

A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000

Stefano Bottoni, Gagy József,
Gaucsík István, Gyurgyík László,
Hámori Péter, Kovács Attila,
Oláh Sándor, Simon Attila
tanulmányai

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Tóth Zoltán
Valuch Tibor

Szerkesztőség

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter
Vendégszerkesztő: Bárdi Nándor

A szám megjelenését az Illyés Közalapítvány, a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Teleki László Alapítvány és a Teleki László Intézet támogatta.

A címlapon: az esztergomi Mária Valéria híd 1919-ben.
Forrás: www.hidas.fw.hu

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
és a Teleki László Alapítvány / Teleki László Intézet
Felelős kiadó: Granasztói György főigazgató
Szerkesztőség: ELTE TÁTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék
1117 Budapest, Pázmány P. sétány I/a B. ép. 2129.
(1) 209-05-55/6874, fax: (1) 372-29-12
korall@tla.hu, www.korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

Nyomás, kötés: Prime Rate Kft.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

A KISEBBSÉGI MAGYARSÁG TÁRSADALOMFEJLŐDÉSE 1920–2000

Kovács Attila:	Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között	5
Simon Attila:	Telepítések Dél-Szlovákiában a két világháború között	30
Gaucsík István:	A csehszlovákiai magyarság gazdasági szervezetei (1918–1938) Gazdasági egyesületek, szövetkezetek, ipartársulatok	48
Hámori Péter:	Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben (1938–1944)	65
Oláh Sándor:	Gyakorlati gondolkozásmód és megmerevedett etatizmus (1940–1944)	98
Stefano Bottoni:	A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy	113
Gagyfi József:	Hatalom, szakértelem, átalakulás A szocialista modernizáció kezdetei Románia egy elmaradott régiójában	135
Gyurgyík László:	A szlovákiai magyarság társadalmi szerkezetének alakulása 1980–2001 között	155

KÖNYVEK

Nacionalizmus nélküli nemzetektől a „nemzetek nélküli nacionalizmusig” Kántor Zoltán (szerk.) Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény) – Lajtai L. László	177
Szabó M. Attila: Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I–II – Vogel Sándor	182
Mihez kezdjünk a történetekkel? Keszeg Vilmos: Homo Narrans – Kiss Tamás	187
Horváth Gyula (szerk.): Székelyföld – Novotny Gábor	191

Deáky Zita: A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban	– Krász Lilla	196
Őri Péter: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében. 1774–1783.	– Sohajda, Ferenc	201
Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): Munkástörténet – munkásantropológia	– Kiss, László	207
Szerzőink		211
Contents		212
Abstracts		214

Kovács Attila

Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*

A két világháború között végrehajtott jugoszláv földreform és a vele párhuzamosan zajló kolonizáció hármasságának célja – a társadalmilag igazságosabb és nagyobb termelékenységet biztosító új földbirtokszerkezet kialakítása, a korábbi domináns nemzetek és a hozzájuk tartozó nagybirtokokkal szembeni nemzeti igazságtétel, valamint a nemzeti kisebbségek által lakott területek kolonizációja a többségi nemzet által – a Lendva-vidéken is pregnánsan megmutatkozott. Az agrárreform és a telepítések a legnagyobb változásokat az ország birtokstruktúrájában és nemzetiségi megoszlásában eredményezték. Ennek tudatában a Lendva-vidéken végrehajtott agrárreform és kolonizáció elemzésénél a fő hangsúlyt a vidék birtokösszetételében beállt változásokra, valamint a telepítések folytán a terület nemzetiségi összetételében és a magyar–szlovén nyelvhatáron történt elmozdulások bemutatására helyeztük. Emellett – elsősorban a levéltári források alapján – igyekeztünk minél pontosabb képet rajzolni a Lendva-vidéken végbement földreformról és kolonizációs folyamatokról, mivel annak ellenére, hogy sok hasonlóságot mutattak az itt történtek az országos gyakorlattal, több pontban viszont eltértek azoktól.¹

Az agrárviszonyok szempontjából az újonnan megalakuló jugoszláv állam – ha csak a leglényesebb különbségekre figyelünk – négy különböző agrárzónát egyesített. Ezek egyike volt a korábban az Osztrák–Magyar Monarchia részét képező Vajdaság, Horvátország, Szlavónia, a baranyai háromszög (Baranya megye Jugoszláviához csatolt része) és a Szlovénia területeit magába foglaló úgynevezett „északi területek”.²

* A tanulmány alapját a szerző *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között* című, 2004-ben megjelent monográfiája képezi.

- 1 Lendva-vidék ismertetésével, határainak kiterjedésével több kutató is foglalkozott. Az igazán mélyreható kutatásokat, vizsgálatokat Szentmihályi Imre végezte, akinek megállapításai azóta is helytállóak. Szentmihályi a Kebele-patak és a Mura közötti, 25 településből álló terület megjelölésére használta a Lendva-vidék kifejezést. A Szerb–Horvát–Szlovén (= SzHSz) Királyság által 1919. augusztus 12-én megszállt és a trianoni békediktátumokkal szentesített területváltozásból a Lendva-vidék nagyobb része: Dobronak, Zsitkóc, Kámaháza, Göntérháza, Radamos, Bánuta, Hídvég, Hosszúfalu, Alsólendva, Kapca, Gyertyános, Felső- és Alsólakos, Kót, Petesháza, Hármasmalom, Csente, Völgyifalu és Pince nevű települések maradtak egy állam fennhatósága alatt. Korábban a Lendva-vidékhez tartozó Jósecz, Bödeháza, Szombatfa, Szijártóháza, Gáborjánháza és Újfalu községek viszont a határ magyarországi oldalán maradtak, így ezekkel az elemzés nem foglalkozik.
- 2 Az agrárviszonyok szempontjából az újonnan megalakuló jugoszláv állam rendkívül heterogén területeket egyesített. A már a fentiekben említett „északi területeken” kívül külön agrárzónát képviselt Szerbia és Montenegró területe, amelyre a paraszti földbirtoklás, vagyis a kis- és középbirtok volt a jellemző, nagybirtok alig fordult elő. A harmadik agrárövezet Dalmácia és a tengerpart, valamint a szigetek jelentették, ahol az itáliai eredetű (a Velencei Köztársaság idejéből való) földbirtokrendszer csaknem jobbágysággá merevedő késői változata, a colonatus-rendszer kötötte röghöz a földművelőket, a colonosokat. A negyedik agrárzónát Bosznia-Hercegovina, Macedónia, valamint Koszovó és Szandzsák területe foglalta magába, amelyeken még féljobbági vagy jobbági függőségben élt a parasztság egy csoportja a földreform kezdetén.

Szlovénia részét képezte a korábban Vas és Zala megyékhez tartozó Muravidék és az azon belül található Lendva-vidék. Az „északi területek” agrárviszonyára jellemző volt a nagybirtok nagyobb aránya, melyhez nagyszámú földnélküli, illetve nincstelen mezőgazdasági munkás (béres) kapcsolódott. E nagybirtokok jelentékeny hányada a korábbi uralkodó nemzetekhez – magyar és német – tartozó magánszemélyek és jogi társaságok, valamint politikai községek, illetve települések kezében volt, akik így komoly gazdasági pozíciókkal rendelkeztek. Különösen a Muravidékre volt érvényes a fenti megállapítás, ahol az 1921-ben összeírt 11 nagybirtokos közül 9 volt magyar, egy német, egy pedig holland származású.³

LENDVA-VIDÉK BIRTOKSTRUKTÚRÁJA ÉS NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTELE A FÖLDREFORM ELŐTT

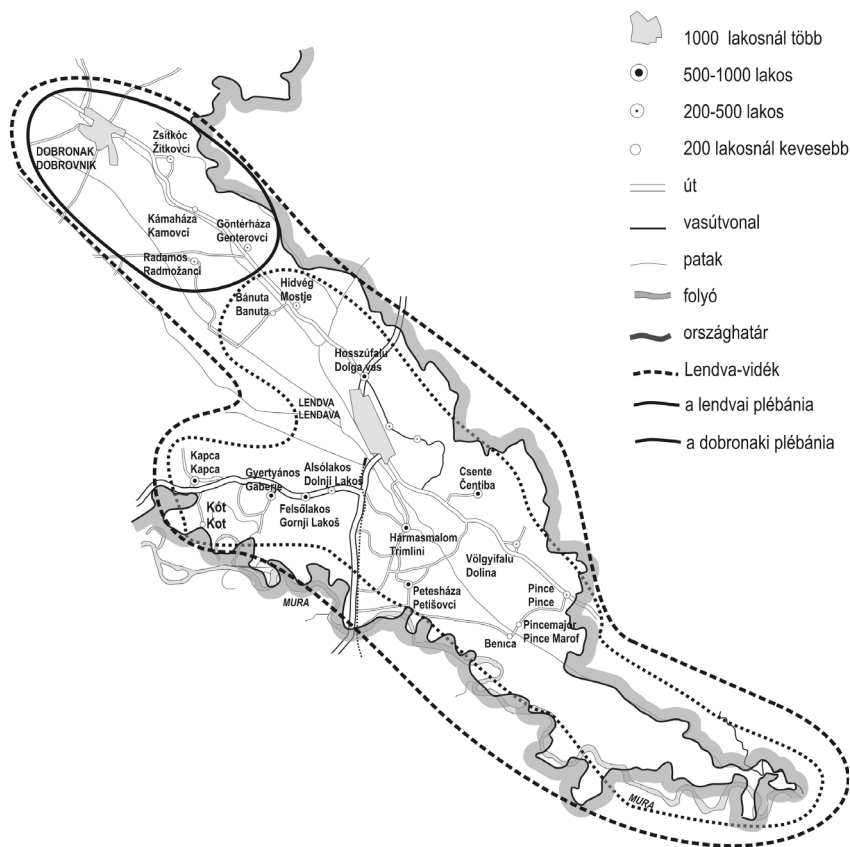
Lendva-vidék a 20. század első két évtizedében döntően mezőgazdasági területnek számított, mivel a 19. század második felében fellendülő magyarországi ipari fejlődés e vidéket – ahogy Zala vármegye nagyobbik részét is – elkerülte. Lendva-vidék agrárstruktúrájára egyrészt az Esterházyak alsólendvai uradalma, másrészt pedig a törpebirtokosság nyomta rá a bélyegét.

A „Nagybirtok elidegenítését és megterhelését tiltó rendelet” értelmében – amely Szlovénia és ezáltal Muravidék területén a 131 kataszteri hold (75 hektár) termőföld feletti gazdaságot, illetve a 350 kataszteri hold (200 hektár) feletti összterületet tekintette nagybirtoknak – Lendva-vidéken egy nagybirtok került a földreform rendelkezése alá.⁴ Ez a nagybirtok az Esterházyak alsólendvai hitbizománya volt, illetve annak a jugoszláv államhoz került területei.⁵ Az Esterházyak SzHSz Királysághoz, azon belül Muravidékhez csatolt alsólendvai uradalma Juraj Demetrović földművelésügyi miniszter 1932. június 25-én kibocsátott határozata értelmében 15.959 kataszteri hold 626 négyszögölt tett ki, amiből 6.717 kataszteri hold 59 négyszögölt volt az erdőbirtok. A nagybirtok 24 település kataszteri határában

3 Pokrajinska in Študijska knjižnica (= PIŠK) Murska Sobota, Arhiv sreskega načelstva, fasc. 17; Agrarne zadeve.

4 A felosztásra kerülő nagybirtok-földek nagysága egyébként régióként változott. Így pl. a Vajdaság területén az 500 hektárt meghaladó földterületek kerültek felosztásra a földreform során.

5 Az alsólendvai uradalom 1644-ig az alsólendvai Bánffyok birtoka volt. A család kihaltával a birtok legnagyobb része a Nádasdyakra szállt. A Wesselényi-féle összeesküvés után az alsólendvai uradalom – a többi Nádasdy birtokhoz hasonlóan – a fiscusra, vagyis a kincstárra szállt. A Bánffy család nőági leszármazottai keresetet indítottak a birtokért. A pereskedők között volt Esterházy Pál is, aki már bírta az alsólendvai és lenti uradalmak 1/8-át. Mivel eredményre nem sok kilátás volt, Esterházy Pál szerződést kötött a kamarával és 102.500 forintért megkapta mindkét uradalmat. Esterházy Pál herceg fiai hozzájárulásával 1695-ben három elsőszülöttségi hitbizományt alapított Mihály, Gábor és József számára. Alsólendvát Gábor kapta, mivel azonban még atya életében meghalt fiú utód nélkül, Esterházy Pál összes javait két hitbizományban foglalta össze és Gábor részeit Józsefnek juttatta. A végrendelet még kikötötte a két ág közötti kölcsönös örökösödést valamelyik fiúág kihalása esetére. Mihály 1721-ben fiú utód nélkül meghalt, így az egész hitbizomány Józsefre szállt, az ő halála után pedig fiára, Pál Antalra. Az uradalom hitbizományi volta egészen a földreformig megmaradt. Az utolsó Esterházy, aki bírta az alsólendvai uradalmat, Esterházy Pál volt. (Bővebben lásd Göncz 1996 és Csapody 1933.)

terült el egy egységet képezve, északnyugattól délkelet felé a következő sorrendben: Bagonya, Filócz, Órszentvid, Bakónak, Kebeleszentmárton, Dobronak, Zsitkóc, Kámaháza, Göntérháza, Radamos, Hidvég, Bánuta, Hosszúfal, Alsólendva, Alsólakos, Felsőlakos, Gyertyános, Kapca, Kót, Murarév, Petesháza, Pince, Völgyifalu és Csejte. (A felsorolt települések közül hat falu – Bagonya, Filócz, Órszentvid, Bakónak, Kebeleszentmárton és Murarév – nem tartozik a Lendva-vidékhez és ezért az itt végrehajtott földreform-folyamatok kimaradtak a részletes elemzésből.) A földművelésügyi miniszter által 1932. június 25-én kibocsátott határozat alapján elvégzett számítások szerint az Esterházy-nagybirtok Lendva-vidéken 11.499 kataszteri hold 626 négyszögölön terült el. Ebből 9.284 kataszteri hold 848 négyszögöl volt található Dobronak, Zsitkóc, Kámaháza, Göntérháza, Radamos, Hidvég, Bánuta, Hosszúfal, Alsólendva, Alsólakos, Felsőlakos, Gyertyános, Kapca, Kót, Petesháza, Pince, Völgyifalu és Csejte települések kataszteri határában. A maradék 2.215 kataszteri hold 697 négyszögöl birtokrész a Rédic, Szemenye, Kerkaszentkirály, Lendvaújfal, Kiscsernec és Sziáltóháza magyarországi települések Jugoszlávi-

ához (Lendva-vidékhez) került területeiből és a Mura menti földekből került ki. Az Esterházy-uradalom Lendva-vidéken kívülre eső birtokai 4.459 kataszteri hold 681 négyzetöglött ölelte fel, amelyek Bagonya, Filócz, Őrszentvid, Bakónak, Kebeleszentmárton és Murarév települések kataszteri határain belül terültek el.⁶

A földreform előtti Lendva-vidéki agrárstruktúra másik jellemzője a nagybirtokok nagy kiterjedése mellett a törpebirtokosok magas aránya volt. A vizsgált területen az 1910-es népszámlálás adatai szerint a birtokosok és bérlők 93,6%-a rendelkezett 10 kataszteri holdnál kisebb birtokkal, ami 1.435 önálló birtokost és bérlőt jelentett az összesen összeírt 1.533 közül. A néhány holdas kisparasztkok még fokozott állattartás mellett is rá voltak kényszerülve a rendszeres kiegészítő foglalkozásokra, bér munkára, szezonmunkára.⁷ Összegzésként elmondható, hogy a Lendva-vidék birtokstruktúrájára a földreform előtt kétpólusosság volt a jellemző. Az egyik oldalon a hatalmas kiterjedésű Esterházy-hitbizomány, míg a másik oldalon a 10 kataszteri hold alatti törpebirtokosság nagy száma állt.

A földreformmal párhuzamosan zajló kolonizáció az agrárviszonyok mellett a vidék nemzetiségi összetételére, valamint a magyar–szlovén nyelvhatárra volt nagy hatással. Lendva-vidék kolonizáció előtti nemzetiségi, illetve anyanyelvi helyzetével kapcsolatosan egyértelműen kijelenthető, hogy többségében magyar anyanyelvű közösség élt itt. Az 1910. évi magyar összeírás adatai alapján Lendva-vidék lakosságának 90,4%-a volt magyar anyanyelvű (11.607 fő), 8,6%-a szlovén (1.102 fő), míg a maradék egy százalék a német és horvát anyanyelvű személyek között oszlott meg (135 fő).⁸ A következő, 1921-ben, már jugoszláv uralom alatt – de még az első telepítések előtt – végrehajtott népszámlálás adatai szerint Lendva-vidék lakosságának 82%-a volt magyar anyanyelvű (10.587 fő), 16%-a szlovén (2.056 fő) és 2%-a (277 fő) tartozott az egyéb csoportba (horvátok, németek stb.).⁹ A két népszámlálás nemzetiségi adatai közötti eltérés az impériumváltásnak tudható be, mivel egyrészt a magyar hivatalnokokat és egyéb állami alkalmazottakat elsősorban szlovén nemzetiségű hivatalnokok váltották fel, másrészt viszont a kétnyelvű és kettős identitással rendelkező személyek a mindenkor impérium – ez alkalommal az SzHSz Királyság – elvárásainak megfelelően nyilatkoztak anyanyelvükről. Az 1921-es adatok szerint a Lendva-vidéken összeírt 2.333 szlovén, német és egyéb (főleg horvát) anyanyelvű személy közül 1.729 személy Alsólendván, Hosszúfaluban és Csentében élt, elsősorban e települések szőlőhegyein. Ugyanakkor a Lendva-vidék sík területén fekvő településeken – amelyeket legjobban érintett a földreform – a magyarok aránya még magasabb volt, mint az egész vizsgált térségben. A népszámlálási adatok alapján megrajzolt etnikai térképekről kitűnik, hogy a kolonizáció előtt a magyar–szlovén nyelvterület élesen elhatárolódott egymástól.

6 Arhiv Slovenije (= AS) 71, fasc. 74, Esterházy; Supermaksimum, utrditev objektov in prepisi k zemljiški knjigi.

7 1910. évi népszámlálás: Első rész.

8 1910. évi népszámlálás: Első rész. A népesség főbb adatai községenként.

9 *Prekmurje. Seznam občin*. Murska Sobota 1921. (Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota)

A FÖLDREFORM ÉS KOLONIZÁCIÓ JOGI SZABÁLYOZÁSA

Jugoszláviában a földreform Sándor régens 1919. január 6-án kibocsátott proklamációjával vette kezdetét. Az 1920 előtti időszak egyébként az elképzelések, proklamációk, különféle nézetek közreadásának ideje, amikor a jugoszláv politikai pártok az agrárkérdéssel kapcsolatos programjaikat ismertették. A jugoszláv földreform során a kisbirtokos rendszert támogatók kerültek többsége, illetve azok a politikai erők, amelyek a szerbiai kisbirtokos parasztgazdaságok rendszerét akarták átültetni az ország többi területére. Ennek következtében a földreformot és a kolonizációt szabályozó rendeletek és törvények a kisbirtokok létrehozását támogatták. A földreform során földet csak a földnélküli és a 10 kataszteri holdnál kevesebb földdel rendelkező földművelők kaphattak; kivételt a 10-nél több tagú nagycsaládok képeztek, melyek esetében személyenként 1 hold földet számoltak. Ha túl sok volt a földigénylő, akkor először a legszegényebbeknek osztottak földet, a kiosztott birtokok utáni kárpótlást viszont az igényjogosultaknak kellett megtéríteniük. A kolonizációt szabályozó jogi előírások 5 telepes kategóriát különböztettek meg: a dobrovoljácot (ezen belül is különbséget tett a harcos és nem harcos dobrovoljác között),¹⁰ a kolonistát általános jogokkal, az autokolonistát, az optánst és a menekültet. A legjobb helyzetben a dobrovoljácok voltak, mivel ők kapták a legnagyobb földterületet (5 hektár földet családfőként dobrovoljác–harcos és 3 hektár földet családfőként dobrovoljác–nem harcos esetén), a kárpótlást viszont az állam fizette. Emellett több évig tartó adómentességet, valamint a gazdasági eszközökhöz és a házak felépítéséhez az államtól külön támogatást is kaptak. A többi telepescsoport tagjai általában valamivel kevesebb földdel lettek ellátva, mint a dobrovoljácok, és a földek utáni kárpótlást is saját maguknak kellett megtéríteniük. Az államtól azonban ők is kaptak támogatást adókedvezményben, valamint gazdasági segély formájában. A földreformot irányító szervek először a nagybirtokok négy évre szóló bérbe adását engedélyező rendelet értelmében bérletbe, majd az 1931-ben meghozott „A földreform megszűnéséről szóló törvény a nagybirtokokon” alapján már tulajdonba osztották ki az agrárreform hatálya alá kerülő nagybirtokok földjét. A reform során fellépő nehézségeket próbálta valamelyest enyhíteni a földreform során juttatott földek fakultatív megváltását engedélyező törvény. Az 1925-ben elfogadott törvényt követően azonban mégsem bontakozott ki nagy mértékben a megváltás, mivel a földhöz jutottak túlnyomó többsége nem rendelkezett elegendő pénzzel a megváltáshoz.

A jugoszláv államban az 1918 és 1941 között végrehajtott agrárreform során az ország nemzetiségeit kizárták a földhöz jutásból annak ellenére, hogy magát a földreformot szabályozó rendeletek és törvények kisebbségellenes kitéltet nem

10 A dobrovoljác szó önkéntest jelent és azokat a személyeket jelölte, akik önkéntesként harcoltak a szerb hadseregben az első világháború, valamint a két balkáni háború alatt. A jugoszláviai magyarság körében a „dobrovoljác” kifejezés honosodott meg, mivel a dobrovoljác kolóniák legnagyobb számában a Szerbiához került Vajdaságban, vagyis Bácskában és Bánátban jöttek létre. A dolgozatban emiatt a dobrovoljác kifejezést használjuk az önkéntesek megjelölésére.

tartalmaztak. A levéltári forrásokban azonban történik utalás egy földreformügyi miniszteri rendeletre (utasításra), melynek alapján a nem államalkotó nemzetiségeket kizárták a földosztásból. Az 1921. évi 25.155 számú rendeletről van szó, amelyet 1924-ben 50.127/24-es szám alatt megismételtek. A nemzetiségeket kizáró miniszteri utasításra gyakran hivatkoznak a Földreformügyi Minisztérium szlovéniai végrehajtó szervei. Úgy a Lendva-vidéki magyar bérlők, mind a magyar földigénylők következetes elutasításában fő érvként az egyelőre nem talált belgrádi miniszteri utasításra hivatkoztak.

A két világháború között háromszintű végrehajtói hálózat intézte az agrárkérdést és a telepítéseket a jugoszláv államban. A végrehajtói szint legmagasabb fokán a Földreformügyi Minisztérium állt, a diktatúra bevezetése után a Földművelési Minisztérium. A Földreformügyi Minisztérium végrehajtó szervei az ország hét különböző városában létrehozott agrárigazgatóságok voltak. Szlovénia területén a Ljubljanei Agrárigazgatóság volt illetékes a földreform és a kolonizáció kérdésében. A végrehajtó hálózat harmadik szintjén a területi agrárhivatalok álltak, amelyek az agrárigazgatóságok alá tartoztak. A Ljubljanei Agrárigazgatósághoz három – a ljubljanei, a maribori és a muraszombati – területi agrárhivatal tartozott. A Muraszombatban székelő területi agrárhivatalt – amelynek fennhatósága alá tartozott a Lendva-vidéki földreform kivitelezése is – 1923. május 16-án megszüntették, a hatáskörébe tartozó feladatokat a Maribori Területi Agrárhivatal vette át. A diktatúra bevezetése után a földreformmal és a kolonizációval kapcsolatos munka és döntési szint az újonnan létrehozott báni hivatalok hatáskörébe került, az esetleges viták eldöntésére és a kérdéses ügyek elintézésére viszont egy bizottságot hoztak létre a Földművelési Minisztériumban.¹¹

A FÖLDREFORM ÉS A KOLONIZÁCIÓ VÉGREHAJTÁSA LENDVA-VIDÉKEN

A jugoszláv földreformot a korábbi szakirodalom időben három periódusra bontotta (1919–1924, 1924–1931, 1931–1941). A helyzet áttekintése és elemzése után azonban célszerűnek látszik egy új szakaszolás kialakítása. A korábbi szakirodalom által használt első periódusban, amely az új állam megalakulásától 1924. szeptember 30-ig tartott, meghúzható egy belső határ 1920 kora tavaszán. Ez az első szakasz a Földreformügyi Minisztérium 1920. februári megalakulásáig tartott.

A második szakaszban – amely 1920 februárjától 1924. szeptember 30-ig, a „Nagybirtokok négy évre szóló bérbeadásáról” rendelkező törvényben meghatározott határidő lejártáig terjedt – alakították ki az illetékes minisztériumot, hozták létre annak végrehajtó hálózatát. Ebben ez időszakban fogadták el a földreformot és kolo-

11 A jugoszláv földreformot és kolonizációt, valamint a végrehajtó szervek működését szabályozó rendeletekről és törvényekről magyar nyelven lásd bővebben Kovács 2004 vonatkozó fejezeteit, szlovén nyelven Janša tanulmányát (1964), szerb és horvát nyelven pedig Erić (1958) és Gačević (1968) könyveinek a földreform jogszabályzásával foglalkozó fejezeteit.

nizációt érintő rendeletek, törvények legnagyobb hányadát, ekkor alakultak ki a jugoszláv agrárreform és a vele párhuzamosan zajló telepítések főbb irányvonalai.

A földreform és kolonizáció harmadik periódusa 1924-től az agrárreformot lezáró törvény meghozataláig, 1931-ig húzódott. Erre a szakaszra általában a „provizórium” elnevezés használatos, mivel a jugoszláv parlament a nagybirtokok négyéves bérbe adásáról szóló törvényben meghatározott határidő lejárta után sem hozta meg a földreform lezárásáról szóló törvényt. Jogi értelemben valóban nem zárult le az agrárreform, mivel a tulajdonviszonyokat nem rendezték, az igényjogosultak csak bérelték a mezőgazdasági területet.

Az első Jugoszláviában végrehajtott földreform és a kolonizáció negyedik szakasza 1931-től egészen 1941. április 6-ig tartott. A földreformot lezáró dátumként Jugoszlávia lerohanását szokás tekinteni, de feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a folyamat 1941. április 6-ig nem fejeződött be teljes mértékben.

A földreform és kolonizáció kivitelezése Lendva-vidéken 1919–1924 között

A Muravidéken, és ezáltal Lendva-vidéken a földreform „de facto” 1919. október 2-án vette kezdetét. Ekkor ült össze másodszer a Muravidéki Nemzeti Tanács, az ún. muravidéki parlament, és a kilenc napirendi pont közül utolsóként a földreform kérdését tárgyalták.¹² A következő év derekán azonban a muravidéki földreform a Földreformügyi Minisztérium irányítása alá került azáltal, hogy 1920. július 16-án megalakult a Muraszombati Területi Agrárhivatal.¹³

Mivel az Esterházyak alsólendvai uradalma hitbizomány volt, az „Agrárreform előkészítésével kapcsolatos előzetes rendelkezésekben” előírtak szerint a földreform keretébe került. Az Esterházy-uradalomtól a földreform hatálya alá kerülő művelésre alkalmas területeket – szántóföld, rét, legelő – először egy évre, majd 1921. október 1-jével a „Nagybirtokok négyéves bérbeadásáról” szóló rendelet előírásainak megfelelően 1924. szeptember 30-ig adták bérbe. A mezőgazdasági területek bérbeadása sok nehézséget okozott a Lendva-vidéki településeknek, amelyek az Esterházy-uradalom földjeire aspiráltak. A fő gondot az jelentette, hogy a Lendva-vidéki települések közbirtokossági közösségei – saját földjük hiányában – 1912-ben, majd 1918-ban újabb hat évre bérleti szerződést kötöttek az Esterházy-uradalom igazgatóságával. A közbirtokossági közösségek meghatározott mennyiségben szántóföldet vettek bérbe, míg a legelők és a rétek mennyiségéről minden évben igény szerint döntöttek. A jugoszláv földreform ezt a módszert felrúgta, ami miatt nagy elégedetlenség keletkezett. Több esetben is előfordult, hogy olyan emberek jutottak földhöz, akiknek nem volt sem szakmai tudásuk, sem erejük annak megművelésére, ugyanakkor az addigi bérlőktől számos esetben elvették a földeket vagy másik földterületet kaptak, mint amit addig műveltek. Mivel a helyzet nem

12 Kokolj 1984: 27–30.

13 Uradni list, Letnik II, 03. avgust 1920. št. 90.; 403–404.

rendeződött, a Lendva-vidéki közbirtokossági közösségek küldöttséget menesztettek a Ljubljanoi Agrárigazgatósághoz a muravidéki származású Klekl Jožef, országgyűlési képviselő vezetésével. A küldöttség elérte, hogy az igazgatóság egy bizottságot menesztett az Esterházy-nagybirtokra, amely 1921. március 20–24. között áttekintette és rendezte a bérleti szerződéseket.¹⁴

Mirko Vratović, a ljubljanoi agrárigazgató helyettese és egyben a bizottság egyik tagja az alsólendvai uradalomban tett látogatása alkalmával egy bizalmas beszámolót is készített a Ljubljanoi Agrárigazgatóság számára az „alsólendvai sarok” politikai helyzetéről. A titkos beszámoló végén Vratović 6 pontban foglalta össze a politikai „cselekvésrendet”:

1. El kell üzni a magyar érzelmű nagybirtokosokat és azok tisztviselőit, ha magyar alattvalók, a többit hatástalanná kell tenni.
2. A jugoszláv nemzeti eszmét nem támogató papokat a vidékről el kell helyeztetni, s tapasztalt és nemzeti érzelműekkel kell őket helyettesíteni. A plébániákat el kell szakítani a szombathelyi püspökségtől.
3. Öntudatos jugoszláv elemeket kell a vidékre betelepíteni, akikkel településrészeket, önálló közösségeket lehet létesíteni.
4. Jó iskolára és jó tanítókra van szükség, akik fokozatosan meghonosítják a szlovén nyelvet, és ezáltal megszüntetik a magyar nemesek befolyását.
5. A muravidéki magyar kereskedőket szigorúan ellenőrizni kell, a máshonnan származó magyarokat viszont el kell üzni.
6. Előnyben kell részesíteni (protezsálni kell) a tudatos jugoszláv nemzeti elemeket.¹⁵

Vratović földreformmal és kolonizációval kapcsolatos elképzeléseit – hasonlóan a politikai elképzelésekhez – még ugyanabban az évben, tehát 1921-ben kezdték megvalósítani az Esterházy-nagybirtokon.

Az alsólendvai Esterházy-uradalom 1920 elején került állami felügyelet alá, 1921. március 28-án pedig az Igazságügyi Minisztérium rendelete alapján az uradalom összes vagyonát állami igazgatás (*sekvester*) alá helyezték. Az uradalom hivatalnokait, akik többségükben magyar, illetve német származásúak voltak, leváltották és Szlovénia más területeiről alkalmaztak embereket helyettük. Klekl több ízben is tiltakozott az ellen, hogy a Muraszombati Területi Agrárhivatalnál csak Szlovénia belső területeiről, illetve az ország más vidékeiről származó személyeket alkalmaztak, és hogy a nagybirtok korábbi igazgatói apparátusát leváltották.¹⁶

Említést érdemel, hogy míg az SzHSz Királyság más területein élő magyarokat – és más, nem államalkotó nemzetiségeket – már a földreform első periódusában kizárták a földosztásból az optálási jogra hivatkozva, addig Lendva-vidéken ez nem történt meg. Itt a magyarok egészen 1924. szeptember végéig a nagybirtokok négyéves bérbeadásáról szóló rendeletben leírtak alapján bérelhettek földet. Ennek ellenére már a földreform első időszakában is történtek esetek, amikor magyar és más,

14 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

15 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

16 PIŠK Murska Sobota, Arhiv sreskega načelstva, fasc. 17; Agrarne zadeve.

nem szláv nemzetiségű földigénylőt kizártak a földreformból. E személyeket három csoportba lehet sorolni. Az egyikben azok a személyek találhatók, akik az Esterházy-birtokon 1921. március 20-tól 24-ig tevékenykedő bizottság döntéshozatala után kértek nagybirtokföldet az agrárhivaltól. A másik csoportba azok a személyek tartoztak, akik Magyarországra szöktek a katonai kötelezettség elől. A harmadik csoportba pedig a nem szláv származású kereskedők, vendéglősök sorolhatók, akik Muravidéken elsősorban a zsidóság soraiból kerültek ki. Mindhárom csoport föld iránti kérelmét a Muraszombati Területi Agrárhivatal és a Ljubljana Agrárigazgatóság a földreformügyi miniszter 1921. szeptember 5-i, 25.155-ös számú rendeletére hivatkozva utasította vissza, mely szerint a nem szerb, horvát, illetve szlovén nemzet tagjai nem részesülhetnek mezőgazdasági területben.

A Lendva-vidéki magyarokat 1924. október 1-jével zárták ki ténylegesen a földreformból, vagyis a „Nagybirtokok négy évre szóló bérbeadásáról” című rendeletben meghatározott határidő leteltekor. Az erről szóló határozatot a Maribori Területi Agrárhivatal már egy évvel korábban, 1923. október 4-én meghozta. A határozat azokat a földterületeket, amelyeket korábban szláv nemzetiségű személyek béreltek, továbbra is az illető személyek tulajdonában hagyta. Azokat a földterületeket azonban, amelyeket magyar és más, nem szláv nemzetiségű személyek béreltek, elvették és a szlovén nemzetiségű igényjogosultak földdel való ellátására és a kolonizációra használták fel. A Lendva-vidéki magyarságot nagy csapásként érte a földbérlés jogának megvonása, mivel a legfontosabb megélhetési forrásuktól, a földtől vonta meg őket. A határozat ellen 17 magyarok által lakott település agrárközössége tiltakozott. Érveléseikben hivatkoztak az alkotmányra, mely szerint az ország összes állampolgára egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel bír. Emellett gazdasági, szociális és politikai okokat is felsoroltak a fellebbezésben. Ennek ellenére a Lendva-vidéki magyar települések fellebbezését úgy a Ljubljana Agrárigazgatóság, mint a Földreformügyi Minisztérium visszautasította.¹⁷

Hogy mely személyek tartoznak a magyar és más, nem szláv nemzetekhez, a területi agrárhivatal állapította meg az 1921-es népszámlálás anyanyelvre vonatkozó adatainak felhasználásával. A fél évig tartó levelezgetés után 1924. április 7-én a Szociálpolitikai Minisztérium – a népszámlálás kivitelezője – a Ljubljana Agrárigazgatóság rendelkezésére bocsátotta az 1921-es népszámlálás Muravidékre vonatkozó anyagát. A Ljubljana Agrárigazgatóság másfél hónap alatt elvégezte a népszámlálási adatok elemzését és a magyar nemzetiségű személyek meghatározását. A Maribori Területi Agrárhivatal az adatok birtokában 1924. augusztus 5–11. között hajtotta végre a Lendva-vidéki településeken a földek bérlőinek felülvizsgálatát, melynek során a magyar nemzetiségű személyektől elvették a nagybirtoktól bérelt földeket.¹⁸

A földreformmal párhuzamosan zajlottak a telepítések. A Lendva-vidéki kolonizációról az első híreket a sajtó közölte – még 1919 második felében –, amelyben

17 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

18 PIŠK Murska Sobota, Arhiv sreskega načelstva, fasc. 17; Agrarne zadeve., AS 71, fasc. 59, Esterházy, 1.) Splošno 2.) Načrti 3.) Spisek določnikov agrarnih interesentov pri Savezu agrarnih skupnosti v Zagrebu., AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

tengermelléki szlovén menekültek telepítéséről írtak.¹⁹ A következő év májusában pedig már a muraszombati agrárhivatal első vezetője, Anton Štrekelj is támogatta a tengermelléki menekültek kolonizálását az Esterházy-nagybirtok petesházi földterületére, amelyet Hertelendy Ferenc nagybérelő bérelt az uradalomtól. A hivatal vezetőjének elképzelését a petesházi kolonizációval kapcsolatosan a Ljubljana Agrárigazgatóság is támogatta, elsősorban állami és nemzeti okokra hivatkozva, mivel a környéket magyarok lakták. Ez idő tájt – 1920 derekán – mérte fel a muraszombati agrárhivatal az Esterházy-uradalom kolonizációra alkalmas területeit és erre négy helyet talált megfelelőnek; a petesházi, a pincei és a hídvégi majort, valamint a Muraerdőtől keletre fekvő területeket a Mura folyó és az akkor még demarkációs vonal – a későbbi államhatár – között.²⁰

Hertelendy Ferenc és az Esterházy-uradalom között a petesházi majorra vonatkozó, 1932-ig érvényes szerződést 1920. november 9-ével a Muraszombati Agrárhivatal felmondta. A főbérelő többször is fellebbezett, végül is a Ljubljana Agrárigazgatóság döntése alapján Hertelendy 1921 őszéig bérelhette a földeket, utána azonban a területi agrárhivatal rendelkezésére kellett bocsátania.²¹

A tengermelléki menekültek kolonizálását a muravidéki szlovének is ellenezték, élükön Klekl Jožef nyugalmazott plébánossal, szkupstinai képviselővel. Lapjában, a *Novine*ben többször is írt a tengermellékiek telepítése ellen, elsősorban azzal érvelve, hogy Muravidék sűrűn lakott terület és a hazai, muravidéki embereknek sem jut elég föld. A parlamentben is felszólalt a telepítések ellen és 1921 februárjában elérte, hogy a kolonizációt rövid időre a földreformügyi miniszter leállíttatta. Két hónappal később – elsősorban a Ljubljana Agrárigazgatóság közbenjárására – a miniszter elrendelte, hogy Petesházára 25 tengermelléki családot telepítsenek. Annak ellenére, hogy a Muraszombati Területi Agrárhivatal a tengermelléki menekültek letelepítését a gazdasági év befejeztével – 1921 szeptembere után – látta megfelelőnek, az első telepesek már 1921. június 1-jén megérkeztek Alsólendvára. A kezdeti nehézségek ellenére – lakás gondok, betegségek, anyagiak hiánya – 1921. december 5-ig 14 tengermelléki menekült család telepedett le összesen 63 családtaggal Petesháza majorban, illetve Petesháza kolóniában.²²

Mivel a petesházi kolóniát nem lehetett új telepesekkel bővíteni, a strnišcei táborban lévő tengermelléki menekültek másik csoportját a Muraszombati Területi Agrárhivatal Benicén tervezte letelepíteni. A Benice környéki földterületekre azonban a Varasdi Területi Agrárhivatal is igényt tartott, mert Benice szomszédságában – a Mura túloldalán – található muraközi települések horvát nemzetiségű földigénylőit akarta kielégíteni. A két agrárhivatal között több találkozási és levélváltásra is sor került a benicei földterület végett. Végül 1922. március 22-én egy szakbizottság tekintette meg a területet. A terepszemlén látottak alapján a Földreformügyi Minisztérium képviselője határozatot hozott, mely szerint a strnišcei táborban lévő tengermelléki menekültcsaládokat Benicére telepít-

19 *Jugoslavija*, 1919. augusztus 17. 198/3

20 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

21 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

22 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

sék, a többi területet pedig a muraközi Križovec község földigénylői számára tartották fenn. Benicén 1922 második felében telepedtek le a tengermelléki menekültek, összesen 31 család. A Maribori Területi Agrárhivatal 1923 júliusában készült beszámolója a petesházi és a benicei telepesek helyzetéről megállapította, hogy a kolonisták addigra már túl voltak a kezdeti nehézségeken. A beszámoló szerint a telepesek fő problémáját mindenekelőtt a rossz anyagi helyzet, valamint a számukra szokatlan éghajlat és a vele járó más életfeltételek jelentették.²³

Murisán – a Muraerdőtől keletre található területen – és Petesházán a még szét nem osztott földekért 1924-én folyamán újabb „vita” robbant ki a maribori és a varasdi területi agrárhivatal között. Végül a Földreformügyi Minisztérium terepre küldött különmegbízottjának beszámolója alapján a földreformügyi miniszter 1924. április 24-i határozatában a Murisán és a Petesházán található földeket a muraközi földigénylők rendelkezésére bocsátotta. A muravidéki kolonistáknak viszont – akiket a Murisára akartak telepíteni – a Hídvégen található Esterházy-földeket utalta ki. A tengermelléki menekültek és a muravidéki kolonisták mellett Boszniából származó dobrovoljácokat is akartak kolonizálni 1924 folyamán a Lendva-vidékre. A dobrovoljácok azonban nem szándékoztak véglegesen letelepedni a vidéken, hanem a számukra kiutalt földet – amelyet az agrárhatóságok a magyaroktól vettek el – az ott élő magyaroknak akarták további bérletbe kiadni. Mivel a magyarok nem vették bérbe tőlük a földet – ezt egyébként törvény tiltotta –, a dobrovoljácok elhagyták Lendva-vidéket.²⁴ Lendva-vidéken 1924-ig tehát két kolonista-települést hoztak létre a tengermelléki menekültek. A petesházi kolóniát 1921 nyarán alapította 14 tengermelléki menekültcsalád, míg a benicei kolóniát 1922 derekán 31 család hozta létre.

A Lendva-vidéki földreform és kolonizáció további fejleményei 1941-ig

A hét évig tartó harmadik periódus alatt az érdekeltek évről évre kapták bérletbe a földet, melyhez jogi alapot a négy évre szóló bérbeadási szabályozó rendelet – később törvény – adott. A föld tulajdonjoga körüli bizonytalanság azonban negatívan hatott a bérletek megművelésére, mivel egyfajta „rablogazdálkodás” alakult ki. A bérlők nem foglalkoztak a talajerő pótlásával, nem történt komolyabb beruházás a bérletbe kapott földeken.

Rögtön a földreform és a kolonizáció harmadik periódusa elején, 1925. január 31-én Esterházy Pál herceg, az alsólendvai uradalom tulajdonosa megkísérelte eladni az uradalmat a Janeković Testvérek Fakereskedő és Fűrészüzem Részvénytársaságnak. Az adásvételi szerződést úgy a Maribori Területi Agrárhivatal, mint a Ljubljana Agrárigazgatóság is támogatta, elsősorban nemzeti okokra hivatkozva. A Földreformügyi Minisztérium azonban nem hagyta jóvá a szerződést, mivel véleménye szerint a vásárló nem a racionális gazdálkodás, hanem a nagybirtok felparcellázása és eladása céljából vette meg a birtokot. Mivel a Földreformügyi Minisztérium nem engedélyezte az adásvé-

23 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

24 PIŠK Murska Sobota, Arhiv sreskega načelstva, fasc. 17; Agrarne zadeve.

telt, 1925. április 20-án Esterházy Pál herceg az alsólendvai uradalom feletti teljhatalommal ruházta fel a Janeković Testvérek Fakereskedő és Fűrészüzem Részvénytársaságot, amely a következő év nyarán az uradalom feletti teljhatalmat a Horvát–Szlavón Parcelázási és Kolonizálási Bankra ruházta át. Ezt követően a bank munkatársai irányították az Esterházy-uradalom erdőgazdálkodását és ők hajtották végre a nagybirtokföldek fakultatív eladását. A bank 1929 elején eladta az Esterházy-uradalom összes erdőbirtokát – az erdészeti részleg önálló egységként működött Alsólendva központtal – a belovári központú Kőrösi Vagyon Községnek, mely ügyletet az illetékes minisztérium csak 1931 végén hagyta jóvá. Az adásvételi szerződés megkötése után a Kőrösi Vagyon Község a törzsen lévő fát eladta a „Našička” fafeldolgozó vállalatnak, amely Alsólendván fűrésztelepet létesített és egészen 1941-ig folytatta a fakitermelést.²⁵

A Lendva-vidéki földreform és kolonizáció teljes harmadik időszakára és a negyedik periódus első egy-két évére elsősorban a földreform hatálya alá került területek (a földreform objektumai) és a földigénylők (a földreform szubjektumai) gyakori revíziója, illetve ellenőrzése volt a jellemző. Az Esterházy-uradalmon több alkalommal is sor került revízióra. A nagybirtok ellenőrzése során a földreformot végrehajtó szervek kijelölték az uradalom számára kialakított szűkebb, tágabb és legtágabb birtokhatárt (szupermaximumot), valamint a földreformban érdekeltek számára felosztandó földeket. Az első ilyen végzést az Esterházy-nagybirtokról az illetékes területi agrárhivatal 1923. október 4-én bocsátotta ki. A határozat a nagybirtok kezelésében, illetve saját művelésében 966 kataszteri hold 255 négyszögöl földterületet hagyott meg, melyből 134 kataszteri hold 418 négyszögölt tett ki a szűken vett birtokhatár, és 831 kataszteri hold 1.437 négyszögölt a felső birtokhatár felett meghagyott birtokrész, a szupermaximum. A nagybirtok számára meghagyott szupermaximum nagysága miatt fellebbezett a kapcai agrárközösség,²⁶ s ezzel kezdetét vette a nagybirtok saját kezelésében hagyott birtoknagyság körüli 9 éves vita. A földreform alá vont alsólendvai Esterházy-uradalomról a végső határozatot 1932. június 25-én hozta meg Juraj Demetrović földművelésügyi miniszter. A már említett határozat értelmében az uradalom számára 347 kataszteri hold 445 négyszögöl területet hagytak meg saját tulajdonban. Az egyházi patronátusok felszámolására 182 kataszteri hold 417 négyszögölt foglaltak le a nagybirtokból. Az uradalom erdőbirtokait a Kőrösi Vagyon Község vette meg és a határozat szerint ez a terület összesen 6.717 kataszteri hold 59 négyszögöl kiterjedésű volt. A fakultatív földvásárlás szabályzata alapján 761 kataszteri hold 337 négyszögöl birtokrész cserélt gazdát. A legnagyobb tételt a földreform, illetve az igényjogosultak számára lefoglalt területek jelentették. A határozat szerint az alsólendvai Esterházy-uradalom közel fele (49,8%-a), számokban kifejezve 7.951 kataszteri hold 968 négyszögöl terület a földreform szabályai alapján cserélt gazdát.²⁷

25 AS 71, fasc. 59, Esterházy; 1.) Splošno 2.) Načrti 3.) Spisek določnikov agrarnih interesentov pri Savezu agrarnih skupnosti v Zagrebu.

26 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

27 AS 71, fasc. 74, Esterházy; Supermaksimum, utrditev objektov in prepisi k zemljiški knjigi.

1. táblázat

Juraj Demetrović 1932. június 25-én hozott végső határozata az Esterházy-nagybirtokról

Az uradalom számára meghagyott terület (szűk maximum)	130 kataszteri hold	735 négyszögöl
Az uradalom számára meghagyott terület (tágabb maximum)	216 kataszteri hold	1.310 négyszögöl
Az egyházi patronátusok felszámolására	182 kataszteri hold	417 négyszögöl
A Kőrösi Vagyon Községnek eladott birtokrész (elsősorban erdők)	6.717 kataszteri hold	59 négyszögöl
A fakultatív földvásárlás szabályzata alapján eladva	761 kataszteri hold	337 négyszögöl
A földreform számára lefoglalt területek	7.951 kataszteri hold	968 négyszögöl
Összesen	15.959 kataszteri hold	626 négyszögöl

Forrás: AS 71, fasc. 74, Esterházy; Supermaksimum, utrditev objektov in prepisi k zemljiški knjigi.

Az Esterházy-uradalom saját kezelésében hagyott földek nagyságának meghatározása körüli bonyodalomra elsősorban az adott okot, hogy a földreformot végrehajtó szervek tulajdonában lévő, az Esterházy-nagybirtok területeit nyilvántartó kataszterek és telekkönyvek nem feleltek meg a valós helyzetnek. Emiatt úgy az uradalom, mint a különböző agrárközösségek többször is fellebbeztek a földreform hatálya alá vont területek végett. Hasonló okokra hivatkoztak a földreformot végrehajtó szervek is, amikor egymás döntéseivel nem értettek egyet. A nézeteltérésekre elsősorban a Maribori Területi Agrárhivatal és a Földreformügyi Minisztérium, illetve a minisztérium élén gyakran cserélődő és a földreformmal kapcsolatosan általában eltérő koncepciót alkalmazó miniszterek között került sor.

A nagybirtok felső birtokhatárának meghatározásával szorosan összefüggött a földigénylők meghatározása, amelyet az Esterházy-uradalmon többször hajtottak végre. A földreformban érintett személyek első és az egész nagybirtokra kiterjedő felülvizsgálatára rögtön a földreform kezdetén, 1921 márciusában sor került. A bérlők és földigénylők következő nagyszabású revízióját 1924. augusztus 5–11. között hajtották végre, melynek során a magyar és nem szláv nemzetiségű személyekkel kötött bérleti szerződéseket felbontották, az így elvett földet az ott élő szlovének, kolonisták és dobrovoljácok között osztották szét.²⁸

A földre jogosultak utolsó meghatározását a földreformot lezáró törvényben leírtak szerint hajtották végre. Az Esterházy-nagybirtokon a földreform lezárását felügyelő bizottság, amely a földreformot felszámoló törvény alapján határozta meg a földreform hatálya alá került területeket és az arra jogosult személyeket, 1936 és 1938 között működött. A bizottság döntései értelmében a mezőgazdasági területhez jutott személyek ténylegesen is a föld tulajdonosai lettek, mivel a határozatok tartalmazták a föld tulajdonjogának telekkönyvi átvitelét is.

28 AS 71, fasc. 59, Esterházy; 1.) Splošno 2.) Načrti 3.) Spisek določnikov agrarnih interesentov pri Savezu agrarnih skupnosti v Zagrebu.

Lendva-vidéken – mint ahogy egész Jugoszláviában – a földreform és kolonizáció során a földhöz jutott személyeket státusuk szerint hat csoportba lehet sorolni: helyi agrárérdekeltek, kolonisták általános jogokkal, optáns-kolonisták, dobrovoljacok, autokolonisták, menekültek. A legkevesebb földet a helyi agrárérdekeltek kapták, akiket helyben, vagyis a lakóhelyük közelében lévő földdel láttak el az agrárreform során. A földművelő családok családtagonként 1 kataszteri hold, míg a kézműves családok családtagonként 0,5 kataszteri hold földet kaptak azzal, hogy figyelembe vették a saját tulajdonban lévő birtokot. A Lendva-vidéki helyi agrárérdekeltek elsősorban az itt élő szlovénekből, a Lendva-vidékkel határos szlovén falvak, valamint a szomszédos muraközi települések horvát nemzetiségű lakosaiból kerültek ki. A helyi agrárérdekelteket – akik a földnélküli és a nagyon kevés földdel rendelkező családok közül kerültek ki – a földreform kiemelte ugyan a nincstelenek sorából, ahhoz azonban kevés földdel látta el őket, hogy a családot teljesen ellátó, netán piacra is termelő parasztgazdaságot hozzanak létre.

Valamivel több földet kaptak a „kolonisták általános jogokkal”, az „optáns-kolonisták”, az „autokolonisták” és a menekültek. Ők családonként átlagban 8 kataszteri hold földdel lettek ellátva. A Lendva-vidéki „optáns-kolonisták” az Olaszországból Jugoszláviába optált, túlnyomórészt szlovén, elenyésző számban horvát nemzetiségű személyek voltak, akik a jugoszláv állampolgárság megszerzése után agrárföldért folyamodtak a földreformot végrehajtó szerveknél. A menekültek csoportját azok a tenger melléki szlovének alkották, akiket az első világháború (az isonzoói front) űzött el otthonaikból. A Muravidékről származó kolonisták a „kolonisták általános jogokkal” csoportjába sorolandók, akik hasonló jogokat élveztek, mint az „optáns-kolonisták”. A különböző telepescsoportok közül a legjobb helyzetben a dobrovoljacok voltak, mivel ők általában 10 kataszteri hold földet kaptak, amelyért a kárpótlást az állam vállalta magára, míg a többi telepescsoport saját maga törlesztette az agrárföldért járó kárpótlást.

A helyi agrárérdekeltek és a kolonisták többsége az agrárföldet saját munkával művelte meg. Voltak azonban olyan példák is, hogy a telepesek a földreform során kapott földet további bérletbe adták a környező települések lakóinak, akik általában a magyar nemzetiségű személyek közül kerültek ki. Ez a gyakorlat egyébként a Vajdaság területére volt különösen jellemző, ahol a földreform során földhöz jutott államalkotó nemzet tagjai – elsősorban szerb származású dobrovoljacok – nagy számban adták további bérletbe a földreform során kapott földet.

A fakultatív földvásárlást szabályozó törvény értelmében a földreformügyi miniszter engedélyezhette a nagybirtok földmaximum feletti földterületeinek fakultatív eladását azzal a kikötéssel, hogy a megvásárolt ingatlanokat tilos volt tíz éven belül eladni, és a vételár 10%-át a kolonizációs alapba kellett befizetnie az eladónak. A Cserencsóczi Földműves Szövetkezet – amelyet Klekl Jožef alapított 1926-ban – a rendelet életbe lépését követően tárgyalásokba bocsátkozott az Esterházy-uradalom igazgatóságával a nagybirtok művelésre alkalmas területeinek megvételével kapcsolatosan. Mivel a tárgyalások nem jártak sikerrel, az uradalom igazgatósága a nagybirtokföldet a szabályzat értelmében elkezdte árusítani. A szövetkezet és Klekl azonban minden

befolyását latba vetette, hogy megakadályozza az uradalmat a földárúsításban, továbbá a földárak csökkentését követelték az uradalom igazgatóságától. Mindezek ellenére az uradalom igazgatósága a fakultatív földvásárlás szabályzata alapján 761 kataszteri hold 337 négyszögöl földet adott el.²⁹

A földreform során földhöz jutottak – végkielégítés formájában – a nagybirtok cselédei és szolgái is. Az Esterházy-uradalom alsólendvai majorságának szolgái és cselédei 1931 márciusában kaptak végkielégítésként agrár földet, míg a zsitkóci majorság cselédeit az 1933. március 20-án kibocsátott határozat értelmében látták el földdel.³⁰

A földreform harmadik periódusa alatt folytak a legnagyobb méretű telepítések Lendva-vidéken. Miután 1924. október 1-jével a magyar nemzetiségű bérlőktől elvették az agrár földet, az így szabaddá vált területeket a helyi, szlovén származású igényjogosultak, a betelepített kolonisták és dobrovoljácok között osztották szét. A kolonizáció harmadik időszaka alatt az első telepítésre 1925 tavaszán került sor, amikor a hídvégi majorság területére 34 családot telepítettek. Néhány hónappal később, 1925 augusztusában került sor a második telepítési hullámra, amelynek során a gyertyánosi majorság területére telepítettek 31 kolonista családot. A hídvégi és a gyertyánosi kolonisták muravidéki szlovének voltak, akik Muravidék szlovének által lakott területein éltek korábban. A muravidéki szlovének mellett 1925 folyamán a tengermellékről és Isztriáról az olasz fasizmus elől menekülő családokat is telepítettek az Esterházy-uradalom pincei majorságára.³¹

A Cserencsói Földműves Szövetkezet Klekl Józef vezetésével 1930-ban újabb kolónia létrehozásának kérelmével fordult a Földművelésügyi Minisztériumhoz és Sándor királyhoz. A kolóniát a dobroznaki és a zsitkóci települések határában lévő kiirtott erdőterületen létesítették volna, a minisztérium azonban elutasította kérelmüket.³²

Röviddel a földreformot lezáró törvény meghozatala előtt a Drávai Bánság Igazgatóságának megbízásából az Alsólendvai Járási Hivatal összeírta a Lendva-vidéki kolóniák telepeseit. A jegyzéken Pince, Benice, Petesháza, Gyertyános és Hídvég helységeken 1931. március 27-ig letelepedett kolonistákat tüntették fel. Az összeírásból megállapítható, hogy az említett időpontig Lendva-vidéken 221 családot telepítettek le összesen 1.149 családtaggal.³³ A földreformot lezáró törvény meghozatala után tovább folytatódtak a betelepítések. Kámaházára 1931 tavaszán 15 tengermelléki szlovén, 5 horvát és 1 szerb családot telepítettek. Lendva-vidéken

29 AS 71, fasc. 55, Esterházy; Spisi agrarne direkcije in Banske uprave. Odloki o utrditvi subjektov, različne pritožbe lede zemljišča in zgradb., VaML XIV. 10 Klekl József iratai, Vas és Zala megyei szlovénvidék fontosabb eseményei 1914. augusztus 20-tól 1941. április 25-ig. 107–112.

30 AS 71, fasc. 68, Esterházy; Dobrovnik in Žitkovci., AS 71, fasc. 69, Esterházy; Spisi agrarne direkcije in Banske uprave, Zemljiško knjižni sklepi, Odloki o utrditvi subjektov, Dodelitev zemljišč, zakupodaja in splošno.

31 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

32 AS 71, fasc. 55, Esterházy; Spisi agrarne direkcije in Banske uprave. Odloki o utrditvi subjektov, različne pritožbe glede zemljišča in zgradb.

33 AS 71, fasc. 69, Esterházy; Spisi agrarne direkcije in Banske uprave, Zemljiško knjižni sklepi, Odloki o utrditvi subjektov, Dodelitev zemljišč, zakupodaja in splošno.

az utolsó kolónia 1932 és 1934 között alakult Hosszúfalu település részeként. A kolóniát 7 tengermelléki és 5 muravidéki szlovén család hozta létre.³⁴

A Lendva-vidéki kolóniákat – kivéve a hídvégit és a gyertyánosit – 1935. április 9–18. között a Földművelésügyi Minisztérium által kiküldött bizottság vizsgálta meg és az ott tapasztaltakról beszámolót készített. A beszámoló szerint a tengermellékről származó telepesek, illetve az általuk alapított kolóniák nagy nehézségekkel küszködtek. A bizottság tagjai gondot észleltek a föld megművelésében, a munkaeszközökkel és az igavonó állatokkal való ellátottságban, aminek következtében sok kolonista bérbe adta a földjét a környező települések lakóinak. A nehéz gazdasági helyzetre hivatkozva az összes telepes abbahagyta a különböző állami adók és illetékek fizetését.³⁵

A Lendva-vidéki kolonizálásra – hasonlóan, mint az ország más területein végrehajtott kolonizálásra – jellemző volt a tervszerűtlenség, a szisztematikusság hiánya. A telepítések során nem alakult ki együttműködés a kolonizálást végrehajtó szervek, a kolonisták és a nagybirtok között, ami rengeteg összetűzéshez vezetett. A vizsgált térség kolonizációja során elsősorban nemzeti szempontokat vettek figyelembe. A telepítésekkel az állam egyrészt a magyar–jugoszláv államhatár Lendva-vidéki szakaszán megbízható szláv réteg kialakítására törekedett, másrészt az itt található kompakt magyar településhálózat szétszabdalása volt a cél. A kolonizálás során nem vették figyelembe a gazdasági szempontokat, aminek az lett a következménye, hogy a kolóniakon létesített gazdaságok többsége életképtelen volt. A fentiekben már említett bizottsági jelentés szerint a kolonisták 80%-ának gazdasági és vagyoni helyzete olyan volt, hogy megélhetésük kiadós állami segítség nélkül lehetetlen lett volna.

A telepítés során a szociális okokat sem vették figyelembe, illetve csak az államalkotó nemzetek szempontjából alkalmazták azt, mivel a Lendva-vidék őslakosságának többségét kitevő magyarokat 1924-től kizárták a földreformból. Csak a földreformot lezáró törvény meghozatala után sikerült néhány magyar származású személynek földhöz jutnia. Elsősorban az Esterházy-uradalom cselédei és szolgálói kaptak földet végkielégítésként, valamint azok a földnélküli, illetve nagyon kevés földtulajdonnal rendelkező magyarok, akik „lojális” állampolgárok voltak, gyermekeiket szlovén iskolába írtatták, csatlakoztak a kormánypárthoz és az 1931-es népszámlálásnál szlovénnek vallották magukat. Az így földhöz jutott magyar származású személyek száma azonban elenyésző és a kapott föld nagysága is csekély volt.

34 AS 71, fasc. 68, Esterházy; Dobrovnik in Žitkovci., AS 71, fasc. 56, Esterházy; Zemljiško knjižni spisi, kolonizacija, popis razlaščenih in vrnjenih zemljišč.

35 AS 71, fasc. 56, Esterházy; Zemljiško knjižni spisi, kolonizacija, popis razlaščenih in vrnjenih zemljišč.

A FÖLDREFORM ÉS KOLONIZÁCIÓ HATÁSA LENDVA-VIDÉK NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTELÉRE ÉS AGRÁRSTRUKTÚRÁJÁRA

A Lendva-vidéken a két világháború között végrehajtott földreform és kolonizáció elsősorban a vidék nemzetiségi összetételére és birtokstruktúrájára nyomta rá a bélyegét. Az agrárstruktúrában és a vidéken élő lakosság anyanyelvi jellemzőiben beállt változásokat a jugoszláv állam által 1921-ben és 1931-ben, valamint a magyar statisztikusok 1941-ben végzett hivatalos adatfelvételeinek összehasonlításával lehet érzékeltetni.

Az 1921-es népszéleg-összeírás adatai szerint Lendva-vidék 18 településén 12.920 személyt írtak össze. A következő népszámlálásig eltelt tíz év alatt Lendva-vidéken 5 kolonista-települést hoztak létre összesen 1.149 fővel. Ennek ellenére az összlakosság számát vizsgálgatva kiderül, hogy a tíz év alatt mindössze 124 fővel növekedett a népesség: az 1921-es 12.920 főről az 1931-ben összeírt 13.047 főre. A tíz év alatti alacsony növekedés meghatározó oka a kivándorlás volt. Az egyébként a telepítések előtt is túlnépesedett Lendva-vidéken a kolonizáció az elvándorlás folyamatát csak felgyorsította, illetve nagyobb méretűvé tette. Míg a kivándoroltak az 1920-as években Dél-Amerikát vették célba, addig a '20-as évek végétől, a '30-as évek elejétől egy másik irányú és más típusú munkavállalás terjedt el: a nyugat-európai országokban vállalt mezőgazdasági idénymunka.³⁶ A vidék kivándoroltjainak túlnyomó többsége az itt élő magyarok közül került ki. A kivándorlás mellett a lakosság gyér növekedésére a természetes szaporodás csökkenése is kihatott. A tíz év alatti minimális növekedés további okait keresve meg kell említeni azt a tényt is, miszerint a Lendva-vidéken – hasonlóan az „északi területekhez” – bérletet kapott telepesek közül nem mindenki telepedett le, hanem a számukra kiutalt földet bérbe adták a környező településeken élőknek, illetve a kolóniák lakóinak. Az 1931-ben

2. táblázat

A Lendva-vidékre a két világháború között telepített telepes családok, valamint a családtagok száma és a számukra kiosztott mezőgazdasági terület

Település	Családfők száma	Családtagok száma	A telepeseknek kiosztott agrárföld	
Pince	43	224	323 kat. hold	1227 négysz.
Gyertyános	38	186	280 kat. hold	533 négysz.
Hídvég	73	399	484 kat. hold	1476 négysz.
Benice	32	164	267 kat. hold	685 négysz.
Petesháza	35	176	288 kat. hold	519 négysz.
Hosszúfalu	12	55	90 kat. hold	
Kámaháza	21	101	178 kat. hold	287 négysz.
Összesen	254	1305	1912 kat. hold	1527 négysz.

Forrás: AS 71, Esterházy, Fasc. 69; AS 71, Esterházy, Fasc. 68; AS 71, Esterházy, Fasc. 56.

³⁶ Kerecsényi 1994: 25–34.

a kolóniákról készült beszámolóban feltüntették, hogy a „papíron” letelepedők közül hét család 43 családtaggal még nem érkezett meg a számukra kijelölt lakhelyre.

Az összlakosság számánál is meglepőbb adatokat kapunk, ha az új államban lezajlott két népszámlálás anyanyelvi adatai kerülnek összevetésre. Ezekből ugyanis kiderül, hogy a magyarság száma és aránya tíz év alatt nagyjából megfeleződött. Pontos adatok szerint 1921-ben Lendva-vidék összlakosságának 82%-a jelölte a magyart (10.587 fő), 16%-a a szlovént (2.056 fő) anyanyelvének és 2% (277 fő) az egyéb anyanyelvűek csoportjába sorolta magát.³⁷ Tíz évvel később, ugyanezen települések lakosságából 39,6% (5.171 fő) magyar, 55,6% (7.257 fő) szlovén, míg a maradék 4,8% (619 fő) egyéb anyanyelvű volt.³⁸ Fontos hangsúlyozni a magyarság nagyarányú csökkenésére legnagyobb hatást gyakorló okot: a földkérdés anyanyelvi bevalláshoz történt kapcsolását. Ezzel magyarázható a korábban a magyar anyanyelvűek csoportjában nyilvántartott kb. 3.000–4.000 személy tíz évvel későbbi nyilatkozata. A papíron anyanyelvet váltók között voltak olyan szlovének, nemzetiségileg vegyes házasságban élők, akik 1921-ben még magyarnak vallották magukat. A Lendva-vidéken hirtelen felbukkant több ezer szlovén túlnyomó többsége azonban magyar származású személy volt, akik általában még a szlovén nyelvet sem bírták. A levéltári források, korabeli visszaemlékezések és az utókor elemzései egybehangzóan arra engednek következtetni, hogy a földnélküli, illetve kevés földdel rendelkező Lendva-vidéki magyarok az 1931-es népszámlálásnál szlovénnek vallották magukat, csak hogy földhöz jussanak.

Az új államban végrehajtott két népszámlálás anyanyelvi adatainak községi (település) szintű elemzése ugyanarra a problémakörre mutat rá, mint a fentiekben már az egész Lendva-vidéket felölelő bemutatás. Nevezetesen arra, hogy a földnélküli, illetve kevés földdel rendelkező Lendva-vidéki magyarok az 1931-es népszámlálásnál szlovénnek vallották magukat a földhöz jutás érdekében. A 18 Lendva-vidéki település közül 13 településen haladta meg a szlovének és az egyéb nemzetiségű személyek aránya az 50%-ot. Elsősorban azokon a településeken csökkent nagy arányban a magyar anyanyelvűek száma a korábbi adatokhoz viszonyítva, amelyek kataszteri határaiban 1931-ben még volt némi lehetőség arra, hogy földhöz jussanak az agrárreform során.

Az 1931-es népszámlálás után tovább folytak a betelepítések, melynek során Hosszúfaluban 12 kolonista telepedett le 55 családtaggal, míg Kámaházára 21 család érkezett 101 családtaggal. Így végül is a levéltári források alapján a két világháború között Lendva-vidékre 254 telepes családot telepítettek összesen 1.305 családtaggal, akik között 1.912 kataszteri hold 1.527 négyesögöl agrárföldet osztottak szét.

A felsorolt és a 2. táblázatban szereplő adatoknál azonban figyelembe kell venni, hogy három különböző forrásból származnak, amelyek különböző időpontokban keletkeztek. Az adatok nem teljesen megbízhatóak, mivel az egyik forrás csak az 1931-ig letelepedett kolonisták számát és a számukra kiosztott földterületet tünteti fel, míg a másik két forrás az utolsó két kolónia, Hosszúfalu és Kámaháza adata-

37 *Prekmurje. Seznam občin*. Murska Sobota 1921. (Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota).

38 *Popis stanovništva: 1931*, Dravska Banovina, Beograd, 1945.

it is közli. Ráadásul a törvény lehetővé tette a kijelölt kolonista későbbi áttelepülését is, amit források hiányában az 1931-ig alakult öt kolóniában – Petesháza, Benice, Hídvég, Gyertyános és Pince – sem lehet pontosan kimutatni.

A levéltári források részletes elemzése lehetővé teszi a telepesek származási helyének bemutatását. Az adatokból kiderül, hogy a Tengermellékről (Isztriával együtt) 111 család érkezett a Lendva-vidékre. A Tengermellékről, illetve az olasz fennhatóságú területekről érkező családok öt kolóniát – Petesházát, Benicét, Pincét, Hosszúfalut és Kámaházát – hoztak létre, és többséget képeztek a telepesek másik két csoportjával, a Muravidékről és Szlovénia egyéb vidékeiről származókkal szemben. A legtöbb telepes család – szám szerint 120 – a Muravidékről, a korábban Zala és Vas megyékhez tartozó szlovén falvakból érkezett Lendva-vidékre. A Muravidékről érkezett kolonisták két településen, Gyertyánosban és Hídvégen telepedtek le nagyobb számban: az elsőben 37, míg az utóbbiban 69 család. Szlovénia más területeiről – és néhány család esetében Jugoszlávia más vidékeiről – 23 család érkezett, akik a különböző kolóniakon szétszórtnak kaptak birtokot a földreform során.

3. táblázat

A Lendva-vidékre a két világháború között telepített telepes családok eredeti lakhelyük szerint

Település	Tengermellék (Isztriával)	Muravidék	Az ország (elsősorban Szlovénia) más területei	Összesen
Petesháza	25	8	2	35
Benice	31	–	1	32
Pince	32	1	10	43
Gyertyános	–	37	1	38
Hídvég	1	69	3	73
Hosszúfalu	7	5	–	12
Kámaháza	15	–	6	21
Összesen	111	120	23	254

Forrás: AS 71, fasc. 69, Esterházy; AS 71, fasc. 68, Esterházy; AS 71, fasc. 56, Esterházy;

Lendva-vidéken az újabb népszámlálásra már a Muravidék Magyarországhoz való visszacsatolása után került sor, 1941 nyarán. Az összeírt adatok szerint Lendva-vidéken 1941-ben 833 fővel voltak kevesebben, mint tíz évvel korábban. Ezt egyfelől a szlovén hivatalnokok, tanítók, fináncok, egy-két telepes család stb. elmenekülése, illetve elűzése idézte elő, másfelől a besorozott katonák és a szezonmunkát vállalók hiánya okozta. Az összeírt 12.211 Lendva-vidéki lakosból a szlovén anyanyelvűek a lakosság 16,3%-át jelentették, számokban kifejezve 1.985 főt. A 9.909 magyar anyanyelvű az összeírtak 81,1%-át, míg az egyéb kategóriába sorolt anyanyelvűek (összesen 317 fő) a Lendva-vidéki lakosság 2,6%-át tették ki.³⁹

39 1941. évi népszámlálás: Demográfiai adatok községenként

Az adatokból jól látszik a már többször elemzett 1931. évi népszámlálás kirívó mivolta. A magyar anyanyelvűek arányának ismételt emelkedéséhez az impériumváltáson túl bizonyára hozzájárult a Lendva-vidéki gazdák földhöz jutásában szerzett csatlódottság is, melyet a magyarok mellett a kettős kötődésű családok esetében is ki lehetett tapintani.

Ha összevetjük a magyar érában végrehajtott két népszámlálás, az 1910-es és az 1941-es összeírás adatait, kiderül, hogy a Lendva-vidéken élő magyarok, szlovének és egyéb anyanyelvűek aránya az elemzett időszakban közel 10%-ot változott (lásd a 4. táblázatot). A szlovén és az egyéb (elsősorban horvát) anyanyelvűek javára beállt közel 10%-os arányváltozásban döntő szerepe volt a telepéseknek, akik egyáltalán nem beszéltek a magyart, s így ők alkották a magukat szlovénnek, illetve horvátnak vallók biztos táborát.

4. táblázat

Az anyanyelv megoszlásának változása Lendva-vidéken 1910–1941 között

	1910	1921	1931	1941
Magyar	90,3%	81,9%	39,3%	81,2%
Szlovén	8,6%	15,9%	56,4%	16,2%
Egyéb	1,1%	2,2%	4,3%	2,6%
Összesen	100%	100%	100%	100%

Forrás: 1910. évi népszámlálás; Prekmurje... 1921; Popis stanovništva 1931; 1941. évi népszámlálás

A két világháború közötti betelepítések a magyar–szlovén nyelvhatárra is kihatással voltak. A két világháború között eltelt időszakban két szakaszon történt átrendezés a magyar–szlovén nyelvhatáron. Az egyik szakasz a nyelvhatár déli részén található Lendva-vidék volt, ahol a telepítésekkel eredően a korábban egymástól élesen elhatárolódó magyar–szlovén nyelvhatár kis mértékben „elmosódott”. A sík vidéken korábban meglévő abszolút magyar többség között megjelentek az öntudatos, anyanyelvüket minden körülmény között vállaló szlovén közösségek. Az egybefüggő és Alsólendva környékén kiszélesedő magyar lakosságú települések láncolatát mozaikszerűvé alakították a 20 év alatt idetelepített családok. A másik változás, mely a tárgyalt időszakban állt be, a magyar–szlovén nyelvhatár középső szakaszát érintette, ahol némely települések – Sal, Kisfalu, Nagytótlak és Kebeleszentmárton – anyanyelvi adatai az impériumváltással függték össze. Vagyis a magyar éra alatt többségében magyar, a jugoszláv éra alatt azonban többségében szlovén anyanyelvűek voltak.⁴⁰

A nemzetiségi viszonyokkal ellentétben a Lendva-vidék birtokstruktúrájában beállt változásokat sajnos nem lehet pontos statisztikákkal alátámasztani, mivel a jugoszláv államban csak járásra bontva összesítettek néhány mezőgazdasági adatot. A Lendva-vidéken lezajlott birtokátrendezésről ezért csak a járási szintű összegzésekből lehet következtetni. A jugoszláv államban a Doljnjelendvaski srez (Alsólendvai Járás) néven megszervezett közigazgatási egység területe – amely magába foglalta a Lendva-vidéki településeket is – pontosan megfelelt a Magyar Királyságtól el-

⁴⁰ Kovács 1999.

csatolt Alsólendvai járás területének. Ennek köszönhetően az 1910-es és 1931-es, birtokviszonyt felmérő járási adatok összevethetőek.

Az Alsólendvai járás birtokstruktúrájára úgy 1910-ben, mint 1931-ben a kétpólusosság volt jellemző. Az egyik oldalon az 50 hektárnál (87,7 kataszteri hold) nagyobb birtokok, míg a másik póluson az 5 hektárnál (8,77 kataszteri hold) kisebb törpebirtokosok voltak. Az 1931. évi összeírás szerint az Alsólendvai járás mezőgazdasági üzemeinek 25.587 hektár (44.889,5 kataszteri hold) területéből az 5 hektárnál (8,77 kataszteri hold) kevesebb földdel bíró birtokosok 14.418 hektár (25.294,7 kataszteri hold) területtel rendelkeztek, ami az összterületek 56,3%-át jelentette. A legnagyobb változás egyébként ebben a kategóriában történt, mivel a földreformra jogosult helyi agrárérdekelték, a telepések és a dobrovoljácok nagy része ilyen nagyságú parcellákhoz jutott. A 6.093 törpebirtokos a vizsgált Alsólendvai járásban az 1931-ben összeírt összes mezőgazdasági magángazdaságnak (6.934 birtok) a 87,9%-át tette ki.⁴¹

A másik pólust az 50 hektárnál (87,7 kataszteri hold) nagyobb birtoktestek képezték, amelyek 1931-ben a járás összterületének 20,1%-át tették ki. A járásban hat olyan nagybirtok volt, melynek területe meghaladta az 50 hektárt, és ezek összesen 5.139 hektár (9015,8 kataszteri hold) területtel rendelkeztek. A vizsgált térség egyetlen 500 hektár feletti nagybirtokát a sokszor emlegetett Esterházy család birtokolta, amely 1921-től kezdve fokozatosan kiszorult saját földjeiről. A korábban bemutatott módon előbb bérletekké, majd magántulajdonná vált a hatalmas birtok. Az 1931-es adatfelvétel időpontjában azonban az Esterházy-uradalom birtokában volt még a közel 6.720 kataszteri hold (3830,4 hektár) erdőbirtok és a különböző földmaximumok (szűk, tágabb és szupermaximum) révén vezetett saját kezelésű birtokok, amelyek területének összege a statisztikában szereplő 4.198 hektár (7.365 kataszteri hold).⁴²

Az Alsólendvai járásban 1931-ben 6.934 önálló birtokot írtak össze, míg 1910-ben 5.027 különálló gazdaság működött ugyanazon a területen. Rögtön szembetűnik az önálló birtokosok számának növekedése, ami elsősorban a földreform és a kolonizáció hatását mutatta. A földreform során a földnélküli és a kevés földdel rendelkező családokat, valamint a telepéseket látták el új parcellákkal, aminek következtében az Alsólendvai járás területén két évtized alatt 27,5%-kal emelkedett az önálló birtokok száma. Annak ellenére azonban, hogy több mint negyedével nőtt az önálló birtokosok és bérlők száma, a birtokcsoportokon belüli arányok között nem történt nagyobb eltolódás. Az 1910-ben összeírt 4.542 törpebirtokos a járásban feltüntetett összes önálló birtokos és bérlő 90,35%-át jelentette. Ez az arány nagyjából megegyezett a húsz évvel később kapott adatokkal, amikor az 5 hektárnál kisebb birtokkal rendelkezők a járásban összeírt összes mezőgazdasági magángazdaságnak 87,9%-át tették ki. A jugoszláv államhoz csatolt Alsólendvai járásban a 100 kataszteri holdnál nagyobb birtokcsoportba 1910-ben 3 birtokos és bérlő tartozott, míg 1931-ben 6 olyan nagybirtokot írtak össze, amelynek területe

41 *Statistički godišnjak 1937.*

42 *Statistički godišnjak 1937.*

meghaladta az 50 hektárt (87,7 kataszteri hold). Sajnos arról nincs adatunk, hogy az 1910-ben összeírt három, 100 kataszteri holdnál nagyobb nagybirtok mekkora területtel rendelkezett, egy azonban biztos: az 1910-ben összeírt három nagybirtokos kezén lévő összterület jóval nagyobb volt, mint az 1931-ben ugyanebben a kategóriában feltüntetett 5.139 hektár (9.015 kataszteri hold) terület. Az 5 hektárnál kisebb birtokkal rendelkezők számának drasztikus növekedése mögött ugyanis a nagybirtokosok művelésre alkalmas területeinek a földreform során való kiosztása állt. A földreform következtében tehát nem a birtokcsoportokon belüli arányok toltódtak el, hanem a különböző birtokkategóriák tulajdonosai kezében lévő területnagyságok változtak meg a törpebirtokosok és a kisbirtokosok javára.

Lendva-vidéken a két világháború között lezajlott birtokátrendeződést – adatok hiányában – nem tudjuk bemutatni. A levéltári források alapján végzett számítások szerint azonban az Esterházy-uradalmon végrehajtott földreformot a Lendva-vidékre lebontva prezentálni lehet. A Juraj Demetrović földművelésügyi miniszter által 1932. június 25-én hozott határozat értelmében a Jugoszláviához került alsólendvai Esterházy-uradalom 15.959 kataszteri hold 626 négyszögöl területet tett ki, amelyből 11.499 kataszteri hold 626 négyszögöl Lendva-vidéken terült el. E birtokból 7.951 kataszteri hold 968 négyszögöl művelésre alkalmas területet a telepesek és a helyi agrárérdekeltek között osztottak szét. A fakultatív szabályozás alapján 761 kataszteri hold 337 négyszögöl cserélt gazdát. A két adat összevonásából megállapítható, hogy az Esterházy-uradalom területéből az igényjogosultak között 8.712 kataszteri hold 1.305 négyszögöl föld lett kiosztva, illetve eladva. Arról azonban nem rendelkezünk adatokkal, hogy a 8.712 kataszteri hold 1.305 négyszögöl művelésre alkalmas terület hány földigénylő között lett szétosztva. Az egyházi patronátusok felszámolására az uradalom 182 kataszteri hold 417 négyszögöl területet – szántót és erdőt vegyesen – sajátított ki és ruházott át tulajdonjoggal a bagonyai, dobronaki és alsólendvai plébániákra. E területből 148 kataszteri hold 417 négyszögöl volt művelésre alkalmas terület, 34 kataszteri hold pedig erdő. Az igényjogosultak számára kiosztott, valamint az egyházi patronátusok felszámolására lefoglalt szántóföld az alsólendvai Esterházy-uradalomból a földreform céljaira felhasználható, művelésre alkalmas területet jelentette, és 8.861 kataszteri hold 162 négyszögölet tett ki. E 8.861 kataszteri hold 162 négyszögöl művelésre alkalmas területből 7.343 kataszteri hold 1.059 négyszögöl földet osztottak szét Lendva-vidéken a helyi igényjogosultaknak és a telepeseknek. A Lendva-vidéken kívül található, de még az Esterházy-uradalom részét képező 1.517 kataszteri hold 703 négyszögöl művelésre alkalmas föld Bagonya, Filócz, Őrszentvid, Bakónak, Kebeleszentmárton és Murarév települések kataszteri határain belül terült el és lett szétosztva a helyi lakosokból kikerült igényjogosultak között.⁴³

43 AS 71, fasc. 74, Esterházy, Supermaksimum, utrditev objektov in prepisi k zemljiški knjigi.

5. táblázat

A földreform és a kolonizáció során a Drávai Bánságban, valamint az Esterházy-nagybirtokon és azon belül a Lendva-vidéken kiosztott művelésre alkalmas területek (kataszteri hold =kh., négyszögöl = nsz)

<i>Terület</i>	<i>Helyi agrárérdekelteknek kiosztva</i>	<i>Fakultatív földvásárlás során eladva</i>	<i>Kolonistáknak kiosztva</i>	<i>Egyházi patronátus</i>	<i>Összesen kiosztott föld</i>
Ljubljana területi hatóság	2.272 kh.	Nincs adat	–	Nincs adat	2.272 kh.
Maribori területi hatóság Muravidék nélkül	9.763,2 kh.	Nincs adat	–	Nincs adat	9.763,2 kh.
Muravidék	14.554,4 kh.	Nincs adat	2.986 kh.	Nincs adat	17.540,4 kh.
<i>Drávai Bánság összesen</i>	<i>26.589,6 kh.</i>	<i>Nincs adat</i>	<i>2.986 kh.</i>	<i>Nincs adat</i>	<i>29.575,6 kh.</i>
<i>Az Esterházy uradalom Lendva-vidéki területei</i>	<i>4.772 kh.</i> <i>310 nsz.</i>	<i>510 kh.</i> <i>405 nsz.*</i>	<i>1.912 kh.</i> <i>1.527 nsz.*</i>	<i>148 kh.</i> <i>417 nsz.</i>	<i>7.343 kh.</i> <i>1.059 nsz.*</i>
<i>Az Esterházy uradalom Lendva-vidéken kívüli területei</i>	<i>1.266 kh.</i> <i>771 nsz.</i>	<i>250 kh.</i> <i>1.532 nsz.*</i>	<i>–</i>	<i>–</i>	<i>1.517 kh.</i> <i>703 nsz.*</i>
<i>Esterházy uradalom összesen</i>	<i>6.038 kh.</i> <i>1.081 nsz.</i>	<i>761 kh.</i> <i>337 nsz.*</i>	<i>1.912 kh.</i> <i>1.527 nsz.*</i>	<i>148 kh.</i> <i>417 nsz.</i>	<i>8.861 kh.</i> <i>122 nsz.</i>

Forrás: AS 71, Esterházy, fasc. 74, Supermaksimum, utrditev objektov in prepisi k zemljiški knjigi; Bratko 1939: 176.

A Lendva-vidéken felosztásra kerülő művelésre alkalmas területből a helyi agrárérdekeltek 4.772 kataszteri hold 310 négyszögöllel lettek ellátva. A különböző jogállású kolonisták és a dobrovoljácok között – a levéltári források alapján – 1.912 kataszteri hold 1.527 négyszögöl művelésre alkalmas földet osztottak szét. A dobroszabály alapján 510 kataszteri hold 405 négyszögöl cserélt gazdát a Lendva-vidéken. Egyébként a Drávai Bánság területén – amely a szlovének által lakott és Jugoszláviához került területeket egyesítette – az új birtokosok kezébe került művelésre alkalmas 29.575 kataszteri hold területnek közel a negyede, 24,8%-a (7.343 kataszteri hold 1059 négyszögöl) Lendva-vidéken cserélt tulajdonost. Emellett Lendva-vidéken terült el a Kőrösi Vagyon Község (Križevačka Imovna Opština) által megvásárolt 6.717 kataszteri hold 59 négyszögöl erdőbirtokból 3.906 kataszteri hold 49 négyszögöl, valamint az uradalomnak meghagyott 347 kataszteri hold 445 négyszögöl területből 250 kataszteri hold 437 négyszögöl.

A jugoszláv államhoz került alsólendvai Esterházy-uradalom 15.959 kataszteri hold 626 négyszögöl területéből végül 15.612 kataszteri hold 181 négyszögöl cserélt tulajdonost. Ebből 6.717 kataszteri hold 59 négyszögöl kiterjedésű erdőbirtokot a Kőrösi Vagyon Község vett meg, míg 8.895 kataszteri hold 122 négyszögöl a földreformot likvidáló törvény, valamint a fakultatív földvásárlási törvény értelmében került új tulajdonba. Az uradalomnak így 347 kataszteri hold 445 négyszögöl maradt saját kezelésben.

Összegezve az Esterházy-uradalmon a két világháború között végrehajtott földreformról és kolonizációról eddig leírtakat, megállapítható, hogy nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az erős parasztgazdaságok létrehozását és az önálló gazdálkodás lehetőségének a megteremtését. Az agrárreform és a telepítések következtében a több száz évig működő alsólendvai Esterházy-uradalom, ahol több százan dolgoztak és amely a Lendva-vidék gazdasági stabilitását, egyben ellátását is biztosította, jóformán megszűnt létezni. A nagybirtok szétszabdalása kedvezőtlenül érintette a vidék gazdasági életét is, mivel az a mezőgazdaság hanyatlásához és a termés visszaeséséhez vezetett. Annak ellenére, hogy az agrárreform során jóformán az összes, művelésre alkalmas területet felosztották, a földreform nem oldotta meg a Lendva-vidék égető problémáját, a nagy számú és az elszegényedés veszélyével küszködő törpebirtokos sorsát. Sőt, azáltal, hogy az itt található 7.343 kataszteri hold 1.059 négyszögöl mezőgazdasági használatra alkalmas uradalmi földet – kevés kivételtől eltekintve – a telepesek, valamint a muravidéki szlovén és a szomszédos Muraközéből származó horvát anyanyelvű helyi agrárérdekeltek között osztotta szét, a gondokat és feszültségeket csak elmélyítette. Egyrészt azáltal, hogy az itt élő magyarokat kizárta a földhöz jutásból, így a nagyszámú magyar törpebirtokosnak még a mindennapi kenyere is kérdésessé vált. Másrészt viszont a telepítések során keletkezett települések gazdasági felemelkedése igen vonatottan haladt, a telepesek által létrehozott gazdaságok többsége állami segély nélkül életképtelen volt. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a politikusi elképzelések, a törvényi szabályozások és a különböző állami támogatások ellenére nem csökkentek a gondok, a gazdák döntő többsége továbbra sem tudta eltartani a családját a saját földjéből. A földreform a Lendva-vidék nemzetiségi összetételére is hatással volt. Különösen a kolonizáció érintette érzékenyen a vizsgált területet, mivel az oda telepített 1.305 telepes a Lendva-vidéki lakosság 10%-át jelentette és kizárólag délszláv, túlnyomó többségében szlovén nemzetiségű volt. A vidék nemzetiségi összetételében beállt változásokat csak tetézte a földreformból kisémmizett magyarok elvándorlása.

FORRÁSOK

Arhiv Slovenije (=AS) 71, fasc.

44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija

55, Esterházy; Spisi agrarne direkcije in Banske uprave. Odloki o utrditvi subjektov, različne pritožbe lede zemljišča in zgradb

56, Esterházy; Zemljiško knjižni spisi, kolonizacija, popis razlaščenih in vrnjenih zemljišč

59, Esterházy, 1.) Splošno 2.) Načrti 3.) Spisek določnikov agrarnih interesentov pri Savezu agrarnih skupnosti v Zagrebu

68, Esterházy; Dobrovnik in Žitkovci

69, Esterházy; Spisi agrarne direkcije in Banske uprave, Zemljiško knjižni sklepi, Odloki o utrditvi subjektov, Dodelitev zemljišč, zakupodaja in splošno

74, Esterházy; Supermaksimum, utrditev objektov in prepisi k zemljiški knjigi

Pokrajinska in in študijska knjižnica (= PIŠK) Murska Sobota

Arhiv sreskega načelstva, Fasc. 17, Agrarne zadeve

Vas Megyei Levéltár (= VaML)

XIV. 10 Klekl József iratai, Vas és Zala megyei szlovénvidék fontosabb eseményei 1914. augusztus 20-tól 1941. április 25-ig

1910. évi népszámlálás: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Budapest, 1912.

Prekmurje. Seznam občin. Murska Sobota 1921. (Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota)

Popis stanovništva: 1931, Dravska Banovina, Beograd, 1945.

Statistički godišnjak 1937, knjiga VIII. Opšta državna statistika, Beograd 1938.

1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként (országhatáron kívüli terület) Budapest, 1990, Kézirat

Jugoslavija 1919. augusztus 17. 198/3

Uradni list, Letnik II, 03. avgust 1920. št. 90

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bratko, Ivan 1939: *Nekmetska in tuja zemljiška posest v Sloveniji. Tehnika in gospodarstvo.* 7–8. 176.

Csapody Csaba 1933: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. In: *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez.* Budapest

Erić, Milivoj 1958: *Agrarna reforma in kolonizacija v Jugoslaviji.* Sarajevo

Gaćeša, Nikola 1968: *Agrarna reforma in kolonizacija v Bački 1918–1941.* Novi Sad

Göncz László 1996: *Fejezetek Lendva történetéből 1920-ig.* Lendva

Janša, Olga 1964: Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama. In: *Zgodovinski časopis.* XVIII. Ljubljana, 173–189.

Kerecsényi Edit 1994: *Távol a hazától... Lendvavidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások.* Lendva

Kokolj, Miroslav 1984: *Prekmurški Slovenci 1918–1941.* Murska Sobota

Kovács Attila 1999: A magyar–szlovén nyelvhatár 1880-tól a XX. század közepéig. In: *Határok és régiók.* Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia. Szeged, 1999. november 29–30. Szeged, 373–383.

Kovács Attila 2004: *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között.* Lendva

Simon Attila

Telepítések Dél-Szlovákiában a két világháború között*

A két világháború között Csehszlovákiában lezajlott földreform a jelentőségéhez képest meglehetősen feldolgozatlan része a cseh–szlovák történelemnek. A témával foglalkozó eddigi munkák leginkább csak a földbirtokreform számszerű mérlegét igyekeztek megvonni, illetve a reform hátterében húzódó pártpolitikai összefüggéseket feltárni, a reform gazdasági, társadalmi és nemzetiségi szempontjait nem vetették tüzetesebb vizsgálat alá.¹ Ennek feltehetően az a több ezer dobozra terjedő levéltári anyag az egyik akadálya, amely szinte elriasztja a kutatókat a téma feldolgozásától.² A feldolgozottság hiánya különösen szembeötlő a szlovákiai magyarok által lakott dél-szlovákiai régiót illetően. A cseh és szlovák historiográfia a régiót, illetve a szlovákiai magyar kisebbséget érintő külön kutatásokat nem tartotta indokoltnak, a gyakorlatilag egy-két egyéni teljesítményre alapozott szlovákiai magyar történetírás pedig még nem volt képes arra, hogy módszeresebb társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásokat is felvállaljon. Különösen igaz ez a földreform keretén belül lezajlott telepítések esetében, amellyel érdemben sem a szlovák, sem pedig a szlovákiai magyar történetírók nem foglalkoztak.³

A jelen tanulmány annak a kutatómunkának az eredményeiből született, amelyet a szerző a Pécsi Tudományegyetem Multidiszciplináris Doktori Iskolájának keretén belül a Dél-Szlovákiában az 1920-as években lezajlott szláv telepítések témájában folytatott. Ezek a kutatások elsősorban a telepítések nemzetpolitikai hátterének, a kolonizáció gyakorlati végrehajtásának feltérképezését szolgálták, s csupán a téma által megkövetelt mértékben érintették a földreform általános kérdéseit, valamint a telepítések egyéb fontos szegmenseit. Az itt olvasható tanulmányban elsősorban a telepítések néhány társadalomtörténeti sajátossága kap központi szerepet, nem hagyva figyelmen kívül azonban a téma etnikai meghatározottságát sem.

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatásokat a Határontúli Magyar Ösztöndítanács támogatta.

1 Lásd az alábbi fontosabb szakirodalmat: Frolec 1994; Krajčovičová 1990; Otáhal 1963; Rychlýk 1987.

2 A téma kutatásához nélkülözhetetlen levéltári fondok a következők: Státní ústřední archiv (= SÚA), fond Státní pozemkový úřad, Všeobecné spisy (= SPU-VŠ); Slovenský národný archív (= SNA), fond Státní pozemkový úřad v Prahe 1919–1938 (= ŠPU Praha); Slovenský národný archív (= SNA), fond Kolonizačný referát Štátneho pozemkového úradu v Bratislave 1921–1938 (= KR).

3 Kivételt csupán néhány tanulmány jelent, ám ezek nagy része nem saját levéltári kutatásokra épül: Martuliak 1994; Popély 1995; Vrabcová 2002.

A FÖLDREFORM ÉS KOLONIZÁCIÓ HELYE A KORABELI CSEHSZLOVÁK POLITIKÁBAN

Az 1918 őszen megalakult Csehszlovák Köztársaság a világi és egyházi kézben lévő nagybirtokok túlsúlyára alapozott földbirtokstruktúrát örökölt a Monarchiától. A magát demokratikus köztársasággként meghirdető állam szempontjából így teljesen logikus lépésnek tűnt a földbirtoktulajdon átfogó reformja, ami amúgy is jó fegyvernek látszott a háború befejezését követően fellángoló szociális elégedetlenséggel szemben. A csehszlovák földreformnak azonban volt egy ennél fontosabb, s a reform jellegét erőteljesen meghatározó dimenziója is: a nemzetiségi kérdés. A nagybirtokos réteg döntő többsége ugyanis német, illetve magyar volt, sőt a már ekkor is meglehetősen szekularizálódott cseh közvélemény a jelentős földvagyonnal bíró katolikus egyházat is a nemzet testétől idegen képződményként szemlélte. Ennek okán a reform körüli polémiákban előtérbe kerültek az etnikai szempontok, s magát a földreformot a sajtó, sőt a politika is a cseh és szlovák nemzetek elkövetett sérelmek megtorlásaként, jóváteteleként kommunikálta. A korabeli csehországi közbeszédben visszatérő elemként jelent meg a fehérhegyi csatában elszenvedett vereséggel való visszavágás motívuma, amely még a földreform alaptörvényének számító lefoglalási törvény parlamenti indoklásába is bekerült.⁴ Ez a toposz a földreform alkalmából emelt emlékműveken is állandóan megjelent, hangsúlyozva a reform etnikai vetületeit.⁵

A földkérdés megoldására jelentősen rányomta bélyegét az, hogy egy olyan időszakban került rá sor, amelyet a neves cseh történész, Zdeněk Kárník terminusát átveve a forradalmi nemzeti diktatúra időszakának kell minősítenünk.⁶ Az 1918 ősztől 1920 tavaszáig tartó másfél évben a hatalom törvények és rendeletek sorával, s ha kellett nyílt erőszak alkalmazásával látott hozzá, hogy a politikai és gazdasági élet minden területén biztosítsa a „csehszlovák” államnemzet⁷ fölényét. S noha az első nemzetgyűlési választások megtartásával és az alkotmány elfogadásával 1920 tavaszától a nemzeti diktatúrát parlamentáris demokrácia váltotta fel, a nemzetállami törekvések (ha más eszközök felhasználásával is) továbbra is meghatározó elemei maradtak a csehszlovák politikának. A korabeli cseh és szlovák politika a csehszlovák nemzetállam megteremtésének egyik fontos eszközét a gazdasági hatalom

4 „Azt mondják, hogy fehérhegyi csata utáni konfiskációktól már közel 300 esztendő eltelt, s ennyi idő alatt minden sebnek be kellett gyógyulnia. Ám az egész nemzetet elkövetett vétkek és jogtalanságok sohasem évülnek el. Ilyen esetben nem a polgári törvények érvényesek, hanem egy magasabb erkölcsi parancs, amely a nemzetet esett sérelmek megtorlását követeli tőlünk. A történelemnek is megvan a maga igazsága, és a cseh nép a földreformban, amelyet most hajtunk végre, ezt a történelmi igazságtételt látja.” – Digitální knihovna, NS RČS, Poslanecká sněmovna – stenoprotokoly, 46. ülés, 1920. április 16.

5 „Fehérhegy 1620 – megtorolva!”, „Szabad nemzet szabad földön Fehérhegy után 300 évvel!” SÚA Praha, fond SPU-VŠ, 116. doboz

6 Kárník 1998.

7 Az ún. első csehszlovák köztársaság a fiktív csehszlovák nemzet ideológiájára épült. A cseheket és szlovákokat nem ismerték el két külön nemzetként, az állam hivatalos nyelve a – valójában nem is létező – csehszlovák nyelv volt.

megszerzésében, az ipar és a földtulajdon nacionalizálásában látta. Ezt a szándékot markánsan fogalmazta meg Karel Engliš, neves cseh gazdasági szakember és politikus, aki szerint „a Csehszlovák Köztársaság valójában csak akkor válik csehszlovákká, ha az erdők, a földbirtokok, a bányák és vasutak igazi birtokosaivá válunk”.⁸

A csehszlovák földreform alapvetését az 1919. április 16-án elfogadott 215/1919. számú, ún. lefoglalási törvény jelentette. Ennek értelmében lefoglalás alá került minden olyan birtok, amely „meghaladta a több mint 150 hektárnyi mezőgazdasági területet (szántók, rétek, kertek, szőlők, komlóskertek) vagy 250 hektárnyi területet általában”.⁹ A törvény azonban nem jelentette a hatálya alá eső birtokok azonnali kisajátítását, csupán kimondta arra az állam jogát. A tulajdonosok a lefoglalt birtokból 150 (250) hektárnyi területet automatikusan visszaigényelhettek, sőt kivételesen akár 500 ha nagyságú földterületet is megtarthatnak (11. paragrafus), a többiért pedig kárpótlás járt nekik. A lefoglalási törvény csupán a földreform filozófiáját rögzítette, a reform tényleges végrehajtásához azonban még több tucat törvény és rendelet volt szükséges, amelyek nagy részét még az első parlamenti választások előtt fogadta el az ún. forradalmi nemzetgyűlés.¹⁰ Ezek közül legfontosabbnak a kiutalási-, a kárpótlási-, a hiteltörvény, valamint az Állami Földhivatal létrehozásáról rendelkező törvények bizonyultak. A lefoglalás hatálya alá került birtokok további sorsát az 1920. január 30-án elfogadott 81/1920. számú, ún. kiutalási törvény szabta meg. Ez – sokak elvárása ellenére – nem írta elő, hogy kiknek jár földkiutalás, csupán az igényjogosultak kategóriáit nevezte meg. A törvény rendelkezése szerint a lefoglalt földet elsősorban „kisbirtokosok, zsellérek, kisiparosok, mezőgazdasági- és erdőmunkások, földnélküli nincstelenek, különösképpen a csehszlovák fegyveres erők tagjai, vagy azok leszármazottai [kaphatták meg], akik a házáért veszítették életüket a háborúban”.¹¹

A korabeli köznyelvben kolonizációnak nevezett telepítések szerves részét képezték a földbirtokreformnak, törvényi háttérüket a földreform törvényei biztosították. A telepítések szempontjából meghatározó jelentőségűnek bizonyult a kiutalási törvény, amely a reform alapvető céljaként önálló parasztgazdaságok létrehozását jelölte meg. Ezt a célt a már meglévő törpebirtokok kiegészítésével, továbbá új, 6–15 hektár nagyságú parasztgazdaságok létrehozásával – ez vonatkozott a telepítésekre – kívánták elérni. Hogy a telepítések időtállóak legyenek, a törvénybe olyan biztosítékokat építettek be, amelyek meggátolták a telepesbirtokok megszűnését: az ilyen birtokok oszthatatlanok voltak (még öröklés esetén is),¹² eladni és megterhelni csak a földhivatal engedélyével lehetett őket, sőt nem megfelelő gazdálkodás

8 Hahn 1994: 30.

9 *Sbírka* 1919: 289–290.

10 Az első ízben 1918. november 14-én összeülő forradalmi nemzetgyűlés tulajdonképpen a Csehszlovák Nemzeti Bizottság kiegészítésével jött létre. 270 tagja között – akik nem választás, hanem kooptálás útján kerültek a parlamentbe – csupán cseh és szlovák nemzetiségű személyek voltak. A forradalmi nemzetgyűlés legfontosabb feladata az új állam alkotmányának elfogadása volt.

11 *Sbírka* 1920: 135.

12 Ez a joggyakorlat a hagyományos magyarországi öröklési renddel szemben a német öröklési rend érvényesítését jelentette, amely a szlovák telepesek számára teljesen idegennek bizonyult.

esetére a hivatal a visszavásárlás jogát is fenntartotta magának.¹³ Mint a telepítések későbbi tapasztalatai bizonyították, ezek a megkötések azért voltak lényegesek, mert csupán így tudták megakadályozni, hogy a környező magyar lakosság felvásárolja a sokszor rossz gazdasági körülmények között élő kolonisták birtokait, s ezzel semmissé tegye a telepítések nemzeti célkitűzéseit.

A telepítések végrehajtását kezdetben teljes egészében a földreform szervezeti hálózata – az Állami Földhivatal (ÁFH), a körzeti földhivatalok és a telepítési biztosok – biztosította. A kolonizáció sajátosságai, s mint a korabeli politika és sajtó fogalmazott, „nemzetpolitikai jelentősége”, azonban szükségessé tette egy az ÁFH-nak ugyan alárendelt, de a telepítésekkel kapcsolatos összes kompetenciát egy kézben tartó szervezet létrehozását. Így 1925 januárjától megkezdte működését a Telepítési Hivatal Pozsonyban, amely nem csupán a telepítések folyamatát irányította, hanem a telepesek gazdálkodását is felügyelte.

A TELEPÍTÉSEK TERVEINEK MEGFOGALMAZÁSA

Bár a cseh földművesek az észak-magyarországi megyékben való letelepítése, s ezáltal a szláv elem megerősítése ötlet formájában már az első világháború előtt felmerült, a kolonizáció mikéntjéről még a Csehszlovák Köztársaság első éveiben is csak halvány elképzelések voltak az érintetteknek. A telepítések ideológiai hátterét Milan Hodža, az egyik legbefolyásosabb szlovák politikus viszonylag korán megfogalmazta, a kolonizáció gyakorlati végrehajtásáról azonban ő is kevés elképzeléssel rendelkezett. Hodža a szlovák és cseh telepesek magyar vidékre való költöztetését az eredeti lakóhelyükről, vagyis a Duna-menti sík vidékről a hegyekbe szorított szlovákság mítoszával igyekezett indokolni.

[A]mit a királyi despotizmus és önkényuralom népüktől elvett, azt most a demokrácia és köztársaság visszaadja. A földművelő szlovákságnak, amelyet az Árpádok, az Anjouk és Habsburgok emberöltőkön keresztül a Kárpátok bércei közé űztek, a Duna menti, arisztokrata kézben lévő föld lesz az új hazája. A hegyvidéki észak az állattenyésztés és az ipar központja lesz, míg a mezőgazdasági termelés súlypontja Szlovákia déli részére a Duna partjára helyeződik át. Egyetlen lendülettel mezőgazdasági és nemzeti problémáinkat is megoldjuk. Ezáltal a szlovák dél a mezőgazdasági termelésünk aranybányája lesz, miközben az eddig elmagyarosodott területen bebiztosítjuk a csehszlovák elem meghatározó és állandó fölényét.¹⁴

Mivel a telepítések „vegykonyháiban”, az Állami Földhivatalban (ÁFH) és a különböző cseh és szlovák nemzeti szervezetekben is csak a kolonizáció megkezdését követően születtek meg pontosabb telepítési tervek, a kolonizáció kezdeti szakasza nélkülözötte a tervszerűséget. A trencsénteplici körzeti földhivatal mellett működő tanácsadó testület alapelveként mindössze azt szögezte le, hogy a telepítések céljaira olyan

13 *Sbírka* 1920: 141.

14 *Venkov* 1919. március 2.

birtokokat kell kijelölni, amelyek a szlovák nyelvterületből kinyúlva összefüggő sávot alkotnának a déli államhatár felé.¹⁵ Így e telepek létrehozásának a célja a magyar nyelvterület észak–dél irányú felszabdalása lett volna. A valóságban azonban elsősorban azokat a birtokokat kolonizálták, amelyek tulajdonosaival az ÁFH meg tudott egyezni, s a tulajdonosok különféle ellenszolgáltatás ellenében birtokaikat telepítési célokra felajánlották. A közvélemény és főleg a különféle nemzeti szervezetek nyomása miatti sietség rányomta bélyegét az eredményekre: több esetben a tervezettnél rosszabb minőségű, intenzív gazdálkodásra alkalmatlan termőföldön alapítottak kolóniákat, s ez gyorsan a telepések kezdeti lelkesedésének megszűnéséhez vezetett.

A telepítések alapelveinek kidolgozásában két személy játszott meghatározó szerepet. Egyikük Ján Voženílek volt, az ÁFH szakértője, később elnöke, aki több munkájában is foglalkozott ezzel a témával. Az általa kidolgozott elképzelések szerint a Földhivatal Szlovákia esetében háromféle eljárást kívánt alkalmazni: a szlovák nyelvterületen a nagybirtokok helyi lakosságnak való felparcellázását, a vegyes nemzetiségű területeken a parcellázás és a telepítések kombinációját, míg magyar vidékeken parcellázás helyett kolonizációt.¹⁶ Voženílek megfogalmazása szerint Dél-Szlovákiában az a cél, hogy „a nagybirtokok megbízható cseh egyének kezébe kerüljenek”. Ennek megvalósítását pedig úgy képzelte el, hogy az ÁFH „nyomást fog gyakorolni a nagybirtokosokra, hogy birtokukat a kijelölt személyeknek az előre megállapított áron eladják”.¹⁷ A nagybirtokosokkal való megegyezés a sikeres telepítések egyik alapfeltétele volt, hiszen ha a lefoglalt nagybirtok teljes egésze a hagyományos kiutalási eljárás keretén belül kerül szétosztásra, akkor a helyi magyar lakosság igényeit sem lehetett volna teljes mértékben figyelmen kívül hagyni. A birtokossal való megegyezés mindkét félnek kedvezett, hiszen a birtokos azzal, hogy szabad kéz alatt adhatta el birtokát készpénzhez jutott, az ÁFH pedig az állam számára megbízható tulajdonosoknak játszhatta át ezeket a gazdaságokat. Jó példa erre a gömöri Koburg-birtokok egy részének sorsa. Az ÁFH és a Koburg-birtokok intézője közötti egyezség szerint ugyanis, a Koburgok több mint 3 ezer holdat ingyen átengedtek a Földhivatalnak telepítési célokra, cserében viszont kb. ugyanilyen nagyságú területet szabad kéz alatt árusíthattak ki. Ez a megoldás az ÁFH számára annál inkább megfelelt, mivel a szabad kéz alatt eladható birtokok szlovák vidéken, a telepítésre átadott birtokrész pedig közvetlenül a magyar határ mellett magyar nyelvterületen kerültek el.¹⁸ Az ÁFH a Koburgok által átengedett birtokrészen végül négy kolóniát létesített, amelyek közül háromra a Lengyelországhoz került árvai szlovák falvak optánsait, egyre pedig legionáriusokat telepített le.¹⁹

A másik meghatározó szereplő, Ivan Daxner, a volt oroszországi legionárius, a Szlovákiai Telepítési Szövetkezet elnöke egy részletekbe menő kolonizációs tervet is tett az asztalra. Az 1924-ben nyomtatásban is megjelent *Belső kolonizáció Szlová-*

15 SÚA Praha, SPU-VŠ, 249. doboz, 0997/24.

16 SÚA Praha, fond Národní rada česká, 413. doboz, 237.

17 SÚA Praha, fond Národní rada česká, 413. doboz, 237.

18 Vö: *Pozemková reforma* 1921. március.

19 A Koburg-birtokokon lezajlott telepítésekről lásd bővebben: Simon Attila: 2004a.

kiában címet viselő dolgozatában Daxner nemcsak a telepítések okait és céljait igyekezett megfogalmazni, hanem azt is, hogy miként lehet eredményes a telepítési akció.²⁰ Daxner javaslatainak hátterét a telepítések során szerzett tapasztalatai adták. A Szlovákiai Telepítési Szövetkezet, amelyet vezetett, ugyanis a legnagyobb magánkolonizátornak²¹ számított, s ekkorra már több kolónia létrehozása állt mögötte.

Daxner a sikeres kolonizáció első fontos alapfeltételének a kolonizálandó nagybirtokok kiválasztását tartotta. Szerinte csak olyan birtokok jöhettek szóba, amelyek a birtoknagyság, a föld minősége, az ott termesztendő kultúrák, a vízellátottság, közlekedési feltelek szempontjából is megfelelték a feltételeknek. Különösen a közutak fontosságára hívta fel a figyelmet, amelyet nem csupán gazdasági szempontból tartott fontosnak, hanem a kolóniák és a szlovák nyelvterület közötti kapcsolat fenntartásában is. A kolonistáknak juttatandó birtokok kapcsán Daxner a 12–15 holdas kiutalásokat tekintette ideálisnak, mivel ez a birtoknagyság már biztos megélhetést kínálhatott, másrészt pedig az ilyen nagyságú birtokot segéderő nélkül is meg tudta művelni egy család. A szerző szerint az ilyen nagyságú parasztbirtokokon már olyan prosperáló gazdálkodás folyhat, amely lehetővé teszi, hogy a kolonisták idővel a gyengébben gazdálkodó magyaroktól is felvásárolják a földeket, s ezáltal „a kevésbé szívós és termékeny” magyarokat kiszorítsák.

Daxner nagy figyelmet szentelt a kialakítandó kolonista községek szerkezetének, amelyeket szerinte a lefoglalt birtok sajátságaihoz kell alakítani. Ettől függően három községtípus létrehozását tartotta szükségszerűnek:

- A síkságokon lévő nagyjából szabályos alakú birtokokon a zárt falutípust javasolta. Ennek előnyét abban látta, hogy a házak egy csoportban állnak, ami lehetővé teszi, hogy intenzív közösségi élet alakuljon ki, hátránya viszont, hogy a telekrészek sokszor távol helyezkednek el a falutól.
- A hosszúkás alakú birtokon a félig szórt falutípust tartotta ideálisnak, amelyben a házak lineárisan, egy sorban helyezkednek el.
- Szórt típusú települést elsősorban dombvidéken javasolt. Ennél a falutípusnál a házak egymástól távol, elszigetelten találhatók.

Daxner mindhárom típusnak bemutatta az előnyeit és hátrányait, a legfontosabbnak azonban azt tartotta, hogy a kolonistákat úgy kell megválogatni, hogy az ő élettapasztalataiknak megfelelő településre kerüljenek. A Nyitra, Pozsony megyei, illetve a morva kolonisták számára a zárt falutípust, a honti szlovákok vagy az alföldi repatriánsok számára a félig szórt típust, míg a hegyvidékiek és az Amerikából hazatérők számára a szórt típust tekintette megfelelőnek.

A tanulmány további részeiben Daxner a telepesfalvak létrehozásnak gyakorlati kérdéseivel, a telepítések irányításával, az állam és a kolonizációs szövetkezetek szerepével, az eredményes kolonizáció feltételeivel foglalkozott. Az eredményes

20 Daxner 1924.

21 A magánkolonizáció abban különbözött az állami kolonizációtól, hogy itt nem a földhivatal utalta ki a telepesbirtokot a telepeseknek, hanem közvetlenül a nagybirtokostól vagy esetleg a valamely a telepítéseket támogató szervezettől (például a Szlovák Ligától) vásárolták azt. Az adásvételhez ilyenkor is az ÁFH engedélye kellett.

kolonizáció szempontjából szisztematikus, átgondolt telepítési politikát követelt, amely során 5–6 kolóniából álló telepesfalu-csoportokat kell létrehozni. Így egyszerre olyan nagy számú szlovák kerülhet a magyarok közé, akik a kolonizált területen ha nem is többséget, de jelentős kisebbséget alkotnának. Példaként erre az általa irányított Szlovák Telepítési Szövetkezet Komárom környéki telepítési terveit említette, amely 3 nagy kolonista településcsoport létrehozását irányozta elő. A telepítési szövetkezet terveinek megvalósulása azt eredményezte volna, hogy „Komárom közvetlen közelében 18 szlovák és csupán 8 magyar község lett volna található”.²² Daxner a kialakítandó kolonista községek gazdasági életképességét a sikeres kolonizáció egyik legfontosabb elemének tartotta, s minimálisan 500 hektár nagyságú kolóniák létrehozását javasolta. A megfelelő nagyságú és megfelelően együttműködő telepesfalvakat alkalmasnak ítélte arra, hogy gazdaságilag a környező magyar falvak fölé kerekedjenek. Elképzelése szerint minden telepesfalu-csoport saját gazdasági szövetkezeteket alapítana, amelyek a települések termelését irányítanák és ellenőriznék. Minden ilyen szövetkezet egy-egy nagyobb maradékirtokon működne, ahol a közös tejfeldolgozó üzem, szeszgyár, malom, esetleg zöldségfeldolgozó, gépállomás stb. épülne ki.

Daxner dolgozatában kitért a telepítések kulturális, oktatási szempontjaira is. Nélkülözhetetlennek tartotta, hogy minden ilyen kolónián községház, iskola, tanítói lakás, kisdédóvó, szegényház, templom és temető épüljön. Különösen a kisdédóvót tekintette meghatározónak, hiszen ha a gyerekek „szlovák dalokat tanulnak játék közben, a szlovákságot és a köztársasághoz való hűséget dicsőítő verseket szavalnak, még az előtt jó csehszlovákká és hazafiakká válnak, hogy iskolába lépnének. Ily módon egy generáció alatt erőszak nélkül elszlovákosítható és államhatárunk megbízható bástyájává alakítható bármely magyar község”.²³

A KOLÓNIÁK HELYÉNEK KIJELELÉSE

A kolonizáció a megfelelő törvények elfogadását követően 1921-ben kezdődött. A kezdeti nehézségek után csúcspontját 1925 és 1927 között érte el, ám a húszas évek végén kibontakozó gazdasági válság lehetetlenné tette folytatását, s így 1930-ra gyakorlatilag befejeződött.

A telepítések szempontjából alapvető jelentőségű volt a kolonizációs terület és a kolóniák helyének kijelölése. Az ÁFH és a Telepítési Hivatal iratanyagában több helyen is felbukkan a telepítési terület kifejezés. Egy 1925-ből származó dokumentum, amely „A kolonizációs terület falvai az 1919-es népszéferás alapján” címet viseli, Szlovákia 30 járásának összesen 640 olyan települését sorolja fel, ahol a magyar lakosság aránya meghaladja az 50%-ot, s amelyet kolonizációs területnek nyilvánít.²⁴ Ezen a területen a dokumentum szerint az összéferás idején 634.629 személy

²² Daxner 1924: 32–33.

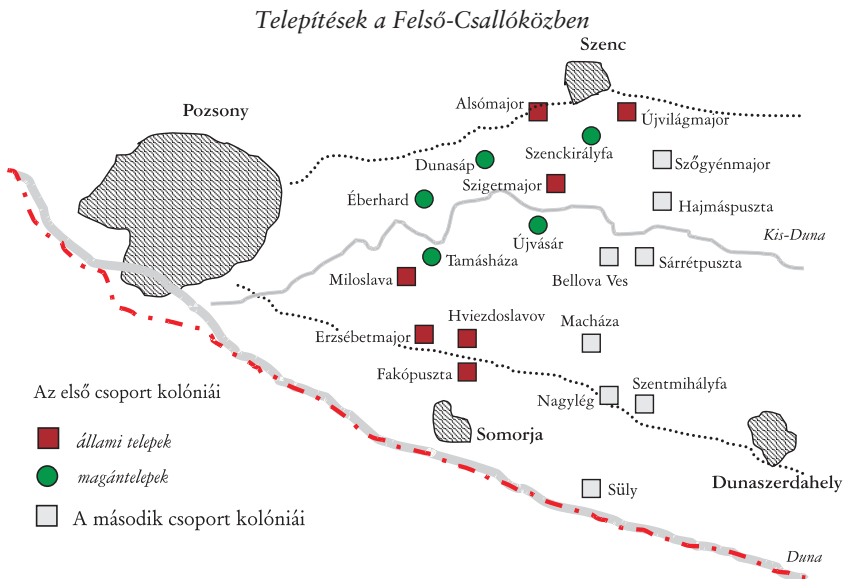
²³ Daxner 1924: 16.

²⁴ SNA, KR 39. doboz, A kolonizációs terület falvai az 1919-es népszéferás alapján

élt, akiknek 88,63%-a vallotta magát magyarnak. A telepítések gyakorlatának ismeretében azonban mégis arra következtethetünk, hogy a telepítési terület határait sohasem jelölték ki pontosan: nagy általánosságban leginkább Dél-Szlovákia magyarok által lakott térségeit értették alatta. Így például a közvetlenül a nyelvhatáron lévő, de szlovák többségű Tótmegyer határába letelepedett szlovák földműveseket az ÁFH nem tekintette kolonistának,²⁵ míg a Léva fölötti szlovák falvak határában támogatták a telepítéseket,²⁶ ami mögött feltehetően a város körüli szlovák etnikum megerősítésének szándéka állt.

Dél-Szlovákián belül elsősorban a szlovákiai magyarság nyugati etnikai tömbjének otthont adó, Pozsonytól Párkányig húzódó Duna-menti sík vidék jelentette az első nagy telepítési célterületet. Ebben a térségben általában nagyobb létszámú kolóniákat hozott létre az Állami Földhivatal, míg a magánkolonizáció viszonylag szerényebb mértékű volt. A létrejött 45 állami és 20 magánkolóniára, amelyek összterülete elérte a 27 ezer hektárt, mintegy kétezer telepes család költözött. Az ebben a térségben létrehozott telepek célja leginkább az egységes magyar nyelvterület szétszabdálása, s a régió fontos városainak (Pozsony, Komárom, Szenc, Galánta) a magyar nyelvterületről való elszigetelése lehetett. Plasztikus példáját nyújtja ennek a szándéknak a Felső-Csallóközben létrehozott két nagyobb kolóniacsoport, amelyek közül az első Pozsonyt igyekezett elszigetelni a csallóközi magyar nyelvterületről, a második pedig a szlovák nyelvhatártól a Duna vonaláig lenyúlva akarta kettévágni a felső-csallóközi magyar településterületet.

1. térkép

25 SNA, KR 29. doboz, 62724/31.

26 Lásd pl. a Szlovák Liga által az Alsózsemer mellett létrehozott kolóniát.

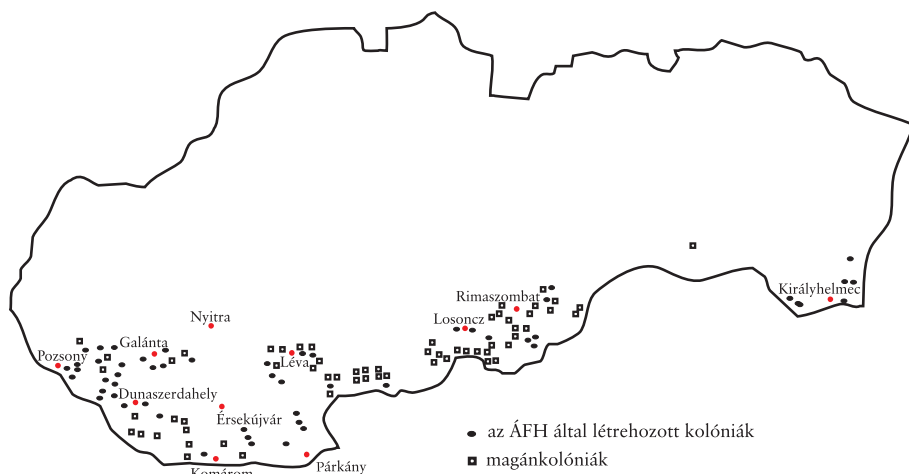
Ha a Duna vonalától kelet felé haladunk, a barsi és honti inkább csak elszórtan mondható telepítések után a következő jelentősebb telepítési tömböt a Nógrád-ban és Gömörben létrehozott kolóniák alkotják. Itt már inkább a magánkolonizáció a meghatározó, hiszen a 9 állami teleppel szemben 30 magánkolóniáról tudunk. A több mint 9 ezer hektár összterületű kolóniákon megközelítőleg 700 család telepedett le. Az itteni kolóniáknak a kompakt magyar nyelvterület fellazítása mellett fontos határvédő szerepük is volt, amelyben a legfontosabb elemet a Losonc alatt létrehozott bozítapusztai és a Rimaszombat alatti gernyőpusztai legionárius telepek jelentették.²⁷ Az utolsó – ám jelentőségében az előző kettővel nem vetekedő – telepítési tömböt a Bodroghözben létrehozott 5 állami és 1 magánkolónia jelentette, amelyek szerepe leginkább a Kassa felől Kárpátaljára tartó vasútvonalak biztosításában mutatkozott meg. Az itteni telepek 1.800 hektár területére 103 család költözött.

Ha összegezzük a kolóniák helyszínével kapcsolatos tapasztalatokat, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- az egymástól elszigetelt és távoli kolóniák helyett több (5, 8 esetleg 12) kolóniából álló kolóniacsoportokat hoztak létre;
- a kolóniacsoportokat úgy helyezték el, hogy azok kapcsolatban legyenek a szlovák nyelvterülettel, s onnan kiindulva déli irányban kiszélesítsék azt, illetve a kolóniacsoportok erősítsék meg a magyar etnikai terület belsejében már létező szlovák nyelvszigeteket;
- a kolóniák közül néhányat a veszélyeztetett határszakaszok mentén és a fontosabb vasútvonalak, vasúti csomópontok mellett hozták létre.

2. térkép

Kolóniák Szlovákiában

27 A legionárius telepítésekkel kapcsolatban lásd: Simon 2004b.

A TELEPESEK KIVÁLASZTÁSA

Mint azt Daxner is jelezte dolgozatában, a kolonizáció sikerének egyik záloga a telepesek kiválasztása volt, amely során több szempontot is figyelembe vettek: így a jelentkezők gazdasági tapasztalatait, anyagi helyzetét, állampolgári megbízhatóságát. A kiutalási törvény értelmében csak csehszlovák állampolgárok juthattak kiutaláshoz, ám a törvény 3. paragrafusára szerint a reemigránsok kivételt képeztek ez alól, ha két éven belül megszerezték a csehszlovák állampolgárságot. Törvényileg nem szabták meg a kolonistának jelentkező nemzetiségét, bár a gyakorlat azt mutatta, hogy csak csehek, morvák és szlovákok, Kárpátalján pedig ruszinok juthattak kolonista birtokokhoz. Azok a magyar, illetve német nemzetiségű személyek, akik a kolóniakon letelepedhettek, szinte mindig a volt nagybirtok alkalmazottai közül kerültek ki, s ők nem is az önellátó parasztbirtoknak megfelelő 10–15 hektárnyi kiutalást kaptak, hanem csupán 1–2 hektár kárpótlásnak szánt telket. Az ÁFH hivatalos kimutatásai szerint Szlovákia területén az állami kolóniakon letelepedett telepescsaládok között mindössze 4 volt magyar és 10 német nemzetiségű.²⁸ A Földhivatal azonban még ezt a gyakorlatot is korlátozni szándékozta, s a kiutalási törvény átfogalmazására irányuló egyik javaslatában az oszthatatlan parasztbirtokról szóló passzusok olyan megváltoztatását irányozta elő, amely kizárólag csak a csehszlovák nemzetiségű személyek letelepedését tette volna lehetővé:

az oszthatatlan parasztbirtok tulajdonosa a továbbiakban csak csehszlovák nemzetiségű polgár lehet. Minden kolonistának teljesítenie kell nemzeti kötelességeit, s akár a kiutalt telepesbirtokának visszaadása árán is hozzá kell járulnia a nemzeti célkitűzésekhez teljesüléséhez.²⁹

A telepesek kiválasztása során elsőbbséget élveztek a legionáriusok, valamint a külföldről hazatérők: reemigránsok és optánsok. Fontos – de a legionáriusok esetében például mellőzhető – szempont volt, hogy a jelentkezők mezőgazdasági tapasztalatokkal rendelkezzenek, noha egyes kolóniakra igyekeztek kisiparosokat is letelepíteni. A jelentkezők között előnyt élveztek a családosok, hiszen általuk volt biztosítva, hogy a birtokok továbbra is a csehszlovák nemzetiségű telepesek kezében maradnak. A Földhivatal lehetőleg igyekezett olyanokat kiválasztani, akik megfelelő gazdasági háttérrel rendelkeztek, bár a telepítések támogatására létrehozott különféle pénzügyi alapok a szegényebb rétegek részvételét is lehetővé tették.

A Földhivatal vezetői által több ízben is megfogalmazott elv szerint az általában hegyvidéki körzetekből érkező, s a síkvidéki gazdálkodásban tapasztalatlan szlovák telepesek közé morva és cseh kolonistákat telepítettek. Az ő feladatuk volt, hogy vagyonosabb és tapasztaltabb gazdaként természetes autoritásaik legyenek a kialakított telepesfalvaknak. A cseh és morva gazdák amúgy is nagy számban jelentkeztek, míg a szlovák falvak lakossága nem szívesen költözött új lakóhelyre. Az ő mobilitási kedvük alacsonyabb volt, s érdekes módon az Amerikából hazatérő szlovák reemig-

28 SNA, KR 8. doboz, A kolóniak jegyzéke 1929. január 1-jén.

29 SNA, KR 1. doboz, 2256/29, A kolóniak gazdasági rendje.

ránsokat is ugyanez jellemezte, a külföldön megtakarított pénzükből legszívesebben szülőfalujukban vásároltak volna birtokot.³⁰ A csehországi telepesek megjelenése azonban számos problémát is fölvetett, ami ellen különösen az autonomista szlovák politikai erők tiltakoztak hangosan. Még gyakorlatilag meg sem kezdődött a kolonizáció, amikor a Földhivatal felügyelő tanácsában a Hlinka-féle Szlovák Néppártot képviselő Ferdiš Juriga, éles hangon bírálta a cseh kolonisták letelepítését. A felügyelő bizottság cseh tagjai arra hivatkoztak, hogy „mindig jobb egy cseh kolonista, mint egy magyar”. Sőt a szlovákokkal szembeni cseh kultúrfölnyire is utaltak, amikor azt javasolták, hogy a Hlinka pártiaknak inkább örülniük kellene a cseh telepeseknek, mert azok haladást és civilizációt hoznak Szlovákiába.³¹

A csehek szlovákiai letelepedése végig feszültségforrás volt a prágai centralizmus és a szlovák autonómizmus képviselői között. Ennek tudható be, hogy az ÁFH 1925-ben hivatalosan is megfogalmazta azt: „ügyelni kell arra, hogy a szlovákok előnyt élvezzenek a kolonisták kiválasztása során. A cseh jelentkezőkre csak különösen indokolt esetekben kerüljön sor.”³²

Noha a Telepítési Hivatal igyekezett megfontoltan megválogatni az egyes kolóniákra letelepítendő telepescsoportokat, a telepesek közötti viszony mégis számtalan vitára adott okot. Különösen a vallási szempontok okoztak sok gondot. Az általában vallásosabb szlovák telepesek közé – különösen ha katolikusokról volt szó – meglehetősen nehezen illeszkedtek be a vallás iránt sokszor közömbös csehek. Gondot okozott az is, hogy a nehezen megközelíthető volt majorsági udvarok köré kiépülő telepekre nem szívesen telepedtek mesteremberek, iparosok vagy tanítók, akikre pedig nagy szükségük lett volna a kolonistáknak.

Az igazi problémát azonban a telepesek és a helyi lakosság közötti kapcsolat hiánya jelentette. Noha általában elmondható, hogy ez a viszony végig békés maradt, feszültség azonban mindig volt közöttük. A földreformban általában csalódott magyar lakosság, főleg a lefoglalásra került nagybirtokok megélhetés nélkül maradt cselédei és béresei között riadalmat és bizonytalanságot keltett az idegen nyelven beszélő, különös hosszú „tót” szekerekkel érkező kolonisták megjelenése. A Milan Hodža szócsovének számító *Slovenský týždenník* című lap szerint a jövőendő birtokukat megtekinteni Gömörbe érkező árvai telepeseket a helyiek minden erővel igyekeztek lebeszélni a megtelepedésről: azt állították, hogy rosszul terem a föld és szegénység van.³³ A helyi magyar lakosság bizonyos mértékig differenciáltan fogadta a telepeseket: a többségében szegényebb vidékekről érkező szlovák telepeseket megértőbben, a láthatóan jó módú cseh és morva beköltözőket több ellenszenvvel. Ennek nemcsak etnikai, hanem elsősorban szociális okai voltak, hiszen a telepesek jelentős gazdasági segítséget kaptak az államtól – bár ezzel nem mindig tudtak élni.

30 Szlovák Liga prominense, Ignác Gessay az amerikai szlovákokhoz címzett egyik írásában panaszkolta el, hogy a szlovákság (beleértve az Amerikából hazatérőket is) saját szülőfalujában szeretne földhöz jutni, holott ott nincs elegendő kiosztásra váró föld, miközben a magyarok által lakott délen elegendő föld lenne mindenkinek. Vö. *Americký Slovák* 1921. 3–5. 11–12.

31 SÚA Praha, SPU-Vš 132. doboz, Az ÁFH Felügyelőtanácsa, 37. ülés, 1921. május 4.

32 SNA, KR 9. doboz, 64615/25.

33 *Slovenský týždenník* 1921. június 7.

Kiváltképp a legionáriusok megjelenése váltott ki ellenszenvet, hiszen ők bevallottan katonai feladatokkal lettek a határok mellé telepítve. Hasonló gyanakvással figyelték azokat a kolonistákat is, akik az Agrárpárt uszályába tartozó félkatonai szervezet, a Parasztlovasság, vagy a nyíltan szlovákosító politikát hirdető Szlovák Liga tagjai voltak.³⁴ A kolonisták és a helyi lakosság közötti összetűzések (bár nem sok ilyenről tudunk) azonban elsősorban szociális és gazdasági indíttatásúak voltak, s nem etnikaiak. Az egyik ilyen esetre 1925 szeptemberében a Feledi járáshoz tartozó Bátka mellett került sor, ahol egy telekrész használatán szólalkoztak össze a kápolnapusztai telepesek és néhány magyar gazda. A vita verekedésig fajult, amely során az egyik kolonista, Dipgyák József halálos sebesülést szenvedett.³⁵

A helyi lakosság és a telepesek közötti kapcsolatok intenzívebbé válását a két régió közötti gazdasági szálak erősödése váltotta ki. Az idő múlásával az ügyesebb telepesek egyre inkább beilleszkedtek az adott régió gazdasági hálójába, s ezáltal a magyar lakossággal való személyes kapcsolataik is gyakoribbá váltak. A vegyes házasságok azonban ritkák maradtak, s ezeket a kolóniák életét árgus szemmel figyelő Telepítési Hivatal a telepítések etnikai céljának szempontjából nem is tartotta kívánatosnak: „Már jelenleg is előfordulnak vegyes házasságok, amely jelenséget az eddigi tapasztalatok alapján nemzeti szempontból nem kívánatosnak kell minősítenünk.”³⁶ Joggal feltételezhetjük, hogy e félelem mögött az a tapasztalat húzódott meg, hogy az ilyen házasságokból született gyermekek, a magyar többségű környezetben inkább a magyar etnikum felé hajlottak.

A telepesek társadalmi kapcsolatrendszerét a kolonizáció típusai is meghatározták. Előfordult, hogy a telepesek közvetlenül egy már létező magyar község belterületére költöztek. Ebben az esetben kapcsolataik óhatatlanul is intenzívek voltak, s a kolonisták akarva-akaratlanul is alkalmazkodtak az adott település kapcsolatrendszeréhez. Általában már ekkor megkezdődött a telepesek lassú asszimilálódása, bár néha fordított folyamatok indultak el. Ilyen fordított folyamatot példáz a nagykaposi kolonisták 1933-ban, tehát 10 évvel a letelepedésük után megfogalmazott levele, amely feltehetően eltúlozza a telepítések eredményeit, de így is jól mutatja, milyen társadalmi-etnikai folyamatok indulhattak meg a telepítések következtében.

A szlovák iskola virágzik, a magyar viszont visszaesik. A szlovák iskolában négy, a magyarban csak egy tanító van. Eleinte Nagykaposon csak 12 gyerek járt szlovák iskolába, ma már több mint 130. Nagykapos a többi magyar falu számára is jó példa lehet. [...] Nagykapos szlovák szempontból már 100 százalékkal jobb helyzetben van, mint azelőtt. Csak próbálták volna meg uraim, amit mi megpróbáltunk, megtudnák azt, milyen nagy különbség van Nagykapos tíz évvel ezelőtti és mostani lakossága között.

34 A telepesek szemmel láthatóan tisztában voltak nemzetpolitikai jelentőségükkel, s ennek néhánnyan közülük mindenáron meg is igyekeztek felelni. Az Újgyallán birtokot kapó Štefan Bachar telepes, aki egyben a Szlovák Liga helyi szervezetének az elnöke is volt, rendszeres jelentéseket küldött a magyarokról, s akik gyanúsak talált, azt feljelentette. A perbeteli jegyzőt, Óbert Ferencet például Magyarország részére végzett kémkedéssel vádolta meg, noha ezzel kapcsolatban semmiféle bizonyítékkal nem rendelkezett. SNA, KR2. doboz, 11/37.

35 Gömör 1925. szeptember 13.

36 SNA, KR 40. doboz, 6228/35.

Ezek az emberek a legnagyobb ellenségeink voltak, s ha a mi ellenségeink, akkor az állam ellenségei is. Ma pedig köztársasági gondolkodásúak.

Csak vegyük azt, hogy amikor ideköltöztünk, Nagykaposnak az a része, ahol a kolonisták élünk, teljesen magyar volt. A gyerekek csak magyarul beszéltek. Ma már nem hallani a gyerekeket, akik a kolónián laknak, legyenek akár szlovákok vagy magyarok, másképpen, mint szlovákul beszélni.³⁷

Gyakoribb volt azonban, hogy a kolóniák a felosztott nagybirtok valamely volt majorsági udvara köré szerveződtek, s noha az adott magyar község kataszteréhez tartoztak, gyérek voltak vele a kapcsolataik. Ezekben az esetekben az interetnikus kapcsolatok is szegényesebbek voltak, s Dél-Szlovákia szerte még ma is több olyan kolóniából kialakult település található, amely szinte teljes egészében megtartotta környezetétől elütő etnikai különállását.

A KOLÓNIÁK SAJÁTOSÁGAI

Ha a Szlovákiában létrehozott kolóniákat végiglátogatjuk, könnyen felfedezhetjük a települések szerkezetében, valamint a kolóniák épületeiben fellelhető hasonlóságokat. Ennek okát abban kell keresni, hogy a Földhivatal által alapított kolóniák beépítési terveit és az egyes lakóházak és gazdasági épületek terveit is az ÁFH dolgozta ki, ha pedig valaki külön építésszel készíttette el az új háza tervét, azt jóvá kellett hagyatni a Földhivatal illetékeseivel. A kolóniák kiépítésével az ÁFH 5. ügyosztálya foglalkozott, amely a kiépítendő kolónia természeti viszonyainak, közlekedési lehetőségeinek és egyéb adottságainak figyelembe vételével dolgozta ki a kolónia beépítési tervét. Mivel a legtöbb állami kolónia a Csallóköz sík vidékein, egy-egy volt gazdasági udvar köré épült ki, ezek a falvak általában hagyományos alaprajzú településekké fejlődtek. A volt gazdasági udvar környéke jelentette a kolónia központját, itt épült fel az iskola, a templom, a raktárak és a különféle gazdasági épületek. Ilyen jellegűnek mondható többek között a Szigetmajor helyén felépült Hurbanova Ves, Bimbolapuszta vagy a Nógrádban kiépült bozítapusztai kolónia.

A hosszúkás alakú birtokokon a kolonista házakat általában egy sorban, egymás mellett építették fel, így előfordult, hogy egy-egy ilyen település több kilométer hosszan elnyúlva feküdt, noha csupán néhány tucat család lakta. Ilyen lineáris elrendezésű például Hodzsafalva vagy Gernyőpuszta kolóniák. (Ez utóbbi esetben hadászati szempontok is belejátszottak a kolónia kiépítésébe.)

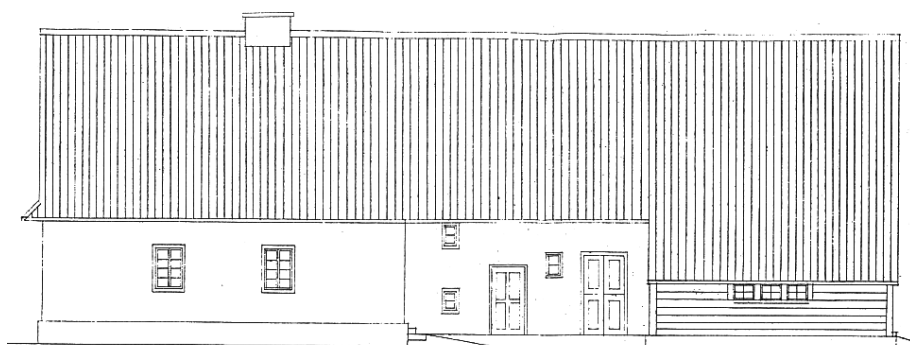
Az állami kolóniákon általában 45 méter széles és 100 méter hosszú építkezési telkeket mértek ki. A Földhivatal 37 háztípus tervét dolgozta ki a kolóniák részére, amelyek közül 19 háztípust alkalmaztak a leggyakrabban, s egy-egy kolóniát általában egységes tervek alapján kezdtek kiépíteni. Az egység érdekében az ÁFH nemcsak a házak terveit dolgozta ki, hanem az építkezések folyamán végig felügyeletet gyakorolt. Szintén az ÁFH irányította a nagyobb kolóniákon épülő templomok,

37 SNA, KR 28. doboz

iskolák, gazdasági épületek építését. Az újonnan felépített, a típustól függően 100 és 260 négyzetméter alapterületű kolonista házakban a leggyakrabban 2 lakószoba, konyha, kamra, tágas pince, valamint gazdasági jellegű helyiségek voltak. A lakórészek általában egybeépültek a gazdasági épületekkel: az istállókkal, a szecskavágó helységgel, a fészerral és a disznóállal. A házak mellett különálló pajta is épült.

1. kép

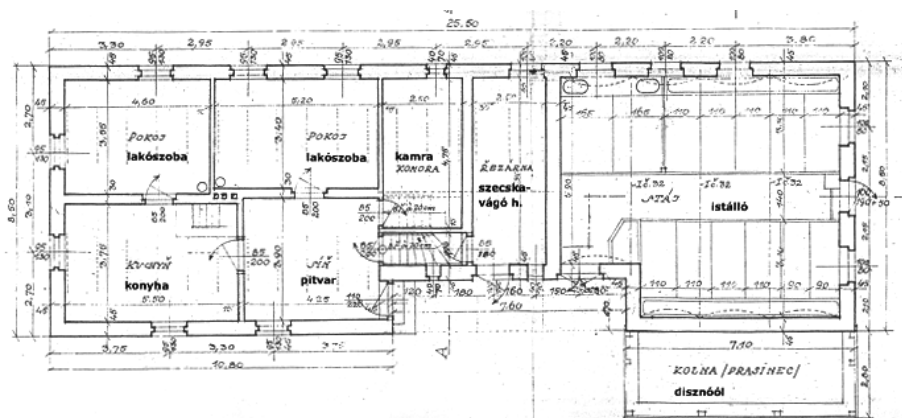
Egy gernyőpusztai telepesház homlokzata

PRŮČELÍ DO DVORA

2. kép

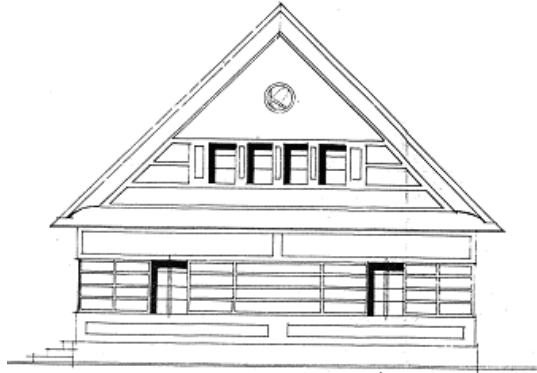
Ugyanannak a háznak az alaprajza

A kolóniák többségében téglából építkeztek, csupán az első években épültek vályogból kolonista házak. A kolonista házak teljesen eltértek a déli magyar területeken használatos, hagyományos építkezésektől, s a morva dombvidékre vagy az észak-szlovákiai falvakra jellemző háztípusokat honosítottak meg.

3. kép

Árvai kolonista háza Csobánkán

Az állami és magánkolóniákat érintő gondok közül az egyik legégetőbb a kolóniák önállóságának a kérdése volt. A telepesek visszatérő panasza volt, hogy a magyar falvak, amelyekhez a kolóniák tartoznak, nem törődnek velük, s nem segítik a telepek fejlődését. Szintén felrőtták, hogy a magyar lakossághoz képest ők kisebbségben vannak, így a helyhatósági választások során nem tudják érvényesíteni akaratukat. Hrušovský képviselő a kolonizáció egyik legnagyobb gondját látta abban, hogy a kolóniák kisebb létszámúak a tervezetnél, ami akadálya önállóságuknak, s így a magyarok befolyással bírnak fölöttük.³⁸ A szlovákiai telepesek első központi, 1923 májusában, Pozsonyban megtartott gyűlésén felvetődött a kolonista települések önállósításának az igénye, valamint, hogy az önállósult kolóniák kapjanak „csehszlovák” településneveket. Ezzel összhangban Szlovákia Tejhatalmú Minisztériuma is foglalkozott a kolóniák megnevezésével, s konkrét javaslatokat is tett ezekre. A 14 javasolt településnévből 13 szlovák történelmi vagy irodalmi személyiség neve, s csupán egy (Bezriečna – magyarul folyónélküli) utal a természeti viszonyokra. Települést kívántak elnevezni például Andrej Sládkovič, Pavol Országh Hviezdoslav, Ján Kollár költőkről, Milan Rastislav Štefánik és Jozef Miloslav Hurban politikusokról, de Nagymorávia fejedelméről Szvatoplukról is.³⁹ A javaslattevők nem vé-

38 *Slovenský denník* 1923. július 19.

39 A Szlovákiai Tejhatalmú Minisztérium javaslatai a következők voltak: Rakottyápuszta – Hodžova, Szilaspuszta – Vlastislava, Kulantómajor – Hurbanovo, Újmajor – Mudroöova, Margitmajor – Štúrova, Setétkút – Kollárovo, Újgyalla – Svätoplukovo, Kisromhánypuszta – Sládkovičovo, Taksony – Štefánikovo, Csőrepuszta – Bottovo, Leánymező és Csobánka – Kmeťovo, Annamajor – Miloslavov, Vörösmajor – Hviezdoslavov, valamint Kacagómajor – Bezriečna). SNA, SPU Praha, 3322. doboz.

letlenül igyekeztek személynevekkel ellátni a kolóniákat, amit indoklásukban azzal magyaráztak, hogy „a helyi földrajzi nevekkel ellentétben [itt a magyar dűlőnevekre gondolnak, amelyeknek a szlovák fordítását térképezték – S.A.] ne lehessen lefordítani őket”.⁴⁰ Az egyes kolóniák is gyakran álltak elő olyan ötletekkel, hogy településeiket akár élő személyiségekről nevezzék el. A gernyőpusztaiak például a köztársasági elnök katonai irodájával folytattak hosszas levelezést, mivel Masaryk nevét szerették volna felvenni, sőt használták is egy ideig. Egy másik kolónia lakói viszont az akkor külügyminiszterként ténykedő Benešről szerették volna elnevezni településüket.

Az önállóság hiánya a kolóniák belső életében is gondot okozott, hiszen a telepek így nem rendelkeztek olyan autoritással bíró testülettel, amely szabályozta volna a mindennapokat. A kolóniák gazdasági felügyeletének keretén belül ugyan minden telepesszégekben létrehozták ún. gazdasági bizottságokat, ezeknek a szerepe azonban ki is merült a kolonisták közös vagyonának gondozásában és az adott kolónia és a Telepítési Hivatal közötti kapcsolattartásban. Az ötfős bizottság tagjait és elnökét a Telepítési Hivatal nevezte ki. Mivel a helyzetre megoldást kellett keresni, a Mezőgazdasági Minisztérium pozsonyi kirendeltsége, 1925-ben arra tett javaslatot, hogy az 1894-es magyarországi telepítési törvény alapján a kolóniákon ideiglenes községi bizottságokat hozzanak létre. Erre azonban csak a somorjai járás néhány telepén került sor, s mivel ez a megoldás a hatályos törvényi előírásoknak sem felelt meg, hamarosan el is álltak tőle. Egyedüli megoldásnak továbbra is a telepesszégek teljes önállósítása mutatkozott. Jogilag továbbra is a magyar országgyűlés által az XXII/1880. számú törvényben elfogadottak szabályozták egy település önálló községgé nyilvánítását, vagyis 1) legalább 50 család bír állandó lakhellyel az illető helyen, 2) van a településen iskolának és községi hivatalnak megfelelő épület, 3) az anyagi feltételek is adóttak az önállósághoz. A kolóniák esetében általában a létszám jelentette a legnagyobb gondot, hiszen nagy többségükben a szükségesnél kevesebb család élt itt. Néhány telep esetében azonban más okok is akadályozták az önállósulást. A szenci kolóniának például az ÁFH illetékeseinek indoklása szerint azért kellett a város közigazgatásának keretén belül maradnia, hogy ezáltal kiindulópontját képezze Szensz elszlovákosításának.⁴¹ A kolonista községek önállósítása bonyolult bürokratikus eljárás volt, amely akár több évet is igénybe vehetett. Részben ennek is köszönhető, hogy a harmincas évek végéig csupán 13 kolónia nyerte el az önállóságát: Bottovo (Gernyőpuszta és Leánymező), Bozita (Bozítapuszta), Dögös, Hodžovo (Hodzsafalva), Hviezdoslavovo, Jesenské (Setétkút), Jozefmajír (Józsefmajor), Miloslava (Annamajor), Mudroðovo (Újpuszta), Slávikovo (Kacagó és Csobánka), Šrobárovo (Szilaspuszta), Štefánikovo (Kőrösszegmajor), Stráž (Cífraszög-tanya).⁴² További tíz település önállósítása volt folyamatban, ezekre azonban az első bécsi döntés miatt már nem kerülhetett sor.

40 SNA, ŠPU Praha, 3322. doboz.

41 SNA, KR 34. doboz, i.sz. 4322/33

42 *Pozemková reforma* 1938. január

A TELEPÍTÉSEK MÉRLEGE

A kolonizáció értékelésében kulcsfontosságú a telepítések számszerű eredményeinek pontos kimutatása. Az eddigi szakirodalom meglehetősen egybehangzó módon 2 ezer telepesről beszélt.⁴³ Ők azonban nem levéltári forrásokra, hanem az ÁFH által a harmincas évek végén közzétett adatsorokra támaszkodtak.

Eddigi kutatásaink alapján úgy véljük, az ÁFH által nyilvánosságra hozott adatok nem fedik a valóságot. Különösen a magánkolonizációt érintő számadatok szorulnak alapos felülvizsgálatra, hiszen az ÁFH egyrészt nem vezetett pontos nyilván tartást ezekről, másrészt nemzetpolitikai okokból nem is volt érdeke, hogy közzétegye a magánkolonizáció adatait. Meggyőződésünk szerint a telepítések mértéke jelentősen meghaladta az eddig feltételezetteket, hiszen a korábban általánosan elfogadott kétezerrel szemben megközelítőleg 3.300 telepescsalád, vagyis kb. húszezer cseh és szlovák személy telepedhetett le Dél-Szlovákiában. Ezt a jelentős különbséget elsősorban a magánkolonizáció eredményei okozzák, noha ennek végleges adatai feltehetően még változni fognak.

Táblázat

Állami és magánkolóniák Dél-Szlovákiában

	A kolóniák száma	A telepesbirtokok száma	A kolóniák összterülete (hektárban)
ÁFH-kolóniák	58	1 971	26 804
magánkolóniák	70	1 284	17 500*
A kolóniák összesen	128	3 255	44 304

* Becsült adat.

Forrás: Saját kutatás és számítás.

A magánkolonizációt illetően további kutatások szükségesek, miként szükséges lenne néhány kiválasztott kolónia esetében feltérképezni annak napjainkig tartó történetét, a kolóniákon bekövetkezett társadalmi és etnikai változásokat, a telepesek és a helyi lakosság közötti interetnikus kapcsolatok fejlődését. Csak ezeknek a kutatásoknak az elvégzését követően vonhatunk mérleget a telepítések eredményeiről, s Dél-Szlovákia társadalmi, gazdasági és etnikai struktúrájára tett hatásairól.

FORRÁSOK

Slovenský národný archív (=SNA), Bratislava

Fond Kolonizačný referát Štátneho pozemkového úradu v Bratislave, 1921–1938. (= KR)

Fond Štátny pozemkový úrad v Prahe, 1919–1938. (=ŠPU Praha)

43 Vö: Martuliak 1994; Vrabcová 2002.

Státní ústřední archiv (= SÚA), Praha
Fond Státní pozemkový úřad, Všeobecné spisy. (= SPU-VŠ)
Fond Národní rada česká.

Sbírka zákonů a nařízení států československého. Ročník 1919.
Sbírka zákonů a nařízení států československého. Ročník 1920.

Americký Slovák (1920–1921)
Gömör (1920–1925)
Pozemková reforma (1920–1938)
Slovenský denník (1919–1929)
Slovenský týždenník (1919–1929)
Venkov (1918–1922)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Daxner, Ivan 1924: *Vnútrotná kolonizácia na Slovensku*. Bratislava
- Frolec, Ivo (szerk.) 1994: *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*. Uherské Hradiště
- Hahn, Fred 1994: Bylo Československo 1918–1938 národní nebo národnostní stát? *Střední Evropa* 10. 42. 25–35.
- Kárník, Zdeněk 1998: Volby na jaře 1920. Československo na cestě od národně revoluční diktatury k parlamentní demokracii. In: *Acta contemporanea. K pětadesátinám Viléma Prečana*. Praha 95–131.
- Krajčovičová, Nataša 1990: Realizácia pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1923–1927. *Historický časopis* 38. 6. 787–805.
- Martuliak, Pavol 1994: Kolonizačná akcia pri I. pozemkovej reforme na Slovensku. In: Frolec, Ivo (szerk.) *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*. Uherské Hradiště, 81–85.
- Otáhal, Milan 1963: *Zápas o pozemkovou reformu v ČSR*. Praha
- Popély Gyula 1995: *Ellenszélben. A felvidéki magyarság első éve a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925)*. Pozsony
- Rychlýk, Jan [1987]: *Pozemková reforma v Československu v letech 1919–1938*. Vědecké práce Zemědělského Muzea
- Simon Attila 2004a: Cseh és szlovák kolonisták betelepítése Dél-Gömör falvaiba a két háború közötti időszakban. *Gömörország* 5. 1. 40–45.
- Simon Attila 2004b: Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban. *Századok* 138. 6. 1361–1380.
- Vrabcová, Eva 2002: Kolonizácia južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi v Československej pozemkovej reforme. *Slovenská Archivistika* 37. 1–2. 55–80.

Gaucsík István

A csehszlovákiai magyarság gazdasági szervezetei (1918–1938)*

Gazdasági egyesületek, szövetkezetek, ipartársulatok

Tanulmányomban a intézményi kereteket szem előtt tartva szeretném bemutatni a kisebbségi gazdasági érdekvédelem szervezeteit. A dolgozat, amely három fejezetből áll, a regionális szintű gazdasági egyesületeket, a szövetkezettípusokat és a szakirodalomban eddig egyáltalán nem vizsgált ipartársulatokat elemzi.

A gazdaszervezkedés színterei a megyei gazdasági egyesületek voltak, ahol az ellenzéki pártok intézményépítő törekvései is kibontakozhattak. A gazdasági egyesületek az impériumváltást követően hamarosan konfliktushelyzetbe kerültek a diszkriminatív, megszüntetésüket célzó törekvések miatt. A gazdasági egyesületek négyéves átmeneti működés után, 1923-ban szűntek meg, újrászervezésük körülbelül 1933-tól adatolható. Központjuk 1938-ban alakult meg. A szövetkezetek egy része szintén négyéves átmeneti időszak és alkalmazkodás után, 1925-ben hozott létre egy újabb, szervezettebb struktúrát, a Hanzát, amely a köztársaság felbomlása után is megőrizte működőképességét, különálló szervezeti jellegét. Központja 1934-ben jött létre, de csak részleges jogosítványokkal. Kisebbségi szempontból a többi szövetkezeti, főleg a hitelszövetkezeti típus rendezetlensége 1938-ig fennmaradt. Az ipartársulatok szintén négy év átmenet után, 1924-ben alakultak újra. Az 1926–1928 közötti szlovákiai pozícióharcok kedvezőtlenül hatottak egy nemzetiségi alapú központ (szövetség) létrehozására, így szervezeteik a gazdasági–szervezeti atomizáltságból 1938-ig nem tudnak kilépni.

A csehszlovákiai magyarság gazdasági helyzetét, a gazdasági jogok törvényi hiányosságait, a belső állami biztosítékok és a külső kisebbségvédelmi rendelkezések elégtelen voltát írásomban csak vázlatosan érintem.

KISEBBSÉGI GAZDASÁGI JOGHIÁNY

A csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés explicite nem tért ki a gazdasági jogok garanciáira, de tartalmazott olyan elemeket (még ha töredékesen is), amelyek erősítették az érdekvédelem hivatkozási alapját. Ilyen elemek az 1920-ban elfogadott alkotmányba is bekerültek, így a magyar kisebbség joggal számíthatott arra, hogy

* A tanulmány a Magyar Köztársaság Oktatási Minisztériumának Határon Túli Magyarok Főosztálya és a Márton Áron Szakkolégium 2004. évi ösztöndíj-támogatásával készült.

ezek konkrét, a méltányosságot szem előtt tartó kormányzati lépésekben is megvalósulnak.¹ Az államhatalom azonban a politikai uralom megosztását és a gazdasági javak, erőforrások felosztását (pl. a földreform során, az ipari és mezőgazdasági üzemek vagy a bankok nacionalizálásakor), azaz a kisebbségek gazdasági alapjainak gyengítését egyszerre tekintette nemzeti és állami feladatnak. Az ellenzéki szlovákiai magyar politikai pártok az így elszenvedett gazdasági sérelmeket igyekeztek adekvát tényanyaggal alátámasztani és a Népszövetséghez eljuttatni. Érveik kiegészítettek az állampolgári, nyelvhasználati és kulturális jogsérelmeket.

A kisebbségvédelmi rendelkezések közül gyakorlatilag hiányoztak a gazdasági-vagyoni státusra vonatkozó részletes jogszabályok. Az állampolgári jogegyenlőség biztosítása önmagában nem volt elég, hiszen a többség gazdasági erőfölénye ellen ez nem nyújthatott kellő védelmet. A masaryki demokrácia ugyan társadalmi téren egységet, nemzetiségi tekintetben érdekközeledést hirdetett, de a pragmatikus elveket követő prágai centralizmus mindezek ellenkezőjéről szólt. A gravaminális értékelések élesen bírálták a kisebbségek státusát sértő csehszlovák kurzust.

A csehszlovákiai magyarság egyszerre szorult ki a politikai és a gazdasági hatalomból, sorsa távoli, és képviselőtét nélkülöző döntéshozó központoktól vált függővé. Ebben az időszakban, amelyre éppen az erőteljes állami beavatkozás volt jellemző, a kortársak gazdaság és politika szoros összefonódását tapasztalták. A gazdasági döntéseknél a politikum jelentős szerepet játszott, befolyásoló ereje megnőtt (pártérdek, érdekcsoportok). A két szféra egymástól való függését a társadalmi rendszer és a gazdaságpolitika egymáshoz való viszonya szabta meg. A kisebbségi gazdasági érdekvédelem tervei, elképzelései, többé vagy kevésbé megalapozott koncepciói ebben a keretrendszerben igyekeztek a szlovákiai magyarság „alárendelt gazdasági szereplő” helyzetén változtatni. A szakértelmiség körében keletkezett „kisebbségi gazdaságpolitika” vagy „öncélúság” fogalmak mozgósító jelszavakként is funkcionáltak, de az elméleti okfejtések, elemzések a gazdasági „önszerveződés” esetében nagyon fontos szerepet játszhattak. A gazdasági élet kihívásaira a konkrét válaszokat az egyes területek (állami gazdaságon belüli!) szakmai intézményei, testületei, társulásai, egyesületei és az ellenzéki pártpolitika szakosztályai, szervezetei adhatták meg.

EGY ÚJ GAZDASÁGPOLITIKAI KÖRNYEZET JELLEMZŐI

Szlovákia – amely politikai fogalomként először a 18. század végén bukkant fel – mint politikailag és gazdaságilag „*világosan meghatározott egység*” Csehszlovákia keretén belül született meg. Gazdasága gyakorlatilag mesterséges-adminisztratív módon alakult ki, követve az államjogi és politikai változásokat.²

A cseh gazdasági elit, amely az első világháború alatti hadigazdálkodás haszonélvezője volt, döntő befolyást gyakorolt a csehszlovák gazdaságpolitika irányára, melyet az első Csehszlovák Köztársaság két évtizede alatt nem szakmai alapú kon-

1 Vö. Baranyai 1934: 33–34; Ludwig 1937: 124–125; Halmosy 1983: 89–93.

2 Lipták 1994: 77–78; Hallon 1995: 43.

cepciók jellemeztek, hanem pragmatikus érdekérvényesítés és kompromisszumok. A kezdeti években – a közép-kelet-európai gazdasági dezintegráció közepette – egyszerre volt jelen a politikai motivációk elsőbbsége (a gazdasági problémák kezelése előtt), a kötött gazdaság, az állami ellenőrzés és felügyelet fenntartása.³ A kormányzati gazdaságpolitikát kétfajta törekvés jellemezte: az önálló cseh és (kisebb részben) szlovák irányítású nemzetgazdaság megteremtésének igyekezete, valamint a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás eléréséhez a stabilitás feltételeinek kialakítása. A külföld felé mindezt olyan gazdaságpolitikai intézkedésekkel próbálták elérni, mint pl. az önálló vámterület kialakítása és a pénzreform. Belföldön ki kellett építeni a gazdaság irányító-adminisztrációs rendszerét, illetőleg átalakítani a volt osztrák és magyar szervezeteket. Fontos szerepet kaptak „az államon kívüli” ipari, mezőgazdasági és pénzügyi érdekszervezetek, kartellek, amelyek tevékenységükkel ténylegesen megszabták, vagy közvetett módon befolyásolták a gazdaságpolitika irányát. A pénzügyi politika végig meghatározó súllyal bírt nemcsak az ipari és a mezőgazdasági termelésben, a kereskedelem és a kivitel szabályozásában, hanem az olyan gazdaságpolitikai intézkedésekben is, amelyek a tőkeviszonyokat és a tulajdonosi státusokat érintették, így a nosztrifikálás és a repatriálás, vagy például a földreform terén.⁴

A nyugati és a keleti országrészek társadalmi és gazdasági integrációját meghirdető prágai kormányzatok a politikai erőfölényre támaszkodtak. A döntéseket hozó személyek és az őket befolyásoló érdekcsoportok a nemzeti kisebbségek tekintetében elzárkóztak az egyeztetéstől, a korrekcióktól vagy kompromisszumoktól. A szlovákiai magyarság ezt a helyzetet úgy érzékelte, hogy a csehszlovák gazdaságpolitika „belső gyarmatosítást” folytat, amely a kisebbség léthelyzetét társadalmi, kulturális és gazdasági síkon támadja, emellett versenyképessége csökkenéséhez és lehetőségei korlátozásához vezet. A kisebbségi közösség szempontjából ezek a hatások gyengítették a tájegységekhez kötődő hagyománytudatot, felerősítették és konzerválták a regionális egyenlőtlenségeket (főleg a periféria helyzetbe került, határmenti vidékeken). A csehek és a szlovákok a hatalom összpontosításával, a gazdasági befolyás érvényesítésével, a „helyi akarat” döntésekből való kizárásával kívánták politikai hegemoniájukat és gazdasági monopóliumukat bebiztosítani. Az állami integráció így nyíltan vagy burkoltan asszimilációs törekvésekkel, a kisebbségi népcsoportok és a hátrányos helyzetű területek formális egyenjogúsításával is ötvöződhetett. A magyarság ezzel a konszolidáló politikával szemben a kollektív védekezés hol erősödő, hol gyengülő formáiban találta meg az ellenszert. Ezeket az „eszközöket” a közösségi identitás alakításának programjai (vállalt kisebbségi lét, a kultúra, oktatás és közművelődés bázisainak erősítése), a területi-tájegységi szintű, regionalizmust felvállaló társadalmi, kulturális, egyházi szerveződések (egyletek, körök,

3 Lacina 1990: 65–66; Lacina 2000: 202. A gazdaságpolitikai célkitűzések nemzetgazdaságot formáló hatásaira lásd Teichová 1988: 62–68; Hallon 1995: 46–47.

4 A nosztrifikálás a cseh és a szlovák gazdasági nacionalizmus egyik megnyilvánulása volt. Az ipari, kereskedelmi és közlekedési vállalatok, valamint a bankok részvényei „többségi” tulajdonba kerültek, ennek eredményeképpen a szervezeti tulajdonviszonyok megváltoztak. A repatriálás a részvények „honosítását” cseh és szlovák tulajdonba vételét jelentette.

társulások) és gazdasági szervezetek (gazdasági egyesületek, ipartársulatok, pénztársulatok, szövetkezetek), valamint a jogi-politikai érdekérvényesítés struktúrái (pártok, mozgalmak) alkották.⁵

A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR GAZDASÁGI ÉRDEKVÉDELEM TERÜLETEI ÉS SZERVEZETEI

A gazdaszervezkedés szinterei: megyei/regionális gazdasági egyesületek

Az 1918 előttről áthagyományozódott szervezetek közül a gazdaközöniséget megszervező gazdasági egyesületek a volt felső-magyarországi vármegyékben is működtek. Szlovákiában az 1920-ban elfogadott közigazgatási törvény már előrevetítette a gazdasági egyesületek sorsát.⁶ A magyar megyék maradványai ugyan még egy négyéves átmeneti időszakra fennmaradtak (mivel a törvény végrehajtási rendelkezése késett), de a nagyzsupa-szervezet⁷ 1923. január 1-jétől történt bevezetése az egyesületek jogi megszűnését vonta maga után. A megyei előljárási gazdasági/gazdálkodási és igazgatási jogosítványai között ugyan szerepelt a lakosság érdekeinek ilyen jellegű védelme (intézmények, üzemek létrehozása a 31. cikk szerint), azonban a gazdasági egyesületekre vonatkozó jogi keret nem vették át és nem is újították fel, mivel a regionális kezdeményezések gyengítették volna az állami közigazgatási központosítás és ellenőrzés hatékonyságát.⁸

A régi magyar gazdasági egyesületek megszűnésének/megszüntetésének fő oka politikai motívumokra vezethető vissza. A pozsonyi minisztérium szemében, amely a szlovák gazdasági érdekek monopolizálására törekedett és kedvező környezetet akart biztosítani a szlovák tőke számára, ezek a szervezetek megbízhatatlannak tűntek, hiszen tisztviselőiktől és tagságuktól nem várhatott lojalitást.

Az ellenzéki magyar politika a kezdetektől az önvédelmi tevékenység szerves részének tekintette a gazdasági egyesületek szervezeti rendszerének az átmentését, ezáltal a helyi szintű gazdasági érdekvédelem megszilárdítását. Szilassy Béla⁹ egyik beszédében a kiscgazda társadalom megszervezésének két útját jelölte meg: a pártkeretek kialakítását, amelyet külső, politikai támadás hívott életre, és a gazdasági egyesületek átszervezését, amelyeket belső, gazdaságpolitikai intézkedések (kényszer-szolgáltatások, rekvirálások, hatósági beavatkozások stb.) váltottak ki. Az egyesüle-

5 A. Gergely 1997: 26–28; Szarka 1998: 157.

6 Az ún. nagyzsupa-rendszert az 1920. február 29-i 126. sz. törvény vezette be.

7 A Szlovákia területén található egykori magyar megyéket hat nagyobb területű megyébe vonták össze. Megnevezésüket innen kapták (nagy megye/nagyzsupa – velzsupa).

8 *Sbířka zákonů a nařizení státní československého*. 1920: 291–306; Pálesch 1923: 979, 1041, 1216.

9 Szilassy Béla (1881 – ?) a kezdetektől részt vett a szlovákiai magyar kiscgazdapárt szervezésében. 1920-ban az ellenzéki pártok közös bizottságának az elnöke. 1925-ben a Magyar Nemzeti Párt egyik alelnöke. 1929-ben csehszlovák szenátor, 1938 után a Felvidéki Minisztérium államtitkára.

tek jogellenes feloszlása áttekinthetetlen minisztériumi és hivatali döntések között zajlott. A keletkezett úrt a kisgazda-koncepció a régi egyesületek visszaállítással akarta betölteni, vagy amennyiben ez nem lett volna lehetséges (hiszen a szlovákiai politikai kurzus éppen a gyülekezési jogot szűkítette), akkor a politikai szerveződések vállalták volna fel ezt a feladatot.¹⁰

A Teljhatalmú Minisztériumnak a Gömör-Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület¹¹ elleni feloszlató intézkedései a magyar gazdasági érdekvédelem bázisának megszüntetését és a vele egybekapcsolódó kisgazdapárti politikai képviselőt, valamint Szent-Ivány József¹² pártépítő tevékenységének felszámolását kívánta elérni. Az 1921. október 31-én kelt rendelet államellenes tevékenységre hivatkozva (bizonyító érvek nélkül) tiltotta be az egyesületet és fiókszervezeteit.¹³ A Bars Megyei Gazdasági Egyesület – teljesen alaptalanul – a folytonosság fenntartásában bízott. Kirendeltségként való további működtetése (Nyitra vagy Hont megyéhez kapcsolódva) illuzórikussá vált.¹⁴ Tevékenységének (részbeni) felújítása 1929-ben új szervezeti keretek között történt, amikor létrejött az Alsó-Garam-völgyének gazdarétegére támaszkodó lévai székhelyű Magyar Gazdák Szövetkezete.¹⁵ Szórványos adatok jelzik a kapcsolathálók tudatos megszervezését (a Lévai Első Bank¹⁶ pénzügyi támogatása, a református egyházi háttér).¹⁷

10 PMH 1923. január 31. 24. sz. 7–8.

11 A szervezet titkára 1906-tól Fodor Jenő volt. Az 1920-as években a kisgazdapárt alelnöke, a Gömör-Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület hivatalos lapjának, a *Magyar Gazdának* felelős szerkesztője. 1935-től a regionális gazdasági egyesületek létrehozásának irányítója, egyben a tornaljai székhelyű Sajóvölgyi Gazdasági Egyesület elnöke. Az első bécsi döntés után a felsőház tagja, a Felvidéki Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének elnöke. PMH 1923. január 9. 5. sz. 5.; PMH 1935. február 19. 42. sz. 10.; Fodor 1940: 186.

12 Szent-Ivány József (1884–1941) az Országos Magyar Kisgazda-, Földműves- és Kisiparos Párt, majd a Magyar Nemzeti Párt vezetője. Gazdálkodási tapasztalatait kamatoztatta az egyes gazdasági kérdések vizsgálatakor. Gazdaságpolitikai koncepciói, felvetései és javaslatai termékenyítőleg hatottak a csehszlovákiai magyar gazdasági önvédelem kibontakozására. 1918 előtt a Gömör-Kishont Megyei Gazdasági Egyesületet vezette, melynek tagsága egyben a kisgazdapárt szavazóbázisát jelentette. Szent-Ivány erre az alapra támaszkodva szervezte meg a párt adminisztrációs központját Rimaszombatban, míg Komárom volt a szervezőmunka központja. PMH 1923. augusztus 5. 176. sz. 2.; *Magyar Gazda* (a továbbiakban MG) 1922. március 5. 10. sz. 1; Angyal 2002: 57.

13 Nyitrai Állami Levéltár, Nyitra megye, 39. d. prez. 11.513; Vö. PMH 1922. szeptember 7. 81. sz. 4; PMH 1923. április 20. 90. sz. 3; MG 1921. július 10. 8. sz. 1.

14 PMH 1923. február 17. 38. sz. 7.; Angyal 2002: 63. Az igazgatói tisztet Kratsik Jenő töltötte be. Az 1920-as évek elején az elnök Malcoms Béla volt.

15 A Magyar Gazdák Szövetkezetének Léván és Zselfzen található raktárai takarmánybeszerzéssel, üzemanyag-eladással, árubeszerzéssel, vetőmagtisztítással és közvetítő kereskedelemmel foglalkoztak. Az ügyvezető igazgató Beinrohr Dezső, a Magyar Nemzeti Párt (minden bizonnyal lévai járási) titkára volt. Az igazgatóság elnöki tiszteit Kmoskó Béla, lévai ügyvéd látta el. A vállalkozás tejszövetkezetet is működtetett és 1929–1930 között *Garamvölgyi Magyar Gazda* néven „köz- és mezőgazdasági” lapot jelentetett meg Beinrohr Dezső főszerkesztésében.

16 A Lévai Első Bank magyar pénztintézetként az 1930-as évek elején sikeres szanalási akciót hajtott végre a Pozsonyi I. Takarékbank támogatásával. Schubert Tódor, a lévai szellemi élet egyik legjelentősebb alakja, aki az 1937. évi kisebbségi konferencia szervezőjeként és előadójaként ismert, 1923-tól ügyvezető igazgatója volt a banknak. Kmoskó Béla 1930-tól lett az igazgatóság elnöke (Schubert 1940: 18–21).

17 *Garamvölgyi Magyar Gazda* (a továbbiakban GMG) 1929. november 1. 1. sz. 1–3; GMG 1929. december 1. 2. sz. 5; GMG 1930. január 1. 1. sz. 1; GMG 1930. február 1. 2. sz. 9.; GMG 1930.

A két magyar polgári párt egyesítésének időszakában kezdődött el a regionális szinten működő gazdasági egyesületek tervszerű létrehozása. Ennek a jogi-szervezeti keretnek a kialakítására bizonyíthatóan a pártok irányítása és felügyelete alatt került sor. Valószínűsíthető a kiszármazott Magyar Nemzeti Párt határozottabb befolyása a koncepciók kidolgozásakor, hiszen a szervezőmunkát lebonyolító, sokévi tapasztalattal rendelkező Fodor Jenő ennek a pártnak a vezetőségében volt. Az egyesületek megnevezése a régi megyei struktúrákra utalt, így a folytonosságot szimbolizálhatta.

1. táblázat

A csehszlovákiai magyar gazdasági egyesületek szervezeti rendszere¹⁸

A szervezet neve	Alapítás dátuma	Székhely
Nyugatszlovenszkói Gazdasági Egyesület	1933. február 23.	Galánta
Csallóközi Gazdasági Egyesület	?	Dunaszerdahely
Nyitravölgyi Gazdasági Egyesület	?	Érsekújvár
Garamvölgyi Gazdasági Egyesület	1937. július 4.	Léva
Középszlovenszkói Gazdasági Egyesület	?	Losonc
Sajóvölgyi Gazdasági Egyesület	1935. február	Tornalja
Bódvavölgyi Gazdasági Egyesület	1936. november 8.	Szepsi
Bodrogi Gazdasági Egyesület	?	Királyhelmec

Először –1935. március 1-jén – „*politikamentes érdekvédelmi*” szervként a Sajóvölgyi Gazdasági Egyesület kezdte meg működését.¹⁹ A Tornaljai, Feledi, Rozsnyói és Nagyrőcei járások tartoztak hozzá, az egyesületi iroda Tornalján volt. Nem véletlen, hogy a politikailag és gazdaságilag egyik legszervezettebb magyar lakta régióban jött létre. Az egyesület gazdasági érdekvédelmi tevékenységet folytatott. A tagság továbbképzését és művelődését tanfolyamok, tanulmányi kirándulások segítségével és szaklap kiadásával próbálta biztosítani. A mezőgazdasági termelés javítására törekedett és új értékesítési lehetőségeket próbált teremteni.²⁰ A Bódvavölgyi Gazdasági Egyesület 1936. november 8-án tartotta alakuló közgyűlését Nagydán. A találkozón felszólaló Fodor kiemelte, hogy az egyesületnek az érdekvédelmi tevékenységet azért kellett a gazdákra kiterjesztenie, mert a többi foglalkozási csoportnak már megvoltak a szervezetei (konkrétan a kereskedőket tömörítő kamarákat és a grémiumokat említette), a Mezőgazdasági Tanács pedig állami szer-

április, 4. sz. 1, 3.; GMG 1930. május, 5. sz. 1–2.; GMG 1930. június, 6. sz. 2, 3, 5; GMG 1930. augusztus, 7. sz. 1–2.

18 Forrás: Szlovák Nemzeti Levéltár, Országos Hivatal, 137. d. 1586/1936 prez.; Bars 1937. június 27. 26. sz. 1. (az alakuló közgyűlés hónapja itt egyértelmű elírás), Bars 1937. július 11. 28. sz. 1–2.; PMH, 1935. február 6. 31. sz. 6; Fodor 1940:187; Pukkai 1994: 62. A táblázat csak az eddigi rész kutatások eredményeit tartalmazza. A Nyugatszlovenszkói Gazdasági Egyesületre vonatkozó híradás Pukkai László hivatkozott munkája szerint a *Hanza Szövetkezeti Újság*ban található, de ehhez a számhoz nem jutottam hozzá, így csak Pukkaira hivatkozhatom. Az egyesület 1933. évi megalakulásának körülményei még ellenőrizendők.

19 PMH 1935. március 7. 56. sz. 10.

20 PMH 1935. február 19. 42. sz. 10. Az egyesület elnöke Fodor Jenő lett. Alelnökké Hámos Lászlót és V. Oros Jánost választották.

vezetként nem képviselte őket kellőképpen. A nemzetiségi alapú egyesülést azzal indokolta, hogy a többnyelvű adminisztráció csak megnehezítette volna a működést (érdekes, hogy az állami, országos szintű betagoledást sem zárta ki). Földműves- és gazdatanfolyamok beindítását ígérte, mivel alig volt magyar nyelvű mezőgazdasági szakemberképzés. A program részletezésekor kitért a szakfolyóirat²¹ fontosságára, a vetés- és állatkiállításokra, valamint a versenyek szervezésére.²² A Garamvölgyi Gazdasági Egyesület megalakítására 1937. július 4-én került sor Léván. Körzete a Lévai, Zselízi, Párkányi és Ipolysági járásra, illetve a Verebélyi járás Léva vonzáskörzetébe tartozó községeire terjedt ki.²³

A tájegységi keretekben működő egyesületek egységes irányítását és vezetését az 1938 júliusában Érsekújvárott megalakított Dél-szlovákiai Gazdasági Egyesületek Szövetsége végezte. A gazdasági egyesületek kiépítését alulról, a falu szintjéről kezdték. A következő lépcsőt a járási beosztás jelentette, végül a szövetség látta el a központi feladatokat és hangolta össze a lokális és regionális kezdeményezéseket. A vezetőség összetétele mintha a nyugat–keleti földrajzi megosztottságot oldotta volna fel. A szövetség elnöke Fodor Jenő, az alelnök (a Csallóközi Gazdasági Egyesület elnöke) Bartal István lett.²⁴

Fodor Jenő a szlovákiai magyar gazdasági egyesületek 1935–1938 közötti tevékenységéről készített áttekintésében²⁵ a kisebbségi élet szerveztségének négy „pillérét” különböztette meg: a politikait, a kulturálisait, az érdekvédelmit és a gazdaságit. A két utóbbit gyengének tartotta, szerinte fejlesztésük megkésett, mivel a politikai és a közművelődési-kulturális önvédelem a csehszlovák kisebbségpolitika miatt elsőbbséget élvezett. Elképzeléseiben az érdekvédelem szorosan összefüggött a gazdasági szerveztséggel. Két fogalmat különböztetett meg: az érdekvédelem (gazdaérdekek képviselése, felvilágosítás és jogsegély) alatt egy hosszantartó folyamatot értett, amelynek súlyát a nagy taglétszám adta, míg az érdekellátás fogalma a termelő egyén, a gazda boldogulásának anyagi (szociális–vagyonbi biztonságteremtés, a gazdálkodás javítása és modernizációja) és szellemi (szakképzés, iskoláztatás) működési terepét jelentette. Hosszan kitért a gazdasági szakoktatás helyzetére, buktatóira és a fennálló akadályokra (alacsony tanulólétszám, a szülők rossz anyagi helyzete). Szerinte a tömeges oktatást, „alapvető” és „továbbképző” tanfolyamok formájában az egyesületek biztosíthatnák.²⁶

21 Ekkor még a Sajóvölgyi Gazdasági Egyesület lapja, a *Sajóvidéki Gazda* látta el ezt a feladatot. 1937-ben már a lap átalakításáról és átvételéről döntöttek, új neve a *Gazdák Lapja* lett.

22 Szlovák Nemzeti Levéltár, Országos Hivatal, 137. d. 1586/1936 prez. Az egyesület elnöke Schell Péter, nagydíjai birtokos lett.

23 *Bars* 1937. június 27. 26. sz. 1., *Bars* 1937. július 11. 28. sz. 1–2. Az egyesület elnökévé Taubinger Árpádot választották. A szövegben csak három egyesület megalakulását tekinthettem át. A többi egyesületre vonatkozó, még felkutatásra váró adatokat a regionális sajtótermékek rejtik.

24 Fodor 1940: 188, 193; *A felvidéki magyarság...* 1938: 89.

25 *A Gazdasági egyesületeink a felvidéki magyarság szolgálatában* c. írása előadás formájában 1938. március 2-án a Lévai Járási Magyar Közművelődési Testület kisebbségi közgazdasági előadássorozatán hangzott el.

26 Fodor 1940: 187–190. Hantos László, aki tevékenyen részt vett a kisebbségi magyar szövetkezeti és gazdasági életben (a Sajóvölgyi Gazdasági Egyesület tisztviselője volt, egy időben a *Hanza Szövetkezeti Újság* szerkesztője), szintén említi a gazdasági egyesületeket. Lásd Hantos 1986: 30; Hantos 2002: 89. Lásd még Esterházy 2000: 242. Csak mellékesen említi Varga 1938: 222.

Szövetkezeti típusok

A szövetkezeti élet sem volt előzmények nélküli. A magyarországi szövetkezeti struktúra szintén ismerte a „szövetkezet” – „szövetkezeti központ” intézményi szinteket. Az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH)²⁷ és a Hangya²⁸ egyaránt betöltötte azt az irányító, szervező és ellenőrző szerepet, amelyre a szövetkezeti intézmény belső működése során igény jelentkezett.

A hatalomváltás után az új szerkezeti elemként megjelenő Központi Szövetkezet létrehozása nem keltett volna meglepetést, ha az nem kezd politikai célokat követő mozgalomépítésbe.²⁹ Az 1919-es 210. sz. törvény rendelkezései szerint a Csehszlovákiához került szövetkezeteknek közgyűlési határozattal kellett kimondaniuk a magyarországi központoktól való elszakadást és a szlovákiaihoz való csatlakozást. Üzletforgalmukat és pénzügyi összeköttetéseiket is át kellett irányítaniuk. Gyakorlatilag azokat a magyar szövetkezeteket, amelyek ezt 1919. augusztus végéig nem tették meg, a Központi Szövetkezet egyoldalú határozatával a szlovák központhoz csatolta. Az 1919. évi 492. sz. rendelet bevezette a kötelező évi ellenőrzést. A korszakban a Központi Szövetkezet üzleti, pénzügyi, revíziós és szervezeti központként a többi szövetség között erős pozíciót vívott ki.³⁰ A magyar ügyviteli nyelvű és magyar tagsággal rendelkező szövetkezeteknek tehát meg kellett találniuk helyüket a formálódó csehszlovák szövetkezeti rendszerben.³¹

Szlovákiában a legnagyobb foglalkozási csoportoknak megfelelően négyfajta szövetkezeti típus alakult ki: a földműves, az iparos, a munkás és az alkalmazotti-polgári, melyek kereskedelmi, pénzügyi és termelői szövetségekbe tömörültek. Működésüket a revíziós és szervezési szövetségek, valamint a bírósági felügyelet ellenőrizték. A szövetségek konföderációi az államigazgatási/felügyeleti szervekkel (minisztériumok) voltak kapcsolatban. A legnagyobb csoportot a földműves szövetkezetek alkották, az összes szövetkezet tagságának 80–90%-a tartozott közéjük. Egymással párhuzamosan két szervezeti rendszer működött: a fiókjellegű és az öngazgató, de ezek több esetben keveredhetek is. A szövetkezeti formákra egyszerre volt jellemző az egységesülés (pl. a szövetkezetek pénzügyi központjai), és a nem szövetkezeti ismérvek jelenléte (a nagy felvásárló társaságok részvénytársaságként működtek).³²

27 Az OKH a felülről történő szövetkezetszervezés eredményeképpen jött létre. Az 1898. évi hitel-szövetkezeti törvény (XXIII. tc.) a gazdasági és az ipari szövetkezeteket szabályozta. Az OKH-át állami üzletrésztulajdonnal alapították.

28 A Hangya a fogyasztási szövetkezetek központjaként 1898. január 23-án alakult meg. Alapítását Károlyi Sándor gróf kezdeményezte.

29 A Központi Szövetkezetet (Ústredné družstvo) 1919. január 23-án Zsolnán csak szlovák szövetkezetek hozták létre. Pozsonyi székhellyel működött. Az agrárpárt befolyása alatt állt.

30 Pozsonyi Állami Levéltár, Vágsellyei Fióklevéltár, Pozsonyepérségi Hitelszövetkezet (a továbbiakban PÁLVF, PH), 2. d. [rendezetlen iratanyag, 1920. december 4. levél]; Faltus–Průcha 1969: 261–267; Fabricius–Holec–Pešek–Viršik 1995: 82.

31 Rados 1932a: 694–703; Horváth–Valach 1978: 86–89; Lacina 2000: 177–185.

32 Fabricius–Holec–Pešek–Viršik 1995: 84–87.

A következőkben a szlovákiai magyar szövetkezeti mozgalmat egyrészt az egyes típusok szerint vizsgálom,³³ másrészt a szövetkezeti központok problémáját tekintem át. Külön foglalkozom a Hanza tevékenységével, amely a magyar fogyasztási szövetkezetek nagyobbik részét tömörítette.

A hitelszövetkezetek megoszlása mutatja legjobban, hogy a szlovákiai (és kárpát-aljai) területeken 1918 előtt ez a szövetkezettípus eltérő fejlődési utat járt be: működése kevésbé differenciálódott, és mint intézmény, a hatalomváltás után is jelentős maradt. A cseh–morva–sziléziai területeken a községekben a mezőgazdasági (Raiffeisen-féle³⁴), a városokban a polgári-iparos (Schulze-Delitzsch-féle³⁵) szövetkezetek felett szövetkezeti hagyományokra támaszkodhattak. Ezek a típusok a volt felső-magyarországi területeken 1918 előtt teljesen hiányoztak. A háború után a magyar hitelszövetkezetek jelentős számban (212) képviseltették magukat. Az összes szövetkezet 18,2%-a volt magyar, ezzel megelőzte mind a német, mind a rutén kisebbséget, de elmaradt a szlovákság mögött. A hitelszövetkezetek pénzügyi helyzetét, működésük rentabilitását vizsgáló elemzések ugyanakkor még hiányoznak.

A mezőgazdasági, ipari és fogyasztási szövetkezeti rendszer a magyar kisebbség tagjai számára is számos lehetőséget nyújtott, hiszen a gazdasági vállalkozások (ha nem hasonlítjuk össze a csehországgal) széles és strukturált formái jöhettek létre. Sok típus azonban vagy teljesen hiányzott, vagy csak minimálisan volt reprezentálva. A szlovákiai mezőgazdasági szövetkezetek 24,3%-os aránya a csehországiak 53,4%-val szemben jelentős lemaradást jelzett. Az összes mezőgazdasági szövetkezet (beszerzési és eladási, termelő, valamint egyéb kategóriában) közül 12,4% (55) volt magyar, ami a többi kisebbséggel (német, rutén) szemben ugyan előnyös pozíciót sejtet, de meglehetősen elmarad a szlovákok 74,7%-os többségétől. A magyarság mérlegét rontotta, hogy főleg az innovatív jellegű (gépszövetkezetek, villamossági szövetkezetek) és az egy-egy szakterületre szakosodott szövetkezetek csoportjaiban nem tudta magát megszervezni (pl. keményítőgyárak, gyümölcs- és zöldségfeldolgozó, illetve értékesítő szövetkezetek), de ipari szövetkezetekből is keveset tudtak létrehozni (13 vállalkozás, ami az összes 9,1%-a).

A fogyasztási szövetkezetek a szlovákiai területeken domináltak (55,8%), Csehországban kisebb arányt tettek ki (10,5%). Szlovákiában az országrész agrárjellegénél fogva a kisebb községekben is jelen voltak. Nem véletlen tehát, hogy a magyarság – döntően agrárnépességű csoportként – éppen ezt az alapformát tudta jobban kiépíteni. 1931-ben az összes szlovákiai és kárpátaljai szövetkezet 24,0%-a volt magyar (293).³⁶ A hitel-, a mezőgazdasági és az ipari szövetkezetekhez viszonyítva

33 Az ügyviteli nyelv alapján az egyes nemzetiségekre vonatkozó 1931-es adatok Rados K. Béla tanulmányából származnak, aki rendkívüli alaposággal dolgozta fel a csehszlovák szövetkezeti statisztikát. A számítások az ő adatai alapján készültek (Rados 1932b: 769).

34 Raiffeisen, Friedrich Wilhelm (1818–1888) a német földműves hitelszövetkezeti mozgalom atyja. A cseh területeken nemzetiségi alapon különültek el a cseh hitelszövetkezetek. František Cyril Kampelík (1805–1872) neve után „kampelický” megnevezést kaptak.

35 Schulze-Delitzsch, Franz Hermann (1808–1883) német nemzetgazdász és politikus, az általa népszerűsített polgári-iparos hitelszövetkezetek névadója.

36 A magyar fogyasztási szövetkezetekre vonatkozó csehszlovák adatfelvételek összehasonlító vizsgálata és ezek forráskritikai ellenőrzése még várat magára.

részesedésük itt jóval magasabb volt. E hálózat alapját a Hanza Szövetkezeti Áruközpont (és társvállalkozásai) adta, amely a magyar fogyasztási szövetkezetek 56,3%-át (165) inkorporálta. A többi azonban vagy szövetkezeti központ nélkül működött, vagy a Központi Szövetkezet revíziós részlegéhez tartozott.

A bérlő- és telepítő-, illetve a legelő- és erdőszövetkezetek (részben) az agrárreform végrehajtása során keletkeztek. Az ebbe a csoportba tartozó 4 magyar bérlő-telepítő és 3 erdőszövetkezet feltehetően a közigazgatási egységeknek (járás, tartomány) juttatott földeket/erdőket, illetve az állam kezelésében maradtakat bérelhetett. Az építő- és lakásszövetkezet kategóriában a magyar kisebbség nagyon alulreprezentált, ami azt is jelenti, hogy elesett az építkezési lehetőségektől és a részben államilag garantált kölcsönöktől.

A szövetkezeti központok (és szövetségek) kérdése alkotta a kisebbségi magyar szövetkezeti mozgalom legneuralgikusabb pontját. A magyar mezőgazdasági, ipari és hitelszövetkezetek nem rendelkeztek önálló központtal, ami hátráltatta érdekérvényesítésüket, és csökkentette az állami kedvezményekből való részesedésüket. A köztársaság fennállása alatt önálló központ nem is jött létre. Ez a hitelszövetkezeteket azért érintette hátrányosan, mert az itt összegyűlt tőkét így nem tudták felhasználni a fogyasztási szövetkezetekben.³⁷

Egyedül a magyar fogyasztási szövetkezetek Hanza szervezte csoportja alakíthatott központot. A monopóliumhelyzetben lévő Központi Szövetkezetet anyagi válsága, üzleti forgalmának visszaesése, áruosztályának felszámolása és az áruellátás megoldatlansága szorította rá ennek jóváhagyására. Halmozott feladatainak (a hitelszövetkezetek pénzügyi műveleteinek lebonyolítása és a fogyasztási szövetkezetek áruval való ellátása) nem tudott problémák nélkül eleget tenni. Az 1925-ben felszámolt üzleti részlegei helyett felvásárló központokat (Zsolna, Kassa, Késmárk, Galánta) alakított ki, de ezek komoly tőkehiánnyal küszködtek, közülük egyedül a galántai volt rentábilis,³⁸ emiatt hatáskörének bizonyos decentralizálására kényszerült. Mindez találkozott a már 1920-tól felmerülő, majd 1923-tól a kisalföldi magyar szövetkezetek vezetői részéről konkrétan is megfogalmazott célkitűzésekkel.

A Hanza Szövetkezeti Áruközpontot 1925. június 18-án 35 magyar szövetkezet és 19 magánszemély alapította. A Hanza a fogyasztási szövetkezetek államfordulat előtti szervezetére támaszkodva, a tagok és a vezetők gyakorlati tapasztalatait hasznosítva a kisebbségi magyarság legsikeresebb vállalkozását teremtette meg, mely 1925. október 1-jén Galántán kezdte meg működését. Üzletforgalma 1930-ig egyenletesen emelkedett, 1930/1931-ben – miután a gazdasági válság elérte a szövetkezeti szférát – lelassult, majd 1932-től újra növekedés volt tapasztalható. Az 1924–1929 közötti gazdasági konjunktúra kedvezően befolyásolta fejlődését. Ebben az időszakban jött létre az az anyagi és technikai háttér, amelyen kiépülhetett az 1930-as évek második felének vállalkozói és kultúrátámogató tevékenysége.

37 Rados 1932b: 775–778; Varga 1938: 218; Faltus–Prücha 1969: 274; Vavrik 1993: 50.

38 Fabricius–Holec–Pešek–Viršik 1995: 100; Vavrik 1993: 10.

2. táblázat

*A Hanza Szövetkezeti Áruközpont tevékenységének néhány mutatója*³⁹

Év	Forgalom (1.000 Kč)		Szövetkezetek száma
	Központ	Szövetkezetek	
1925	2.222	22.639	75
1926	13.144	29.728	133
1927	23.099	36.232	141
1928	30.550	43.302	151
1929	33.122	46.578	162
1930	32.055	44.171	165
1931	31.728	43.432	168
1932	33.709	45.138	171
1933	35.685	49.467	178
1934	40.834	53.994	182
1935	43.659	58.500	186
1936	50.934	64.624	197
1938	61.318	73.353	211

Szervezeti rendszerét az 1930-ban alapított Hanza Hitelszövetkezet szilárdította meg, amely az áruszövetkezet tőkegyűjtő és kölcsönnyújtó helyeként működött. A tagszövetkezeteknek állandó hitelt biztosított, így fedezte az elszámoláskor esetlegesen jelentkező hiányt. Ezáltal sikerült elérniük a vállalkozás pénzügyi függetlenségét. A Hanza Hitelszövetkezet mint alszervezet – mivel a fogyasztási szövetkezetek hálózatára épült – azonban nem pótolhatta a magyar hitelszövetkezetek központjának a szerepét, hiszen szintén a Központi Szövetkezethez tartozott.⁴⁰

A Hanza gazdasági érdekeit az 1934 folyamán a Központi Szövetkezettel folytatott vitában is meg tudta védeni.⁴¹ A történet előzménye az az 1929-es megegyezés volt, amely során a Hanza kérésére az érsekújvári ellenőrzési székhely a személyzetel együtt Galántára települt. A revíziós költségek elszámolásakor a Hanza kedvezményt kapott, a kiadások kisebbik részét kellett állnia. A Központi Szövetkezet ezt a megállapodást 1934. január 1-jei hatállyal felmondta, nem utolsó sorban a Cent-rokooperatív⁴² nyomására, amely a szerződésben kifogásolta az ellenőrzési jog átruházását. A Központi Szövetkezet továbbá nehezményezte, hogy a Hanza a költségeket saját számláján vezeti. A Hanza másik követelését, ti. hogy a tőle a pozsonyi központba befolyt tőkék felett rendelkezzen, szintén elutasította, hiszen pénzügyi központként ragaszkodott jogosítványaihoz. E követeléssel a Hanza a Hanza Hitelszövetkezet pozícióit akarta megszilárdítani, mivel egyébként csak a Központi Szövetkezet döntött arról, hogy a pénzfeleslegek vagy a helyi hitelszövetkezetnél, vagy nála maradnak.⁴³ A konfliktus végül kompromisszummal zárult (további adatokat

39 Vavrik 1993: 24.

40 Vavrik 1993: 50–53; Pukkal 1994: 64–71.

41 *Hanza Szövetkezeti Újság* 1935. június 15. 12. sz. 4.

42 A prágai székhelyű Cent-rokooperatív a földműves szövetkezetek szövetsége volt.

43 PÁLVF, PH, 2.d. 109/934

ugyan nem találtam erre vonatkozóan, de valószínűleg a korábbi helyzet maradt fenn), előkészítve a NUPOD⁴⁴-dal 1935-ben közösen létrehozott Centrum nevű felvásárlási iroda megnyitását. Ez nagyban elősegítette az áruközpont üzleti forgalmának növekedését. A Hanzával való kapcsolatfelvétel így egy központosító-racionalizálási folyamat részét képezte. A Hanza-vezetőség sikere, hogy közös irodát nyithattak, amelynek vezetője 1936. január 1-jétől az áruszövetkezet igazgatója, Nagy Ferenc lett. Az árubeszerzés egy csatornán keresztül történt, de a pénzeket külön számlákon könyvelték. A hivatalban a két szervezet képviselői paritásos alapon foglaltak helyet.⁴⁵ A Hanza tagszövetkezetei ellenőrzésének jogát 1934-ben kapta meg, de a pozsonyi központ revíziós előjoga továbbra is fennmaradt.⁴⁶

A kisipar és kiskereskedelem szervezetei: az ipartársulatok

Az iparosokat és kereskedőket tömörítő ipartársulatok a fentiekben bemutatott szervezeti formákhoz hasonlóan, az államfordulat előtti alapokra támaszkodtak. Csehszlovákiában a kisipar és a kereskedelem ezen szerveződéseinek törvényi keretei elég hosszú ideig ideiglenesek voltak. Az egységes iparjog később került bevezetésre, ezzel együtt az új szervezeti keretek kialakítása is késett. 1918 és 1924 között jogi kétvágányúság állt fenn, hiszen a cseh országrészekben az osztrák iparrendelet, Szlovákiában a magyar törvények voltak érvényesek.⁴⁷ Az egységesítést az 1924. december 1-jén kihirdetett 259. sz. ipartörvény rendelte el, amely az iparfajták három fő csoportját különböztette meg: az ún. szabad iparágakat, a kézműipart és a hivatali engedélyhez kötött (koncessziós) iparokat.⁴⁸

Az ipartársulatok sokrétű társadalmi, humanitárius, gazdasági és kulturális célokat vállaltak fel. A tagok számára anyagi segítséget nyújtottak (pénztárak, segélyalapok), támogatták a művelődést, a szakképzést, biztosíthatták a közös kisipari termelést, az iparendélyek kiadásával/megvonásával (a kisipar védelmében) befolyásolhatták a helyi üzleti versenyt, nyersanyagraktárakat, vásárcsarnokokat, (szövetkezeti) hitelintézeteket alakíthattak, ipari- és inasiskolákat, tanulóműhelyeket, szaktanfolyamokat szervezettek. Ipari munkaközvetítéssel is foglalkozhattak. Fontos jogosítvá-

44 A NUPOD (Nákupná ústredňa potravných družstiev [Fogyasztási Szövetkezetek Beszerző Központja]) 1934-ben a Központi Szövetkezet kezdeményezésére a szlovákiai fogyasztási szövetkezetek központosított áruellátásának céljából jött létre.

45 Vavrik 1993: 23; Pukkai 1994: 63; Fabricius–Holec–Pešek–Viršik 1995: 92, 100; PÁLVF, PH, 2. d. 109/934.

46 Vavrik 1993: 30.

47 Csehországban az 1859-es iparrendelet és az 1907-ből származó 199. sz. birodalmi rendelet maradt érvényben, a magyar törvények közül pedig az 1884-es XVII. sz. és az 1899. évi XXV. sz. törvények.

48 Rögzítette az iparűzés kategóriáit, az önálló vállalkozás feltételeit (végzettség, igazolványok kiadása, gyakorlat, díjak befizetése, kérvényező eljárások stb.) és a kisüzemek működésének szabályait. Részletesen kitért a kisipari vállalkozás tevékenységére, bérletére, átvételére, a segédek, munkások és az inasok munkajogi, fizetési viszonyaira. Lehetővé tette inasiskolák alapítását és fenntartását. A törvény az állami közigazgatás (iparhatóság) számára előírta az ipartársulatok járási vagy városi szinten való létrehozását (7. fejezet, 152.§). A társulatok átalakulását az 1924. november 28-i 260. sz. kormányrendelet írta elő.

nyuk volt, hogy kereteiken belül az egyes iparosokat összefogó (legkevesebb 30 tagot számláló) szakosztályok alakulhattak, amelyek érdekvédelmi munkát (javaslatok, állásfoglalások) fejthettek ki.⁴⁹ Hivatalosan vegyes jellegű szervezetek voltak (a megnevezésük: vegyes ipartársulatok), hiszen az iparágak legszélesebb spektruma összpontosult kereteiken belül.

A magyarlakta területek ipartársulatai, a törvény intencióinak megfelelően, szintén átalakultak. Tagságuk és a tisztviselői kar megoszlása a járások nemzetiségi viszonyait tükrözte. A társulatok elnökei, választmányai, titkárai igazgatási-szervezési tapasztalataikat legnagyobb részét még 1918 előtt szerezték,⁵⁰ ezért nem esett nehezükre az 1924-gyel beköszöntő új viszonyokra történő átállás. Újrakezdésről abban az értelemben beszélhetünk, hogy egészen újfajta gazdasági és gazdaságpolitikai jelenségekkel, kihívásokkal szembesültek: új szervezeti struktúrát kellett kialakítaniuk az országos hierarchián belül.

Az ipartársulatok a magyar anyanyelvű iparosság gazdasági és nyelvhasználati érdekeinek képviselőit is felvállalták. A magyar kisiparos társadalom meglepő aktivitást mutatott ezen a területen. Szinte az egész korszakon végighúzódnak az ilyen jellegű tervek, javaslatok, az újra és újra megfogalmazódó követelések.

Általában véve a magyar vezetésű társulatoknak ugyanazon gazdasági nehézségekkel kellett megbirkózniuk, mint a többségi nemzet iparosainak. Elsőnek egy általános jellegűt említenék, az árzuhanásra, a magas munkabérekre, a fizetésképtelenségre, sérelmes adófajtákra stb. visszavezethető válságérzetet. A kortársak ennek hátterében a mind szervezettebb nagyipari termelést és a nagykereskedelmet gyanították, továbbá az állami befolyás növekedését. A nagy gazdasági válság idején a vásárlóerő zuhanása visszavetette a kisipari termékek piacát, ami sok műhely bezáráshoz vezetett. Az ipartársulatok ebben az időben többek között az adójogszabályok felülvizsgálatát, a szociális terhek csökkentését, a nagyipari terjeszkedés visszaszorítását (elsősorban a Baťa-cég vidéki műhelyeit) és a munkanélkülivé lett iparosok állami segélyezését szorgalmazták.⁵¹

Volt azonban egy olyan kérdéskör is, amely kimondottan a magyar vezetőségű ipartársulatoknál jelentkezett dilemmaként, mégpedig a Szlovéniai és Podkarpátországi Ruszi Ipartársulatok és Grémiumok Országos Szövetségéhez (IGOSZ) történő szervezeti csatlakozás kérdése. Ennek legfőbb akadályát a hátrányos nemzeti-ségi megkülönböztetés képezte.⁵² Az IGOSZ-ban 1926 és 1928 között zajlottak le azok a pozícióharcok, amelyek a magyar ipartársulatok helyzetére is hatással voltak. Az IGOSZ létrehozását valószínűleg az ipari és kereskedelmi minisztérium szlovákiai részlege kezdeményezte az ipartársulati tevékenység központosítása céljából.

49 *Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1924.* Praha 1924. 1575–1629.

50 PÁLVF, Dunaszerdahelyi Járási Ipartársulat (DJI), 1. d. 6553/925, 1591/1937, 3222/37, 20/938.; Vágsellyei Járási Ipartársulat (VJI), 1927, 11. d. Beszámoló (1926. november 30.); Ipar és kereskedelem (továbbiakban IK), 1920. február 15. 1. sz. 7; PMH, 1935. április 10. 85. sz. 9.

51 PÁLVF, DJI, Jegyzőkönyvek 1932–1938, 114–118. Állandó problémát jelentett a jogosulatlan iparűzők (kontárok) tevékenysége.

52 Hivatalos megnevezése Krajniský zväz živnostenských spoločností a grémii pre územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi. A továbbiakban az IGOSZ rövidítést használom.

Az egyoldalú állami lépések, a nyugati megyék ipartársulatainak szerveződése és a túrócszentmártoni székhelyű IGOSZ preferálása ellen a kelet-szlovákiai szervezetek Kassán megalakították az Egyesült Iparosok Országos Szövetségét (EIOSZ).⁵³ Legfőbb törekvésük a szövetségi szervezet decentralizálása volt, amelyet az ipartársulatok megyei szövetségeinek bázisán gondoltak megvalósíthatónak. Az EIOSZ a kötelező belépéssel szemben az ipartársulati autonómia és öngazgatás gondolatát képviselte. A kötelező tagság szerintük sértette az ipartörvény szellemét, mely kritikát a Nyitrai Járás Vegyes Ipartársulatainak állásfoglalása részletesen is kifejtett. Ők háromlépcsős rendszert javasoltak: a megyei szövetségeket (a nagymegyék területén) és a kamarai szövetségeket (az ipari és kereskedelmi kamarák területein) az ipartársulatok hozták volna létre, amelyeket a szlovákiai és kárpátaljai központi szövetség egyesített volna.⁵⁴ Az IGOSZ-t végül csak 40 ipartársulat alapította. Az előkészítő bizottság azért sürgette a járási testületek mielőbbi csatlakozását, mert az irányító-döntéshozó szervek megválasztása késett, emellett a tömeges támogatást is mielőbb biztosítani akarták.⁵⁵

Az ipartársulatok kompromisszumos megoldásként született trencsényi határozata (1927. április 10.) – melyet a magyar vezetőségük közül csak a komáromi és a rozsnói írt alá – nem sokat változtatott a helyzeten.⁵⁶ Az állami támogatást élvező IGOSZ a kötelező csatlakozást sürgette, erre a nyomásgyakorlásra még az 1930-as években is volt példa.⁵⁷ Az EIOSZ-t továbbra sem tekintették partnernek, mivel – az indoklás szerint – magánegyesületként nem volt jogi felhatalmazása az ipartársulatok képviselőjére és gyakorlati súllyal sem rendelkezett.⁵⁸

A viták azonban nemcsak az ipartársulati rendszeren belüli pozíciók megszerzése körül zajlottak, hanem a nemzetiségi ellentétek is felszínre kerültek.⁵⁹ Az IGOSZ alakuló közgyűlésére csak 1928. december 9-én került sor Trencsénben. A székhely körüli vita nem dőlt el egyértelműen Túrócszentmárton javára, hiszen utóbbi az erről való szavazáskor csak minimális többséget kapott. Az eddig feltérképezett adatokból úgy tűnik, a járási ipartársulatok és az IGOSZ közötti ellentétek/feszültségek egészen 1938-ig megmaradtak.⁶⁰

A magyar iparosság vezetői kivárára rendezkedtek be, illetve egy ideig az ideiglenes tagságot választották. Magatartásukat és belépésüket az 1927. évi komáromi memorandumban foglalt követelések teljesítéséhez kötötték: kérték a szövetség székhelyének Pozsonyba történő áttételét, a társulatok pénzügyi hozzájárulásának méltányos megállapítását és a szövetségi közlemények magyar nyelven való megje-

53 Továbbiakban EIOSZ. Működését a túrócszentmártoniak éppen nemzetiségi alapon utasították el, magyar ipartársulati szövetségnek tekintették.

54 PÁLVF, VJI, 1927, 11. d. 1229/926, 1567/1926, 1696/1926

55 PÁLVF, VJI, 1927, 11. d. 340, 10.243, 623/27

56 PÁLVF, VJI, 1927, 11. d. 623/27

57 PÁLVF, DJI, Jegyzőkönyvek 1932–1938: 90.

58 PÁLVF, VJI, 1927, 11. d. 623/27

59 Lásd például a Kassai Ipartársulat nyílt levelét, amellyel a „zsupaszövetségek” tervezetét támogatta. PÁLVF, VJI, 1927, 11. d., 1696/1926

60 PÁLVF, VJI, 1929, 17. d. 681/29, 1030/29, 1980/1929

lentetését.⁶¹ Ezek 1938-ig gyakorlatilag csak részben, kellő biztosítékok nélkül valósultak meg; a magyar érdekeket közvetítő tervek nem kerültek elfogadásra. Ez lett a sorsa a Losonci Járási Vegyes Ipartársulat tisztviselője, Vitovszky József által 1931-ben kidolgozott, az IGOSZ felépítését megújító új szervezeti szabályzatnak és a magyar titkárság gondolatának is.⁶² Így érthető a távolságtartás, mellyel a magyar ipartársulatok viselkedtek az IGOSZ iránt, bár az általános jellegű iparos akciókban részt vettek.⁶³ A magyar nemzetiségű iparosság összefogására, érdekeik érvényesítésére ugyanakkor nemcsak szakmai, intézményi keretek közötti,⁶⁴ hanem politikai törekvések is születtek az ellenzéki magyar pártok részéről.⁶⁵

* * *

A fentiekben bemutatott szervezettípusok (gazdasági egyesületek, szövetkezetek, ipartársulatok)⁶⁶ közös vonása, hogy nem előzmény nélküliek; működésük és szervezeti kereteik visszanyúltak az impériumváltást megelőző időszakra. Csehszlovákia megalakulásával az új törvényi környezethez és a megváltozott gazdasági-hatalmi erőviszonyokhoz kellett alkalmazkodniuk. Helykeresésük, betagolódásuk a csehszlovák gazdasági nacionalizmus kezdeti, felerősödött szakaszában ment végbe, amikor a többségi irányítású gazdaságpolitika egységes nemzeti gazdaság és intézményrendszer kialakítását tűzte ki céljául.

Integrálódásukat – amelyet körülbelül 1918/1919 és 1923/1924 közé helyeznék – a jogszabályozás megkéseése, elhúzódása és az egységesítés során felmerülő problémák (ipari válság, Szlovákia piacvesztései, egyes ágazatok elmélyülő válsága stb.),

61 A Komáromi Járási Általános Ipartársulat szervezte meg 1927. november 27-én az IGOSZ vezetőségével azt a zárt körű találkozót Komáromban, amelyen a kisebbségi nyelvi jogok betartásának garanciáit akarták elérni. A kezdeményezés, amelyen az egyik forrás szerint kb. 20–23 ipartársulat képviseltette magát, Boldoghy Gyula és Ivánfy Géza nevéhez fűződik, akik a „magyar többségű társulatok” egységes platformját akarták megteremteni. A komáromiak a kamarai szervezeteken belül, Pozsony-központú szövetséget képzeltek el. PÁLVF, VJI, 1927, 11.d. 1092/1927; Közgyűlési és bizottsági jegyzőkönyvek, 1925–1930, [1927. november 24.]

62 A magyar titkárság létrehozása régóta szerepelhetett a követelések között. Az IGOSZ 1931. december 6-i közgyűlésén vitatták meg a Vitovszky József és Ivánfy Géza által beterjesztett indítványt. PÁLVF, VJI, 1931, 21. d. 646/31. 1932, 22. d. 291/32

63 PÁLVF, VJI, 1930, 19. d. 697/30

64 A *Kereskedők és Iparosok Lapja* (1930–1931) töltötte be a szaklap szerepét. Szerkesztője a Komáromi Járási Ipartársulat titkára, Ivánfy Géza volt, aki már 1920-ban az *Ipar és Kereskedelem* c. lap felelős szerkesztőjeként is a kisiparosság problémáival foglalkozott. Ivánfy a *Magyar Írásban* publikálta a magyar kisebbség gazdasági szervezésével foglalkozó írásait.

65 Mind az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP), mind a Magyar Nemzeti Párt (MNP) törekedett a kisiparosság megszervezésére. Szavazóbázisukat és támogatói körüket akarták ezzel megszilárdítani. A pártok helyi vezetői között sok iparos volt (pl. Telek A. Sándor, Koczor Gyula – MNP, Kardoss Győző, Néder János – OKP).

Az elemző írásokra, tervekre PMH, 1923. január 29. 5. sz. 5; PMH, 1923. április 20. 90. sz. 5; PMH, 1935. február 5. 30. sz. 1–2.; PMH, 1935. március 3. 53. sz. 16; PMH, 1935. március 31. 77. sz. 14.

A párttámogatásra Magyar Iparos, 1922. július 9. 2. sz. 1–3; PMH, 1922. szeptember 21. 92. sz. 5; PMH, 1935. április 4. 80. sz. 5; PMH, 1935. április 14. 89. sz. 7.

A serelemek politikai közvetítésére A *Magyar Nemzeti Párt komárommegyei szervezetének programja*. Komárom 1920. 7–12.

66 A pénzintézetek is ebbe a csoportba tartoznak.

valamint a nemzetközi gazdasági viszonyok anomáliái is nehezítették. A két világháború között a régi struktúrák részleges továbbélésére és újak keletkezésére egyaránt vannak példák. A megyei gazdasági egyesületek 1923-ig, nem utolsósorban a negatív kisebbségpolitikai gyakorlat következtében, megszűntek. Az ellenzéki magyar pártok az 1930-as évek közepétől, immár egy regionális szintű „gazdaságpolitikai koncepció” jegyében újjáépítették a gazdasági egyesületek tevékenységét. A magyar tagságú és ügyviteli nyelvű szövetkezetek, valamint az ipartársulatok nagyjából egy időben kezdték meg érdekérvényesítő programjuk megvalósítását (1925-ben kezdte meg működését a Hanza, és elkezdődött a vegyes jellegű ipartársulatok létrehozása), azonban mindkét szervezetfajta belső deficittel küzdött. A szövetkezeti mozgalmat regionális és típusbeli széttöredezettség (Dél-Szlovákia a központi terület; a fogyasztási szövetkezetek túlsúlya), az autonóm központok hiánya jellemezte. Az ipartársulatokat elhúzódozó szerkezetváltási zavarok sújtották (pl. a szakipartársulatok kiválása, saját tőke hiánya). A politika legintenzívebben a gazdaréteget megszervező gazdasági egyesületeket támogatta, mivel itt egy teljesen új szervezeti struktúrát kellett létrehozni; a szövetkezetek és az ipartársulatok szervezeti keretei előbbiekhez képest több folytonosságot mutatnak, így esetükben a pártpolitika szervezetépítő törekvései is kevésbé mutathatók ki.

FORRÁSOK

Nyitrai Állami Levéltár, Nyitra megye
 Pozsonyi Állami Levéltár, Vágsellyei Fióklevéltár
 Dunaszerdahelyi Járási Ipartársulat iratai
 Pozsonyepérségi Hitelszövetkezet iratai
 Vágsellyei Járási Ipartársulat iratai
 Szlovák Nemzeti Levéltár, Országos Hivatal iratai

Bars (1937)
Garamvölgyi Magyar Gazda (1929–1930)
Hanza Szövetkezeti Újság (1935)
Ipar és Kereskedelem (1920)
Iparosok és Kereskedők Hiradója (1936)
Magyar Gazda (1921–1922)
Magyar Iparos (1922)
Prágai Magyar Hírlap (1922–1924, 1935)

Pálesch Ervin 1923: *Cseh-Szlovák törvények és Rendeletek Gyűjteménye*. 1922. évfolyam. Prešov (Eperjes)
Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1920. Praha, 1920.
Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1924. Praha, 1924.
A Magyar Nemzeti Párt komárommegyei szervezetének programja. Komárom, 1920.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A *felvidéki magyarság húsz éve 1918–1938*. Budapest, 1938.
- Angyal Béla 2002: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar párt-politika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely
- Baranyai Zoltán 1934: *A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve*. Bratislava–Pozsony
- Esterházy János 2002: *A kisebbségi kérdés*. Budapest
- Fabricius, Miroslav – Holec, Roman – Pešek Ján – Virsik, Otto 1995: *150 rokov slovenské-
ho družstevníctva. Víťaztvá a prehry*. Bratislava
- Faltus, Jozef – Průcha, Václav 1969: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch
1918–1945*. Bratislava
- Fodor Jenő 1940: Gazdasági egyesületeink a felvidéki magyarság szolgálatában.
In: Hangel László (szerk.) *Mit élt át a Felvidék?* Budapest
- A. Gergely András 1997: *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. Budapest
- Hallon, Ludovít 1995: *Industrializácia Slovenska 1918–1938. Rozvoj alebo úpadok?* Bratislava
- Halmosy Dénes 1983: *Nemzetközi szerződéses 1918–1945. A két világháború közötti kor-
szak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződésai*. Budapest
- Hantos László: *A csehszlovákiai magyarság gazdasági helyzete a két világháború között,
összehasonlítva a jelenlegi állapotokkal*. Teleki László Intézet, 1986. Kézirat
- Hantos László 2002: Gazdasági életünk húsz éve. In: Borsody István (szerk.) *Magyarok
Csehszlovákiában 1918–1938*. Somorja
- Horváth, Štefan – Valach, Ján 1978: *Peňažníctvo na Slovensku do roku 1918*. Bratislava
- Lacina, Vlastislav 1990: Úloha hospodářské politiky při vytváření nové československé
ekonomiky (1918–1923) In: *Politický systém a státní politika v prvních letech Českos-
lovenské republiky (1918–1923)*. Praha
- Lacina, Vlastislav 2000: *Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929)*. Praha
- Lipták, Lubomír 1994: Szlovákia geopolitikai helyzete 1918 és 1938 között. In: Molnár
Imre (szerk.) *Szlovákok az európai történelemben*. Budapest
- Ludwig Aurél 1937: A magyarság gyakorlati feladatai. In: *Kisebbségi problémák. A Lévai
Járási Közművelődési Testület 1936–37. évi előadássorozatából*. Levice
- Pukkai László 1994: *A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta*. Pozsony–Bratislava
- Rados K. Béla 1932a: Cseh-Szlovákia pénzügyzetei az 1913., 1920. és 1930. évben külö-
nös tekintettel a magyar kisebbségre. *Magyar Statisztikai Szemle* 8. 694–703.
- Rados K. Béla 1932b: Magyar szövetkezetek és a szövetkezeti központok kérdése
Cseh-Szlovákiában. *Magyar Kisebbség* 24. 767–778.
- Schubert Tódor 1940: *A Lévai Takarékpénztár 75 éves története 1865–1940*. Különlenyo-
mat a *Magyar Takarékpénztárak és Bankok Évkönyve 1940*. évfolyamából. Budapest
- Szarka László 1998: *Duna-táji dilemmák*. Budapest
- Tarján Ödön 1930: *A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából*. Különlenyo-
mat a *Prágai Magyar Hírlap* 1930. évi 33., 35., 37., 39., 41., 43., 45. és 47. számaiból. Prága
- Teichová, Alice 1988: *Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei 1918–1980*. Wien–
Köln–Graz
- Varga Imre 1938: A csehszlovákiai magyarság gazdasági helyzete, különös tekintettel a szö-
vetkezetekre. *Láthatár* 7–8. 217–223.
- Vavrik Ferenc 1993: *A felvidéki Hanza és tagszövetkezeteinek története 1918–1948*. Budapest

Hámori Péter

Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben (1938–1944)

A Trianonban elszakított erdélyi, partiumi és kelet-magyarországi területek (melyeket jelen tanulmányban a továbbiakban Erdélynek, az 1940 utáni időszakban pedig Észak- és Dél-Erdélynek fogunk nevezni) 19–20. századi társadalomfejlődése részleteiben sok homályos, tisztázatlan elemet tartalmaz. Ezek közé tartoznak a társadalom belső kapcsolatrendszerait részben „üzemeltető”, a hálózatosodást nagyban elősegítő egyesületek: falusi olvasó és gazdakörök, városi kaszinók, polgári körök, vallási vagy jótékony egyesületek, sőt akár a szövetkezetek kialakulásának, működésének története is.¹ Tárgyunk előtörténetét vizsgálva, a csekély számú adat birtokában úgy gondoljuk, hogy a jelzett terület egyesületi, közösségi élete a 20. század elején nem tért el lényegesen az ország többi részében tapasztalhatótól. Ezek tagsága lényegében elég pontosan tükrözte a lakosság nemzetiségi és vallási megoszlását.² A társadalmi rétegződés lenyomata is hasonlított az ország többi részében megfigyelhetőhöz. Faluhelyen az olvasókört, legény- és leányegyesületeket a helyi lelkész, esetleg tanító, ritkábban valamelyik módosabb gazda vezette. A vallásos egyesületek élén szintén a katolikus pap, a protestáns lelkész, esetleg – nőegyesületnél – az utóbbi felesége, illetve a helyi földbirtokos neje volt megtalálható. A szövetkezetek vezetésében szintén kitüntetett szerephez jutottak a tanítók és lelkészek. Meglehetősen biztonsággal megállapítható, hogy ez a fajta szereposztás egyáltalán nem csak spontán folyamat volt: a Földművelésügyi Minisztérium népház-alapítási tevékenysége és a Székelyföldi Kirendeltség szövetkezet-pártolása során tudatosan is igyekeztek valamelyest kontroll alá helyezni az akciókban érintett lakosságot. Arról azonban szinte semmilyen adat nem áll pillanatnyilag a rendelkezésünkre, hogy e törekvés mennyire volt sikeres, azaz ezek a részben mesterségesen, „felülről” létrehozott, részben „alulról” kezdeményezett szervezetek mennyiben tudtak versenyezni a társadalmi kapcsolatok olyan, hagyományos gyűjtőpontjaival, mint amilyenek például a közösségi kocsmák.

A városi egyesületek szerveződése sem tért el az ország többi részén tapasztalhatótól. Kivételt jelentett a román egyesületek markáns jelenléte: ez a nemzetiség – elentétben pl. a szatmári németiséggel és az örmények nagy részével – kulturális, gazdasági egyházi és egyéb (pl. jótékonyági) téren is önálló intézmények kiépítésére törekedett. Néhány városban, így Kolozsváron és Désen fennmaradt a negyedesek illetve tizedesek, és a felettük álló kerületi kapitányok intézménye, azonban évszáza-

1 Még a leginkább földolgozottnak számít a kolozsvári székhellyel működő Erdélyi Gazdasági Egyesület és az Erdélyi Múzeum Egyesület története (*Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése*, 1937).

2 Különösen igaz az általában vallási egyesületeken belül létrejött jótékony egyesületekre.

dos szerepeik közül a legtöbb már elhalványult, leginkább csak karitatív és ezzel összefüggésben rendészeti feladataik voltak.

Az 1920-as főhatalom-változás nyomán a magyar egyesületi élet igen mély válságba jutott. Jelen tanulmánynak nem célja e folyamat részleteinek bemutatása, melynek hátterében éppúgy megtalálható az egyesületekben addig vezető szerepet vitt értelmiségiek, középosztályhoz vagy falvak esetén a helyi elithez tartozók elvándorlása, elmenekülése az anyaország területére, illetve a helyben maradók visszahúzódása a közéleti tevékenységtől, mint az egyletek nagyarányú vagyronvesztése³ és hatóságok magyar egyesületi és társadalmi tevékenységgel szemben tanúsított elutasító, olykor megtorló jellegű magatartása. A román uralom első éveinek dermedtségét csak 1921-ben látszott megtörni Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád *Kiáltó szó* című röpirata,⁴ melyben a szerzők egy széles körű, az elszakított részek magyar népességét minőségében is új módon átfogó tevékenység megkezdését sürgették. Az ennek nyomán megalakuló Magyar Szövetség hangsúlyozottan nem politikai párt kívánt lenni, hanem a magyar társadalom valamennyi rétegét megszólító, minden csoportjának érdekeit képviselő szervezet. Ez a program egyben kritika is volt a dualizmus-kor választási pártjaival és azok politikusaival szemben. Végül azonban nem a Magyar Szövetség, hanem az Országos Magyar Párt lett az erdélyi magyarság képviselői szerve.⁵ S jóllehet, ez a szervezet sokkal kiterjedtebb, állandóbb jellegű tevékenységet folytatott, mint az 1919 előtti magyar politikai pártok, az 1930-as évek derekán egyre többször fogalmazódott meg olyan kritika, hogy a romániai magyar politikai elit – melynek gyökerei, politikai rutinja nagyrészt 1918 előtről származott, miként erre kritikusaik nemigen mulasztottak el rámutatni – elszakadt a köznéptől, annak mindennapi problémáitól. Történt ez annak ellenére, hogy a legkülönbözőbb publicisztikákban nagyjából egyetértés mutatkozott abban, hogy az erdélyi „úri osztályt” 1918 előtt korántsem választotta el akkora szakadék a „jobbágyunokáktól”, mint az Magyarországon tapasztalható volt, s hogy ez a társadalmi távolság Trianon után – a korábbi magyar középosztály tönkretelődésével és nemegyszer kényszerű életforma-váltásával, fizikai munkássá süllyedésével – legtöbbször el is tűnt.⁶ A kritikákat megerősíteni látszik, hogy az 1920-as évek végére újra létrejött vagy ismételten működni kezdett elsősorban valóságos és kisebb számú kulturális főleg dalos egyesületek nem tartottak a Magyar Párttal szervezeti kapcsolatot, ami egyértelműen a hatósági nyomásgyakorlást tükrözte.⁷ Jellemző volt a helyzetre és a román állam magyar egyesületekkel kapcsola-

3 Az Erdélyi Magyar Kulturális Egyesület pl. csaknem egész földvagyonát elveszítette a román földbirtok-reform során (Bíró 2002: 405–406). Ugyanakkor a legtöbb egyesületi vagyon nem ennek a folyamatnak lett az áldozata: jellemzőbb volt, hogy a készpénzben lévő működési vagyon a hadikölcsön-jegyzések nyomán értéktelenedett illetve tűnt el.

4 Kós–Zágoni–Paál 1925.

5 Ezt a folyamatot részletesen leírja Mikó 1941: 16–26.

6 Ezt a még különben baloldali és élesen kritikus Szenczei László is így látta 1946-ban (Szenczei 1946: 9). Hasonlóképpen értékelt a helyzetet Végh József (1942) is.

7 A kulturális egyesületekre nehezedő nyomásról, működésük megakadályozásáról lásd Bíró Sándor 2002: 405–406. Ugyanakkor másutt, így a figyelem előterében kevésbé álló Szatmárban hamarabb és könnyebben tértek magukhoz az egyesületek dermedtségükből, különösen, ha nem voltak

tos politikájára, hogy a több társadalmi réteget átfogni kívánó Romániai Magyar Népliga Egyesülettől a bukaresti Belügyminisztérium következetesen megtagadta a jogi elismerést, ugyanakkor az 1921-ben alakított, csak katolikusokat tömörítő Erdélyi Római Katolikus Népszövetség, vagy a kebelében létrejött Erdélyi Katolikus Akadémia, ha nehézségek mellett is, de működhetett.⁸ Ugyanakkor elsősorban Onosifor Ghibu kolozsvári egyetemi tanár propaganda-munkájára alapozva mindent megtettek az erdélyi és kelet-magyarországi katolikus egyházmegyék anyagi ellehetetlenítése és a Római Katolikus Státus javainak elkobzása érdekében – amely tevékenység egyébként a Vatikán részéről sajnálatos megértésben részesült.⁹ A Népszövetség és a Státus eltérő kezelésének hátterében nem csak Státus anyagi eszközeinek elkobzási szándéka rejlett, hanem az is, hogy a Státus – évszázadokra visszatekintő magyar intézményként – sokkal inkább szálka volt Bukarest szemében, ráadásul a Státus összekötései a magyar politikusokkal sokkal leplezetlenebbek voltak.¹⁰ Általánosságban megállapítható, hogy minél szűkebb – pl. karitatív, közművelődési vagy vallási – célt tűztek ki maguk elé az egyesületek, illetve minél kevésbé hangsúlyozták magyar jellegüket, a kormányzat és a helyi közigazgatás annál kevesebb nehézséget gördített működésük elé.¹¹

Az egyesületekhez hasonlóképp „depolitizáltak” voltak kénytelenek mutatkozni a viszonylag gyorsan gyarapodó erdélyi magyar szövetkezetek is, melyek következetesen nemzeti alapon, gyakran a román és olykor a szász szövetkezetek-

a magyarságtudat ápolásával „gyanúsíthatóak”. Szatmárnémeti város polgármesterének 1941-es jelentésének melléklete (Szatmárnémeti, polgármester, 1941.) összesen kilenc olyan városi egyesületet sorol fel a mentőegyesülettől a jótékony nőegyleten és a galambászok egyesületén át, melyek „tevékenységüket a gyászos Trianoni békediktátum után csaknem fél évtizedre szüneteltetni kényszerültek, s néhány [sic!] közülük később is erősen redukálni volt kénytelen, ám hála a város keresztény magyar társadalma áldozatkészségének, a rendkívül nehéz idők miatt sem szüntek meg teljesen”. A polgármesteri jelentésből kirajzolódó képet erősíti meg az az 1926-os felmérés, mely szerint a város összes plébániáján működött Szent Antal-persely Egylet, egy kivételével Ol-táregylet, a Székese gyházban, a Zárdatemplomban és a Szent József plébánián rózsafüzér, utóbbi kettőben szegénygyermek-felruházó és karitás-egylet, míg a Székese gyház plébániáján Inség-segély Egylet. Emellett létezett Női Mária Kongregáció, két énekkar, egy dalárda, olvasóköri, és R. Kath. Iparosegylet is. (Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Levéltára, szám nélküli feljegyzés, 1926 és *Emléklapok a szatmári Női Mária Kongregáció fennállásának 25 éves jubileumára*, én.) Az sajnós nem derül ki az iratokból, hogy az említett egyesületek közül melyik milyen működést fejtett ki (sőt még az sem, hogy ténylegesen működött-e). Másutt azonban az egyesületek sokkal nagyobb nehézségekkel voltak kénytelenek szembenézni. Jó példa erre a Marosvásárhelyi Kaszinó vagy az ugyanitt működő sportklub sorsa. (Biás, 1932. és *Societatea sportivă din Târgu Mureș*, 1924. A hivatkozott iradalom egyébként nemcsak a két társadalmi szervezet sorsára vet fényt, hanem arra is, hogy ebből mit és hogyan lehetett megírni...)

- 8 A Népszövetségnek 1935-re 18.700 tagja volt; 65 legényegyletet, 16 ének- és 9 zenekart, 4 olvasókört, 2 napköztiotthont, 2 szegénygondozó egyesületet tartottak fenn; a Népszövetségnek volt Hitbuzgalmi, Tudományos- és Irodalmi, Egyetemi és Főiskolai, Szociális és végül Pedagógia Szakosztálya; kiadásában jelent meg az *Erdélyi Iskola* című lap is (Endes 1935: 495. skk.)
- 9 *Statusul Catolica* 1933.
- 10 *Statusul Catolica* 1933 és *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene* 1925: 376.
- 11 Például szolgálnak erre a jótékony egyesületek. Ezek 1919–20 előtt sok esetben nem felekezeti, hanem lokális-nemzetiségi alapon szerveződtek meg. 1920 után jellemzően valamely egyház mögé szerveződve folytatták munkájukat: ám akár református, akár római katolikus vagy unitárius (illetve Kolozsvár környékén evangélikus) jellegüket hangsúlyozták, ezzel egyben magyar voltukat is igyekeztek őrizni (*Az erdélyi és kapcsolt területek magyar jótékony egyesületeinek 1926., 1927–1928. évi statisztikája*).

kel párhuzamosan szerveződtek meg, úgy, hogy olykor egy községen belül is három, különböző nemzetiségű szövetkezeti központnak a tagszervezete működött.¹² Ezek nemcsak térben voltak közel a falusiakhoz, hanem vezetőségüket is demokratikusan választották, többnyire helyi, egyszerű emberekből.¹³ Bár a szövetkezetek kapcsán is felmerült a politikai elit és a politika alanyainak egymástól való eltávolodásának vádja, azonban nem szabad elfelejteni, hogy a szövetkezetek azért működhetek viszonylag bántatlanul, sőt élvezhettek hasonló kedvezményeket az adózás területén, mint azonos román szövetkezetek,¹⁴ mert mindig igyekeztek csak gazdasági vállalatnak feltüntetni magukat.¹⁵

A „népnek” és a „politikának” egymástól való eltávolodása az *Erdélyi Fiatalok* című folyóirat szerzőinek és az 1937-es Vásárhelyi Találkozóknak is központi gondolatkörét alkotta.¹⁶ A politizálás szinte egyetlen fórumát jelentő Magyar Pártból sok ok miatt, így életkoruk, de más felfogásuk miatt is kiszorult, azaz inkább oda be nem került fiatalok egy új társadalomszervezési modell megvalósítását sürgették. Ez egyfelől a kisebbségi lét elfogadása melletti magyarságépítést, s egyben a román-ság erre esetleg hajlandó köreivel való kiegyezést jelentette, másrészt pedig az addig lényegében külön utakon haladó gazdasági, kulturális és politikai szervezőmunka egységesítését, összehangolását.¹⁷ A korábbiaktól eltérően azonban nem a középosztályból kiindulva – már csak azért sem, mert ez a réteg szinte eltűnt Erdélyből, ami pedig megmaradt belőle, az ilyen fokú aktivitásra, egyebek mellett egzisztencia-féltésből sem vállalkozhatott.¹⁸ Ennek megfelelően a korábbi, dualizmus-kori társadalom-szervezési elképzelésekkel ellentétben nem egyirányú kultúra- és információ-áramlásról lett volna szó (a hatalomtól a nép felé, a középosztálytól az alsóbb rétegek felé): sokkal inkább egy kölcsönös cserét képzeltek el a tervezet megfogalmazói, melynek az alapja a nép életviszonyainak részletekbe menő tanulmányozása, „résztevő megfigyelése” lett volna (a módszer részben Dimitrie Gusti

12 Ezek száma 1938-ra elérte a 758-at, két központtal (Fekete Nagy 1938). A nemzeti elkülönülésről a béke-előkészítéshez szerkesztett térkép árulkodik, melyen az egész, Romániához csatolt történelmi magyar terület szövetkezeteit is fel tüntették (*Magyar, német és román szövetkezetek Erdélyben* 1946).

13 Paradox módon bizonyíték erre, hogy amikor a Tătărescu-féle kormányzat 1935-ben ezeket a magyar szövetkezeteket is a román szövetkezeti központ felügyelete illetve irányítása alá rendeli, akkor a legnagyobb gondot az okozza, hogy a szövetkezetek vezetői sem a könyveléshez nem értenek, sem a román nyelvet sem bírják (Legea pentru organizarea cooperatiiei. *Monitorul Oficial* 6. Aprilie 1935).

14 Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a szövetkezetek hitelellátása terén a román bankok kizárólag a román szövetkezetekkel voltak hajlandóak kapcsolatba lépni; hasonló volt a helyzet a visszleszámítást végző Nemzeti Bankkal (Bíró 2002: 287–288; *Romániához csatolt magyar területek gazdasági élete* 1940: 80–85).

15 Jó példa erre a Hangya fennállásának tizedik évfordulóra kiadott füzet (*10 éves a szövetkezeti központunk*, én.), amelyben szerepel, hogy a szövetkezet költ kulturális kiadásokra is, sőt, a háziipari mellett analfabéta-tanfolyamot (vagy tanfolyamokat?) rendezett, de minderről csak igen szűkszavú beszámolót közöltek.

16 Gyallay-Pap 1931.

17 A Vásárhelyi Találkozóról számos alapos munka látott napvilágot. (A legfontosabbak: *A Vásárhelyi Találkozó* 1937; Becsky 1937; Nagy 1939; Turzai 1977; Borbándi 1989: 118–120; Gáll 1993.)

18 Gyallay-Pap 1931.

bukaresti szociológus professzor falukutatásain alapult).¹⁹ A falu megismerésén túl a munka az összmagyarságnak a falu népéből történő megújítását is célozta.²⁰

A Vásárhelyi Találkozó fiataljainak elsősorban a falvak világát érintő tervei mellett újból s újból szóba került a városi lakosság megszervezésének igénye is. Különösen így volt ez Kolozsváron. Itt ugyan voltak csaknem tisztán magyarok illetve románok lakta negyedek is (előbbire a Hóstát, utóbbira Monostorszeg a példa), azonban az igen jelentős számú román beköltözés miatt a magyarság korábbi, szomszédságon alapuló társadalmi hálózata meggyengült, a kisparosokat és kiskereskedőket tömörítő szaktestületek, körök működését pedig a román várospolitika nehezítette meg, később pedig állami törvény tette lehetetlenné. Emiatt merült fel, hogy a városi tizedesek egykori intézményének felújításával fogják össze a város református társadalmát, ami alkalmat adott volna egyfelől a családok és személyek egymás közti kapcsolatának, ismeretségi rendszerének jobb kiépítésére, másfelől a szegények, rászorulóknak megsegítésére.²¹ Presbiteri ülések 1936 és 1937 folyamán több ízben foglalkoztak a javaslattal s meg is kezdték a szervezést (igaz, a román hatóságokat kevésbé zavaró „szomszédsági szervezet” néven).²²

MAGYAR NÉPSZERVEZÉS ROMÁN EGYENRUHÁBAN – A MAGYAR NÉPKÖZÖSSÉG 1938–1940

Az 1938 és 1944 közötti időszak az észak-erdélyi társadalom történetének az a szegmense, melyet tanulmányunk tárgyául választottunk, a források sajátosságai és hiányai miatt csak meglehetősen egyoldalúan mutatható be. Viszonylag bő források – igaz, szinte kizárólag sajtóanyag – állnak a rendelkezésünkre abban a kérdésben, hogy kívülről és felülről hogyan próbáltak „formát adni” a helyi társadalomnak, milyen ideológiák és megfontolások mentén tették ezt, de arról az esetek többségében

19 Ennek módszertanát kidolgozták és a falukutató munka el is kezdődött (Demeter 1931, ill. 1932; Mikó 1932). Megjegyzendő, hogy a megindult tevékenység ellen kritikák is megfogalmazódtak: néhányan szervezetlennek, szellemileg önállótlannak (a felvidéki, anyaországi és romániai falukutatást szolgálóan másolónak) és tudományosan felkészületlennek ítélték a mozgalmat. (Vö. Vámszer Géza: Az erdélyi magyarság falumunkája. *Ellenzék* 1940. február 11. 11. és Imre 1933.) Hasonló kifogásokat emelt a *Magyar Nemzet* újságírója 1941-ben Kovács Imre és Erdei Ferenc kolozsvári előadása kapcsán (-logh: Falukutató-vita Kolozsvárt. *Magyar Nemzet* 1941. május 30. 5.). A kifogásokat még a falukutató mozgalomhoz pozitívan viszonyuló, azt támogató Venczel József is megismételte (Venczel 1935).

20 „Társadalmi téren ez a falumunka azt célozza, hogy a falusi népi rétegeket szélesebben bekapcsolja a társadalom szerves életébe, s mind a várost, mind az intelligenciát felfrissítse a fajiságot jobban megőrző nép tömegeivel. Olyan társadalom kiépítésén dolgozik, amelynek központja a nép, melyben minden érte és ómiatta történik. E célkitűzésre nem az altruizmus vezette, hanem a magyar fajiságot menteni akaró, a magyar erők érvényre juttatására irányuló törekvés.” (Gyalay-Pap 1931: 59)

21 Ezt különösen indokolta a városi népjóléti költségvetés rendkívül alacsony keretösszege is. 1939-re pl. az ínségesek támogatására a 110.000-es lakosságú Kolozsvár 200.000 lei-t, azaz 6850 pengőt tervezett be. (Csak a munkakamarai tagok kaphatnak a várostól munkanélküli segílyt. *Ellenzék* 1939. január 6. 2.) A Népjóléti Segélyalap pedig 1939. február 24-re kifogyott. (*Ellenzék* 1939. február 24. 5.)

22 Szolnoky Gyula presbiter előterjesztései. Kolozsvári Református Egyházkerület Levéltára.

nagyon kevés vagy éppen semmilyen közvetlen adattal sem rendelkezünk arról, hogy az így kialakított szervezetek tagsága kikből állt és hogy mennyiben érezték magukénak ezeket az intézményeket, egyszóval: hozzájárultak-e ezek ténylegesen a társadalom „hálózatosodásához”?

Az újfajta társadalomszervezésről, a népi politikáról szóló elképzelések egyfelől kétségkívül gyakorta nélkülözték a konkrétumokat, a „hogyan?” kérdését – bár ezt az érintettek azzal háríthatták el, hogy a népkutatás lényeges előrehaladása előtt ilyen kérdéseket nem jogos feltenni –, másfelől pedig megkérdőjelezték a kisebbségi politika addigi zászlóvivőinek politikai monopóliumát, így érthető, hogy az Országos Magyar Párt vezetése részéről ellenállásba ütköztek.²³

Paradox módon a magyar népszervezés új lehetőségét Bukarest szorult politikai helyzete adta meg. A belpolitikai válságok sújtotta Románia 1938 elején már a polgárháború szélére sodródott. Az uralkodó ezért 1938 februárjában feloszlatta a politikai pártokat és az ortodox hívek körében rendkívüli tiszteletnek örvendő agg pátriárka, Miron Christea vezetésével Nemzeti Koncentráció Kormányára néven új vezető testületet állított az állam élére. A reform a végletekig megerősítette a végrehajtó hatalmat (egyebek között törvényesítette az önkormányzatiságnak még a látszatát is nélkülöző, a helyi közigazgatást addig átmeneti jelleggel irányító, és magyar taggal szinte sosem bíró Ideiglenes Bizottságokat),²⁴ és megszüntette a politikai pártok működését. A tilalom az Országos Magyar Pártot is sújtotta. Az uralkodó – elsősorban német nyomásra – a nemzetiségi kérdés rendezését is felvetette. Jelen tanulmány szempontjából az új politika talán legfontosabb ígéretét egy rendkívül különös formában kiadott jogszabály tartalmazta: a *Monitorul Oficialban* közzéadott „minisztertanácsi napló” ugyanis az egyletek alapításában (és a vasárnapi iskolák szervezésében) teljes szabadságot ígért. A javarészt katonák által irányított közigazgatás mellett azonban az ígéretből nem sok valósulhatott meg. Ugyanakkor súlyosan érintette a magyarságot az a rendelkezés, mely lényegében államosította a szövetkezeteket²⁵ illetve az a rendelet („céhtörvény”), mely az addigi ipartestületektől, így a magyaroktól is megtagadta az elismerést, az új, egységes román szervezetbe való belépésre kötelezve őket.²⁶ A rendszer betetőzéséül a megszüntetett politikai szervezetek helyett felállították a Nemzeti Újjászületés Frontját, melynek mintáját az olasz fasiszta állampárt alkotta.²⁷

23 Az Országos Magyar Párt 1937. szeptember 3-iki nagygyűlésén Jakabffy Elemér ugyan kezdeményezte a „közép-európai államok konszolidációját” (ami lényegében az államhatárok elfogadását, vagy legalábbis a megváltoztathatatlanóságukba való belenyugvást jelentette volna), ám javaslatával egyedül maradt (*Kisebbségi kívánságaink és feladataink* 1937; Balogh 1937).

24 Mikó 1941: 203–204; *Polgármesteri Jelentés Szamosújvár szab. kir. megyei város helyzetéről és közigazgatásának állásáról a világháború és a román megszállás alatt*. 1940.

25 Oberding 1939.

26 *Polgármesteri Jelentés Szamosújvár szab. kir. megyei város helyzetéről és közigazgatásának állásáról a világháború és a román megszállás alatt*. 1940; *Legea pentru pregătirea profesională și exercițiarea meseriilor*. 1937.

27 Regulamentul legii înființarea „Frontului Renașterii Naționale”. Decrete regale. *Regata României Monitorul Oficial*. Partea I-a. 1939. január 5. 34–35.

A magyarság hagyományos vezetői az új helyzetben szinte tehetetlenek voltak. Hiába hangsúlyozták „népi kötődéseiket” és azt, hogy a Magyar Párt csak a Magyar Szövetség betiltása után – és helyett – alakult meg, Bukarest azzal utasította el a tárgyalásokat, hogy a Párt osztályérdekeket képvisel, nem pedig a magyar kisebbség egészét. (A romániai politikatörténet-írásra vár a feladat, hogy kiderítse: az érvelés hátterében mennyiben állt a Budapesttel szemben hasonló vádak megfogalmazó Berlin.) Mivel azonban Romániára külső nyomás nehezedett annak érdekében, hogy a nemzetiségek ügyét legalább részben rendezze, az Armand Calinescuval folytatott tárgyalások folyamán részben a magyar egyházak vezetői, részben addig a kisebbségi politika sodorvonalán kívül rekedt magyar vezetők kerültek előtérbe: köztük volt Bánffy Miklós, Szász Pál, az Erdélyi (Magyar) Gazdasági Egylet vezetője, aki a magyarság gazdasági megszervezésében ért el hatalmas eredményeket,²⁸ és a Vásárhelyi Találkózón részt vett Albrecht Dezső és Teleki Ádám is. Az említett magyar vezetők kényszerhelyzetben voltak: vagy belépnek a Nemzeti Újjászületés Frontjába, és így elismerik a lényegében totalitárius államformát, amiért cserébe az egységes állampárton belül némi képviselőt nyernek, vagy a magyarság mindenféle érdekképviselő és szervezet nélkül marad. A kollektív belépés irányába kényszerítette a döntéshozókat az a körülmény, hogy a szász kisebbség már kérte felvételét a szervezetbe,²⁹ illetve hogy – főleg egzisztencia-féltésből és a közigazgatás nyomásának engedve – egyéni magyar belépések is történtek már.³⁰ Ugyanakkor nehezítette a döntést, hogy a Legfelsőbb Nemzeti Tanácsba delegált tíz személynek (és egyes visszaemlékezések szerint a Front tisztviselőinek is) erre a célra tervezett román egyenruhát kellett viselniük.³¹ Az sem volt túl rokonszenves vonás, hogy az „érdekképviselői szerv” vezetőit – formailag legalábbis – a bukaresti kormányzat nevezte ki.

A Frontba való belépés megosztotta a magyar közvéleményt és a közvélemény formálóit, a sajtót is. A kolozsvári *Ellenzék*, Erdély egyik legnagyobb példányszámú napilapja rendszeresen beszámolt a Front szervezési munkálatairól, egyértelműen a magyar politikai aktivitás egyetlen lehetőségét látva-látatva a részvételben.³² Velük szemben a Magyar Párt szócsövének számító *Keleti Újság* – érzékelve a sajtórendészet által kijelölt szűk határokat –, inkább csak rosszkedvűen hallgatott.

1939 januárjában gróf Bánffy Miklós, dr. Szász Pál, gr. Bethlen György és dr. Gyárfás Elemér aláírták a magyarság Nemzeti Újjászületési Frontba való belépését tartalmazó dokumentumot, ami papíron a magyar kisebbség politikai képviselőinek megvalósulását jelentette.³³ Ezzel párhuzamosan létrejöhett a Magyar Nép-

28 Mikó Imre szerint az EMGE ekkorra 40.000 tagot számlált (Mikó 1941: 218–219).

29 Egységesen lép a Nemzeti Újjászületési Frontba az ország német kisebbségi lakossága. *Ellenzék* 1939. január 14. 3.

30 A Nemzeti Újjászületés Frontjába való belépések. Kolozsvári Református Egyházkerület Levéltára.

31 Keresztes K. Sándor interjú

32 Engedélyt adott a kormány a magyarság saját szervezetének megalakítására és működésére. *Ellenzék* 1939. január 21. 1; Nagy cikkekben méltatja a román sajtó a magyar kisebbség vezetőinek a kormánnyal kötött megegyezését. *Ellenzék* 1939. január 22. 1.

33 Kinevezték a Nemzeti Újjászületési Frontjának vezetőit. *Ellenzék* 1939. január 24. 3. A megállapodás érdemi része egyébként papíron maradt, mert a Front képviselői valódi befolyást az állam-

közösség: az a szervezet, mely a magyarság nem politikai természetű, hanem közművelődési, gazdasági és társadalmi érdekeinek képviselőjét volt hivatva ellátni.³⁴ Részben a Front román jellege miatt kezdettől igyekeztek hangsúlyozni azt, hogy a Népközösség nem a Front alárendelt szerve, hanem önálló intézmény, és voltaképp nem más, mint a Magyar Párt minőségileg jobb, mert nem politizáló, hanem „valódi népi érdekképviselőt” ellátó utóda.³⁵ Emellett sok írás retorikájában megfigyelhető volt a pártokból és a pártpolitikából való kiábrándulás és a belső önépítkezés sürgetése csakúgy, mint az „individualizmusról való lemondás kényszere”, mint korparancsolat.³⁶ A teológus László Dezső szerint (aki nem sokkal később Kolozsvár vezető református lelkésze lett) „A Népközösség Isten teremtési rendjén nyugszik, és az a célja, hogy az egyfajtájú, nyelvű, művelődésű, sorsú és hivatású magyar népet nemzeti alapon összetartsa és közös munkára szervezze. Mi a nemzetet és népet a maga valóságában Istentől rendelt valóságnak tartjuk.”³⁷ A Bánsági Tagozat szabályzata hasonlóképpen fogalmazott, amikor a Népközösség kapcsán három szervező elvet tartott számon: a keresztény világnézetet, a nemzeti gondolatot és a szociális igazságot.³⁸

A Népközösség szervezési munkálatairól és tevékenységéről a továbbiakban is csak az *Ellenzék* napilap számolt be, ez azonban nagy teret engedett a javarészt társadalmi reformokat is sürgető, többnyire a fiatalabb korosztályokból kikerülő³⁹ népközösségeknek. A cikkek tanúsága szerint egyfelől csakugyan minden szak-

ügyek vitelére nem befolyásolhattak, a frontgyűléseken másra, mint deklarációk felolvasására nem nyílt mód.

- 34 Hazánk magyarjainhoz! *Ellenzék* 1939. január 29. 1. A kiáltvány aláírói közül hiányoztak az egykori Országos Magyar Párt notabilitásai, amúgy azonban a névsorban az erdélyi elit számos képviselője mellett szerepelt Tamási Áron és Mikó Imre is.
- 35 Mikó Imre: Arcvonal és Népközösség. *Ellenzék* 1939. március 1. 3.
- 36 Ezek a megfogalmazások közismert módon nem hiányoztak az anyaországi reformista (részben népi, de sokkal inkább a korporativista) közírók műveiből sem, vö. Albrecht Dezső: Népközösség – szervezeti élet. *Ellenzék* 1939. február 11. 3; Kós Károly: Népközösségi öntudat. *Ellenzék* 1939. június 28. 3; „Munkára hívok mindenkit, aki magyar!” *Ellenzék* 1939. július 4. 1–2.
- 37 László Dezső: Egyházaink és a Magyar Népközösség. *Ellenzék* 1940. február 11. *Vasárnapi Szó* 9. Érdekes különben, hogy ezzel a felfogásával László Dezső olyan jezsuita írókhoz került közel, mint pl. Varga László.
- 38 „A Romániai Magyar Népközösség hivatásához és feladatához híven három eszmei pillérre támaszkodik. Ezek: a) a keresztény világnézet, b) a nemzeti gondolat és c) a szociális igazság. A keresztény világnézet azt jelenti, hogy a népi művelődési, társadalmi és gazdasági vonatkozásban a keresztény vallásérkölcsei felfogásnak kell érvényesülnie. [...] A nemzeti gondolat azt jelenti, hogy a romániai magyarság minden magyart összefogó szervezete a népközösség eszméjén épül fel. Mindaz, amit társadalmi, gazdasági vagy kulturális berendezkedésnek nevezünk, csakis a népközösség érdekét és jövőjét szolgálja. A szociális igazság azt jelenti, hogy a Romániai Magyar Népközösség a szociális gondolat teljes és maradéktalan megvalósítását akarja. A népközösségi gondolon felépülő társadalom nem ismer osztályokat, hanem csakis hivatásrendeket. A népközösség kebelében nincsenek születési előjogok. Mindenkinek a helyét, helyzetét, jogait és kötelességeit a végzett munka határozza meg.” (*A Romániai Magyar Népközösség Bánsági Tagozatának szabályzata*, é.n.)
- 39 Egyes cikkek elsősorban mint nemzedéki szervezkedést mutatták be a Népközösséget. (Takács Lajos: A nemzedék munkára jelentkezik. *Ellenzék* 1939. december 31. *Vasárnapi Szó* 1.) Ugyanakkor László Dezső egy helyütt maga is mint nemzedéki intézményre tekintett a népközösségre. (László Dezső: Nemzedékünk. *Ellenzék* 1940. január 21. *Vasárnapi Szó* 11.)

irányban megkezdődött a szervező tevékenység,⁴⁰ másfelől pedig sorra alakultak a helyi, megyei és városi szervezetek is.⁴¹ Utóbbinak ütemét lassította, hogy a helyi román közigazgatás – ahogy arra még visszatérünk – ellenségesen szemlélte a magyar társadalmi szervezet aktivitását.

A Népközösséget szervezők elképzelései közül a legfontosabb talán az volt, hogy az újonnan létrejött szervezetük valóban az összmagyarságot tudja képviselni. Ehhez azonban pusztán a földrajzi elterjedtség nem volt elegendő: igyekeztek a hagyományosan nehezebben megközelíthető rétegeket, a munkásságot és a (főleg székelyföldi) földműveseket, gazdákat is „becsalogatni” az újonnan létrehozott intézmény falai közé. Ennek érdekében élénk propagandát fejtettek ki,⁴² nem is eredménytelenül: Brassóban például az erősen baloldali kötődésű és a korporatív szervezetektől idegenkedő Kurkó Gyárfást is sikerült megnyerni a Népközösség ügyének.⁴³ Készek voltak arra is, hogy a vezetőségekben helyt adjanak az iparosságnak, sőt a gyári munkásságnak is.⁴⁴ Néhány publicista azonban kevesellte mindezt. Szerintük a Népközösség szervezőinek szíve inkább a kisgazdák felé húzott.⁴⁵ Sajátos módon az új szervezettől inkább azok a középrétegbeliek látszottak távolmaradni, akiket – egy korabeli cikkel szólva – „megbokrosított” a politikai és gazdasági, kulturális és társadalmi tevékenység szétválasztása.⁴⁶

Pusztán azonban a munkásság beszerzése, vagy akár vezetőségbe való kooptálása nem oldotta meg a vállalt feladatok közül talán a legnehezebbet, a Népközösségnek, nem mint többé-kevésbé állami kényszerrel felállított és kétséges működési

40 Lelkes hangulatban megtartotta alakuló értekezletét a Magyar Népközösség. *Ellenzék* 1939. február 14. 3; A Romániai Magyar Népközösség munkabeosztása. *Ellenzék* 1939. február 28. 3.

41 A magyar egység és erő jegyében. Lelkes hangulatban megalakult a Magyar Népközösség kolozsvári tagozata. *Ellenzék* 1940. január 10. 3, 10; Befejezés előtt a Magyar Népközösség aradvárosi tagozatának szervezése. *Ellenzék* 1939. augusztus 18. 5; Kik a vezetői a háromszék megyei Magyar Népközösségnek? *Ellenzék* 1939. szeptember 2. 3; Megkezdődtek a Magyar Népközösség nagyenyedi tagozatának szervezési munkálatai. *Ellenzék* 1939. december 28. 5.

42 László Dezső református teológus, a reformpárti fiatalok egyik legaktívabb publicistája például azal érvelt, hogy lejárt a külön munkásszervezetek ideje, hiszen a román munkások is egységes, nemzeti alapú, korporatív testületekben vesznek részt. (László Dezső: A munkásság csatlakozása népközösségünkhöz. *Ellenzék* 1939. december 10. *Vasárnapi Szó* 11.) A kolozsvári munkásság egyik vezetője, Deutshek Béla hasonlóképpen nyilatkozott. (Deutshek Géza: A magyar munkásság egyetlen útja. *Ellenzék* 1939. január 29. 1.)

43 A népi közösség épületéhez nehéz téglákat hoztak a brassói munkások. *Ellenzék* 1939. november 16. *Vasárnapi Szó* 12. Megjegyzendő, hogy a Népközösség kolozsvári fő szervezője, Puskás Lajos igen elítélően nyilatkozott arról, hogy Kolozsváron, a Kerekdomb környékén MADÍSZ-os, „kommunistáknak ismert személyek” vezették a Népközösség szervezését. (Puskás é.n.)

44 Aradon a vezetők közel egyharmada munkás volt. Kolozsváron a Népközösség egyik szakosztály-vezetői helye jutott a vasmunkás-céh titkárnak. (A magyar egység és erő jegyében. Lelkes hangulatban megalakult a Magyar Népközösség kolozsvári tagozata. *Ellenzék* 1940. január 10. 3, 10.)

45 Oppert Géza: Az erdélyi magyar munkásság kérdése. *Ellenzék* 1939. november 5. *Vasárnapi Szó* 12. Az igazság kedvéért hozzá kell tenni azt is, hogy a szerző az egykori Magyar Párt munkástagozatának vezetője volt, így nyilván az ellenérdekelteket képviselte.

46 Az idézett kifejezés Kacsó Sándortól származik, aki a továbbiakban így ír: „Legnagyobb városaink szinte mindegyikében az a tapasztalat, hogy a külvárosok népe, a szegényebb néprétegek lelkesebben akarják a Népközösséget, mint a tanult és jobb viszonyok között élő középosztály. Ennek a szeme ma is inkább a Fronton van és a Front magyar osztályán: ez érdekli őt abban az értelemben, hogy a politizálás révén bírál, igényel vagy féltékenykedik.” (Kacsó Sándor: Front és népközösség. *Ellenzék* 1940. január 14. *Vasárnapi Szó* 2.)

eredményű érdekképviseleti szervnek,⁴⁷ hanem valódi népi közösségnek, egyének, családok, foglalkozások és osztályok, továbbá az erdélyi magyar sajtóban a korhangulathoz képest meglepően keveset emlegetett (hivatás)rendek közösségének a megteremtését. Pedig a Népközösség életrehívói közül sokan, Albrecht Dezső, Mikó Imre, Gyárfás Elemér, László Dezső, Szász Pál, Kese Attila, de talán még Kós Károly is ezt tartotta a legfontosabbnak, sőt szinte az egyetlen olyan célnak, amiért érdemes volt a szervezkedést elindítani, s egyben az egyik legnagyobb veszélyt abban látták, hogy a Népközösség megmarad a kevés számú magyar értelmiségi ügyének.⁴⁸

Az első lépéseket már korán megtették, elsősorban a szociális- és egészségügy, valamint a kultúra és a jogvédelem terén, azokon a területeken tehát, ahol a magyar munkásság különösen elhanyagolt volt.⁴⁹ A népvédelmet és népszervezést szolgálta Kolozsváron a jogtanácsadás, amit ügyvédek ingyen végeztek, egészségügyi felvilágosító előadások tartása és a rászorulóknak ingyenes orvosi és gyógyszerészeti szolgáltatások nyújtása.⁵⁰ Érdekes színfolt volt továbbá a színházjegy-akció, amikor a Népközösség hetente egy délután kibérelte a Magyar Színházat, és az ekkor játszott népszínműveket a rászoruló családok ingyen vagy igen leszállított áron tekinthették meg.⁵¹ Szintén az alsóbb társadalmi rétegek kulturális emelkedését szolgálták azok a munkás-szabadegyetemi előadások, melyekre neves meghívottakat kértek fel; azonban ez utóbbiak, úgy tűnik, inkább tükrözték a szervezők középosztályi ízlését és érdeklődését, mint az (ismeretlen számú) résztvevőét.

A probléma ugyanis általában éppen ebben rejlett. Bár az akciókat igyekeztek úgy megszervezni, hogy az ne szétválassza, hanem egybeforrassa a „társadalomért dolgozókat és a »megdolgozottakat«” [sic!],⁵² kétségeink lehetnek a törekvés eredményessége (bár nem a jó szándéka) iránt. A nehézségeket a szervezők maguk is érezték. Leküzdésük érdekében Kolozsváron és Besztercén is szervezni kezdték az utcabiztosi és szomszédsági rendszert, ügyelve azonban arra, hogy az egy „szomszédságot” alkotó 10–12 család lehetőleg azonos társadalmi milióból kerüljön ki, vagy ha ez nem lehetséges, akkor a vezetés az arra leginkább rátermett – és nem pedig a legmagasabb társadalmi állású – személy kezébe jusson. Erre az elvre a tizedek (10 szomszédság) és a kerület-kapitányok esetében is odafigyeltek⁵³ 1939 karácsonyára Kolozsváron a törekvés többé-kevésbé sikerrel járt: a tizedes vagy szomszédsági szervezet (melyet ek-

47 Az *Ellenzék* például minden erőfeszítése dacára csak annyit tudott a Népközösség érdekképviseleti tevékenysége nyomán felmutatni, hogy az igazságügyminiszter néhány magyar bírót is kinevezett a színmagyar székelyföldi megyékbe... (Öt magyar segédbírót nevezett ki az igazságügyminiszter. *Ellenzék* 1940. február 23. 5.)

48 Kese Attila: Népközösségi feladatok. *Ellenzék* 1940. január 6. *Vasárnapi Szó* 1–2; „Arra kell törekednünk, hogy beszervezzük az iparos, kereskedő és értelmiségi szakosztályainkat is.” *Ellenzék* 1939. augusztus 31. 3.

49 A Magyar Népközösség Kolozsvári Tagozatának egészségügyi szakosztálya rövidesen megkezdi működését. *Ellenzék* 1940. február 25. 6.

50 Puskás é.n. és Csizmadia 1942a.

51 Jellemző módon az ellenlábás *Keleti Újság* inkább kihagyta színházműsorából a csütörtöki napokat, hogy a Népközösségi előadásokról ne kelljen tudósítania.

52 Komoly lendületet vett a Magyar Népközösség családvédelmi mozgalma. *Ellenzék* 1940. június 28. 7.

53 Puskás é.n. Úgy tűnik, a kerület-kapitányok intézménye csak a magyar főhatalom visszatérte után jöhetett csak létre.

kor már Tízes Szervezet néven is emlegettek) annak ellenére tömörítette Kolozsvár magyar (és keresztény) társadalmát, hogy a román hatóságok árgus figyelemmel kísérték minden valós vagy csak annak vélt mozgólódást.⁵⁴ Indokot szolgáltatott az észak-nyugati határszélen meglehetősen óvatlanul megszervezett és csaknem azonnal lebukott Magyar Önvédelmi Szervezet tevékenysége, melynek alapján a Siguranca a kolozsvári Tízes Szervezetben is (fél-) katonai intézményt szimatolt.⁵⁵ Egyes adatok szerint a szervezés jól haladt Marosvásárhelyen, Aradon, Temesváron, Medgyesen, sőt Bukarest magyarsága körében is.⁵⁶

A Népközösség, mint közösség-teremtő és különösen közösség-nevelő⁵⁷ intézmény tényleges hatását több mint hatvan év távlatából igen nehéz felbecsülni. Kolozsváron a Népközösség sikere egyfelől a református egyház, különösen pedig László Dezső belvárosi lelkész⁵⁸ támogatásának és a komoly cserkészvezetői múlttal rendelkező Puskás Lajos tanár aktivitásának volt köszönhető. A siker értékelésére azonban komoly aggályok nélkül lehetetlen vállalkozni. A bukovinai Józseffelva 1939. májusi leégésekor, vagy egy évvel később, amikor a Nádas-patak elöntötte Kolozsvár legszegényebb munkásnegyedét, az Írisztelepet, valóban impozáns és igen sikeres gyűjtést rendeztek, a végzett egészségvédelmi és kultúrmunka sem vezetett kárba – de az, hogy a város magyar közösségének középrétege és az iparosság, munkásság között sikerült-e azt a szoros érzelmi és tudati köteléket kialakítani, ami a célkitűzések között szerepelt, továbbá megváltoztatni a „mindenki magáért, Isten mindenkiért” szellemiséget, legalábbis kérdéses.⁵⁹

TÁRSADALOMSZERVEZÉSI KÍSÉRLETEK A MAGYAR FŐHATALOM KEZDETÉN

Az 1940. augusztus 30-án délután, a bécsi Belvedere palota Aranytermében kihirdetett döntőbírósaági ítélet értelmében mintegy 43.000 km²-nyi Trianonban elszakított terület, összesen 2.577.260 lakossal tért vissza tért vissza Magyarországhoz. A területen mintegy 2,57 millió lakos élt, csaknem 40%-uk román.⁶⁰

54 A beszámolókat szerint a szervezetnek 30.000 tagja volt, 600 tizedessel, 52 ingenyorróssal és 71 ingyenes jogi tanácsot adó ügyvéddel (Nagy 1944).

55 Az erről szóló titkosrendőrségi jelentéseket bukaresti levéltári kutatásai nyomán Nagy Mihály kolozsvári kutató bocsátotta rendelkezésemre.

56 Gróf Bánffy Miklós beszéde az Országgyűlés Felsőházának ülésén, 1940. december 18.

57 Puskás Lajos maga mindenekelőtt nevelési (társadalom- és felnőttnevelési) fórumnak tekintette a Népközösséget. (Puskás Lajos: Nevelés és népközösség. *Ellenzék* 1940. január 14. *Vasárnapi Szó* 14.; Puskás Lajos: A népközösségi nevelés útja. *Ellenzék* 1940. január 21. *Vasárnapi Szó* 14.)

58 László Dezső vallástanárt 1939 végén választották meg Kolozsvár vezető lelkészének. (László Dezső vallástanár megválasztása a megüresedett Kolozsvár-Belvárosi Lelkészég lelkészévé. Kolozsvári Egyházközség Levéltára, Kolozsvár, I. B. 66/1939.)

59 Az idézet Puskás Lajos egy írásából való (Puskás Lajos: Nevelés és népközösség. *Ellenzék* 1940. január 14. *Vasárnapi Szó* 14.) Több forrás éppen a középosztály passzivitására, távolmaradására, sőt „sértődött félrevonulására” utal. (László Dezső: A Népközösség védelme. *Ellenzék* 1940. január 14. *Vasárnapi Szó* 13; Kacsó im.)

60 Az 1941-es népszámlálás szerint 2.577.260 lélek, közülük 53,6% magyar, 39,9% román, 1,7% német és 4,8% egyéb (Varga E. 1992: 144–145).

Az 1940. szeptember 1-jén életbe léptetett katonai közigazgatás új fejezetet jelentett a társadalmi egyesületek és szervezetek szempontjából is. A Honvédezőbiztonsági Bizottság által kiadott szigorúan titkos jelzésű *Utasítás*⁶¹ a velük való bánásmódról semmit sem szólt, csak arra utasított, hogy az egyházak – köztük a román görögkatolikus és ortodox egyház – vezetőivel vegyék fel a közigazgatás helyi irányítói a kapcsolatot. Az ugyanakkor semmi jóval sem kecsegtetett, amit az irat a sajtópolitikával kapcsolatban irányelvként közölt.⁶²

A Minisztertanács 1940. szeptember 4-én, a beérkező hírek hatására a gazdaságilag igen leromlott – és legtöbb esetben a kivonuló csapatok rekvirálásai által tönkretett – országrész megsegítésére 10 millió pengő rendkívüli hitelt szavazott meg, szétosztására, felhasználására, a szociális-közegészségügyi ellátóhálózat helyreállítására (vagy inkább a legtöbb helyen felállítására⁶³) pedig létrehozta az Erdélyi Szociális Szervezetet. Ebbe a tevékenységbe – anyaországi és főleg korábbi, felvidéki mintára⁶⁴ – igyekeztek a társadalmi egyesületeket is bevonni, településenként munkaközösséget alkotva belőlük. Ezek a szociális – későbbi nevükön közjóléti, majd nép- és családvédelmi – bizottságok a katonai közigazgatás 1940. december 31-i megszűnte után is működtek, ahogy arról később még szót ejtünk.

A visszacsatolás után az anyaországban nagyobb részt 1920 után életre hívott országos szervezetek azonnal igyekeztek az észak-erdélyi területeken is fiókokat létesíteni. Első volt közöttük a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége,⁶⁵ de hamarosan követte az Egyesült Női Tábor, Közalkalmazottak Nemzeti Szövetsége, a Baross Szövetség vagy éppen az orvosokat tömörítő, jobboldali Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete és az azt is felülmúlni szándékozó Egészségpolitikai Társaság.⁶⁶ A Stefánia Egészségvédelmi Szövetség – pontosabban az azt 1940-ben „elnyelő” állami Zöldkereszt – a bevonulás napjától kezdődően szervezte az egészségvédelmi köröket.⁶⁷ Szintén az első szervezetek sorában volt a cserkészlet is.⁶⁸ Nem sokkal később olyan egyesületek is létesítettek fiókokat, mint a Katolikus Háziasszonyok

61 *Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén.* 1940.

62 A visszacsatolt területen megjelenő 168 magyar lap közel felét, 73-at javasolták betiltani; ez az arány a román lapoknál 70% volt (az 56-ból 9 jelenhetett meg a továbbiakban); a három német lap továbbra is működhetett, míg a zsidónak megjelölt lapokat kivétel nélkül betiltásra javasolták. Az engedélyezés és tiltás kérdésében nem lehet pontosan tudni, hogy mi vezérelte a katonákat: tiltó listára került pl. a magyar érdekekért a lehetőségek határain belül mindig kiálló, amúgy inkább konzervatív szellemiségű szatmárnémeti napilap, a *Szamos* is. A fennmaradt sajtóanyag alapján azonban úgy tűnik, hogy ez és még néhány lap a kezdeti tiltás ellenére megjelenhetett.

63 E két területen a romániai viszonyok még a – különben szintén sok kívánnivalót maga után hagyó – magyarországi állapotokat is mélyen alulmúlták. (*Segédlet a katonai közigazgatás és hadtápszolgálat ellátására, 1940; Tájékoztató a katonai közigazgatás működéséről a felszabaduló keleti és erdélyi területeken, 1940.*)

64 Hámori 2001.

65 *Édes Erdély, itt vagyunk!* 1940.

66 *Jelentés az Egyesült Női Tábor 1940. munkaévről*, 3; *Erdélyi szervezeteink figyelmébe!* 1941; Megalakult a Baross-szövetség helyi tagozata. *Nagybánya és Vidéke* 1941. május 3. 3.

67 *Az Országos Közegészségügyi Intézet 1940. évi Évkönyve.* 15–16.

68 Az eredeti elképzelések szerint a cserkészek a bevonuló Honvédséggel együtt érkeztek volna és hasonlóan a Felvidékhez a segélyezésben lett volna fontos szerepük, azonban a katonai közigazgatás belépésüket – saját biztonságukra való tekintettel – nem engedélyezte. (Erdélyi Szociális Szervezet iratai. Arhivei Naționale Jud. Mureș, Cooperative Sociale, 1. dob. 2. dossz. 6/1940.)

Szövetsége, a Gyermekvédő Liga, vagy éppen a Katolikus Patronage.⁶⁹ Mindez az államhatalom teljes körű támogatása mellett történt: Teleki Pál miniszterelnök is szorgalmazta az alig egy éve megszigorított egyesülési jog enyhítését az észak-erdélyi területek egyesületi életének felvirágoztatása érdekében.⁷⁰ Az újonnan létrejött katolikus hivatásrendi és népfőiskolai szervezet, a KALOT⁷¹ is gyorsan megalapította Észak-Erdélyi fiókjait, egyszerre támaszkodva a román főhatalom időszakában a néphez sokkal közelebb került alsópapság társadalmi aktivitására⁷² és a kormányzat jóindulatára, illetve – különben elég csekély – anyagi támogatására.⁷³ Hasonló utat járt be a munkásság számára alapított EMSZO (Egyházközségi Munkásszakosztályok) és a Hivatásszervezet is.⁷⁴ Az Actio Catholica szintén gyorsan kiépítette észak-erdélyi szervezetét.⁷⁵ A katolikus egyházon belül kivételnek számított az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség, mely a román főhatalom elején, 1921-ben alakult és 1940 után is megőrizte különállását.⁷⁶ E szervezetek Budapestről jövő, de katonai közigazgatás részéről is tapasztalható támogatása mögött megtalálható volt az addig működött helyi szervezetekkel szembeni – részben az információhiányból fakadó, részben pedig korábbi román működési engedély miatti – bizalmatlanság is. Az anyaországi egyesületek számára komoly előnyt jelentett, hogy nemcsak a magyar belügyminiszter által láttamozott alapszabállyal bírtak, hanem tevékenységük is ismert volt a magyar hatóságok előtt.

Úgy tűnik, hogy szövetkezetek kérdésében a budapesti kormányzat egyáltalán nem tartotta lényegesnek a társadalmi önszerveződést: bennük nem ennek eszközeit, hanem pusztán gazdasági szervezeteket látott. Így azokat – anyaországi mintára – központi irányítás alá helyezték: a hitelszövetkezeteket az Országos Központi Hitelszövetkezet, a többit pedig a Hangya központja alá rendelték, annak ellenére, hogy

69 OKI Évkönyv 1941.

70 Minisztertanács, 1940. december 5. 30. napirendi pont. Az egyesülési jog korlátozásáról szóló 8110/1939. ME. sz. rendelet kiegészítése. MOL K-27. 218. dob. Úgy tűnik, hogy az egyesületek vezetőire az anyaország és a visszacsatolt területek közti 30 napos – később meghosszabbított – utazási tilalom sem volt érvényes.

71 Kovács (1990) két népfőiskolát említ meg, Szatmárnémetiben és Szilágysomlyón. Emellett azonban népfőiskolai tanfolyam volt Sepsiszentgyörgyön is, Csíksomlyón pedig állandó népfőiskola létesült. (Csíksomlyón megkezdte működését a KALOT-népfőiskola. *Székely Nép* 1941. február 6. 4.; Két hónap múlva megépül a csíksomlyói népfőiskola. *Székely Nép* 1941. augusztus 17. 5.; Megnyitották a csíksomlyói Kaláka Székely Leány Népfőiskolát. *Székely Nép* 1941. november 18. 5.; Ünnepeles keretek között nyitották meg a csíksomlyói KALOT-népfőiskola második évfolyamát. *Székely Nép* 1941. december 3. 7.; Az Ákosfalán megnyílt népfőiskola szoros kapcsolatot akar fenntartani a csíksomlyói Kalot népfőiskolával. *Székely Nép* 1942. január 6. 3.; Záróvizsgát tartott a Kalot Népfőiskola faluvezetőképző tanfolyama. *Székely Nép* 1942. február 4. 5.; „Krisztusibb embert, művelt falut, életerős népet, önérzetes magyart”. Megnyílt a 800 ezer tagot számláló KALOT szatmári népfőiskolája. *Szamos* 1942. január 28. 3.

72 Gyallay-Pap 1931.

73 Az észak-erdélyi katolikus papság szociális szemlélete – mely alaposan eltért az anyaországi papok elég nagy részének, és különösen a felsőklérusnak társadalmi kérdésekben tanúsított konzervatívizmusától – külön tanulmányt érdemelne.

74 Megalakult az EMSZO sepsiszentgyörgyi csoportja. *Székely Nép* 1941. február 25. 2.; a cikk szerint Észak-Erdélyben ez volt a tizenhatodiknak létrejött EMSZO-csoport.

75 Esztergomi Prímási Levéltár, Serédi Jusztinián bíboros egyházkormányzati iratai, 1484/1941.

76 *Erdélyi Római Katolikus Népszövetség*, 1942. és Mihalovics 1942: 320.

ez ellenkezett az erdélyi szövetkezeti vezetők, köztük a tekintélyes Szász Pál elképzeléseivel.⁷⁷ A megoldás ugyan a szövetkezetek autonómiáját személyi ügyekben, a vezetők megválasztásában (szemben a korábbi román rendezéssel) érintetlenül hagyta, mozgásterük ennek ellenére jóval kisebb lett, mint azt szerették volna. E megoldás értékelése során nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy mögötte hasonló szándékok munkáltak, mint a magyarországi egyesületek észak-erdélyi térfoglalásának kormányzati szintű támogatása kérdésében.

Ha pusztán az éves jelentéseket tekintjük át, akkor az észak-erdélyi terület társadalmi szervezeteinek és a szövetkezeteknek a visszailleszkedése az anyaországhoz zökkenőmentesen ment végbe. Ez azonban korántsem volt így. Súlylódások már kezdetben is lehettek, azonban a sajtó számára kiadott kötelező irányelvek értelmében ezeket nem lehetett nyilvánosságra hozni.⁷⁸ A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályára (illetve annak utódához, a Nemzetpolitikai Szolgálathoz) befutó bizalmas jelentések közül több is kifogásolta egyfelől az „erdélyiek hozzáállását” a társadalmi szervezetek és egyesületek alapításához, másrészt pedig a helyi katonai közigazgatási hatóságok és később a civil közigazgatás viselkedését.⁷⁹ Az előbbieket általában háromféle panasz merült fel. Az első kettő az egyesületek önállóságának túlzott óvását róta föl, kifogásolva, hogy helyi szinten olykor a határozott hatósági nyomás dacára sem mindig hajlandók az együttműködésre, másodsorban pedig az országos szövetségekbe való kooptálódást sem sietik el.⁸⁰ Magyarozatként általában a román érában szerzett kellemetlen tapasztalatokat említették a jelentések szerzői. A panaszok harmadik csoportját – 1944-ig visszatérően – a középrétegek passzivitásának felemlegetése alkotta. Ebben a kérdésben a magyar egyesületi élettel foglalkozók várakozása fordult a visszájára: míg 1940 őszén sokan nem győzték dicsérni Erdély tisztultabb, demokratikusabb szellemét, a társadalmi élet

77 Az erdélyi magyar szövetkezeti vezetők kívánsága az volt, hogy a kolozsvári magyar központ maradjon meg, az öt román központot ellenben számolják fel, és az OKH irányítása alatt szerveződjön helyettük egy. A szászok – akiknek központja Romániában maradt – választhattak volna a kettő között. A partiumi szövetkezeteket ellenben az OKH alá rendelték volna. Minderre szerintük azért volt szükség, mert Magyarországon csak a szövetkezetek egy csoportja van központi irányítás alatt. Tervük szerint pl. a fakitermelő szövetkezetek kivételt képeztek volna, mert azok mind románok voltak. A megoldás könnyítést jelenthetett a Romániában maradt 117 szövetkezet helyzetén is (melyekkel szemben a román hatóságok retorziókat léptettek életbe). Ezzel szemben a minisztérium álláspontja az volt, hogy minden szövetkezet olvadjon be oda, ahol a „helye van”: a takarékok az OKH-ba, a beszerzők és értékesítők az IOKSZ-ba és a Hangyába. Varga József iparügyi, kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter ehhez hozzátette, hogy véleménye szerint a román és szász központ létesítése nemzeti szempontból „szerfelett aggályos”. A minisztertanács eszerint határozott. (Minisztertanács, 1941. november 16. 41/a. napirendi pont. A keleti és erdélyi területeken lévő szövetkezetek szervezetének kérdései. MOL. K–27. 216. dob.)

78 *Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén*, 1940. Az Utasítás értelmében az anyaországról nem lehetett kedvezőtlen véleményeket közölni, de a katonai közigazgatás ezt gyakran úgy értelmezte, hogy az anyaországi személyekről sem...

79 A kérdést részben érintettük: Hámori 1997.

80 A *Református Szemle* szerint pl. a katonai közigazgatás mellett működő Erdélyi Szociális Szervezet azt a felvilágosítást adta, hogy addig egyetlen szociális célú egyesület sem kap működési engedélyt, amíg fel nem veszi a kapcsolatot a helyi szociális bizottsággal. (*Egyházunk a szociális munka szolgálatában*, 1940.) Ugyanakkor a szociális tanácsadók 1938-as országos értekezletén Vajna Vilmos arra hívta fel a figyelmet, hogy az csúcs egyesületek inkább politikai érdekléppel foglalkoznak, szakirányítással pedig csak a legritkább esetben (Vajna 1938–39).

magyarországi rétegek közti merev elzárkózásának a hiányát, addig 1942 elejére, derekára általános lett a panasz, hogy az észak-erdélyi magyar középosztály elvonul a társadalmi munkából és reá számítani nem lehet. Még Kós Károly is csalódását hangoztatta, s úgy vélte, hogy az erdélyi középosztály a legjobb úton van afelé, hogy idomuljon anyaországi társához, azaz hátat fordítson a népi munkának és mindent az államtól várjon.⁸¹

Kós Károly aggodalmai beigazolódni látszottak. Annak az egyesületi, önszerveződő aktivitásnak, amit a felszabadulás körül tapasztalni lehetett, egy-másfél év után nyomát is alig lelteni.⁸² Az észak-erdélyi középosztály visszavonulásának okai között az egyik az anyaországból Erdélybe helyezett közigazgatási tisztviselők és a helyi társadalom közti ellentétek jelölhetőek meg.⁸³ Ehhez hozzájárultak az 1941–42-es évek közellátási zavarai és a mind az anyaország, mind pedig Észak-Erdély részéről is tapasztalható „csodavárás” – mindezek pedig törvényszerűen vezettek csalódásokhoz. Fokozta ezt az egyik legismertebb, legelkeseredettebb és legrosszabb szájjú vita a „kié Erdély?” kérdésről.⁸⁴ Teleki Pál miniszterelnök ugyanis az észak-erdélyi bevonuláskor tartott beszédében azt a szállóigévé vált kijelentést tette, hogy „Erdély az erdélyieké”, azaz az erdélyi közigazgatásban és közszolgálatokban nagyobbrészt erdélyieket kell foglalkoztatni. Később ezt erdélyi részről számosan szóvá tették, sokallva az anyaországból jött tisztviselők számát, sőt olykor kifogásolva azok felkészültségét és kontraszelekciónak is.⁸⁵ Jóval kevésbé ismert körül-

81 Páldy Róbert: Erdély szellemi válsága. *Magyar Út* 1941. július 24. 4.

82 Jellemző példa, hogy a legtöbb Magyarországnak ítélt városban a román hadsereg ki- és a Honvédség bevonulása közti időszakban önkéntesekből, javarészt a helyi polgárságból összeálló polgárőrség tartotta fenn a rendet. (Polgárőrség veszi át Kolozsváron a rendfenntartást a román hadsereg kivonulása után. *Keleti Újság* 1940. szeptember 5. 3; Zilahon magyar polgárőrség működik közre a rend fenntartásában. *Keleti Újság* 1940. szeptember 3. 3.)

83 A sok idézhető példa közül talán az egyik legjellemzőbb Gulyás Gábor írása a *Magyar Út* című folyóiratban. Ő az erdélyi szellemiséget abban vélte felfedezni, hogy az első magyar bálon az alispán és a polgármester együtt táncolt a borbélyal és a kereskedősegéddel... Ugyanakkor, alig fél évvel később már csak hajlongást és jelentéktelen sérelmek felemlegetését látta maga körül. Ehhez hoztatta azt is, hogy számára Erdély szelleme akkor tűnt el, amikor szemébe ötlött „az első méltóságos úr, aki megsértődik a címe nem használásáért; az első bál, amelyik zártkörű; az első méltatlan kódás, mert nem jutottunk be állami állásba” (Gulyás 1941). Egyébként megjegyzendő, hogy csaknem minden város polgármestere, sőt, már a katonai közigazgatás is irányelveket adott ki a „közönséggel való bánásmódról, és azokban lényegesen szigorúbb irányelveket fektettek le az anyaországiaknál. (A katonai közigazgatás utasításai, amiket Teleki Pál személyes kérésére adtak ki: Vkf. Eln. 1. 5763/1940. Hadtörténelmi Intézet Levéltára és I. Hadtestparancsnokság 289/l. hdt. Uo. I. b.-1940.; Keledy Tibor rendelete Kolozsváron: Viselkedés a hivatalban. *Ellenzék* 1941. február 3. 3; Szatmárnémeti polgármesteréé: Dr. Csóka László polgármester rendelete a tisztviselők-höz a közönséggel való bánásmódról. *Szamos* 1940. december 5. 4.)

84 Móricz Zsigmond: Erdély az erdélyieké? *Reggeli Magyarország* 1941. március 19. 5. A neves szerzőnek egyébként külön engedélyt kellett kérnie a Sajtóellenőrző Bizottságtól a kényes téma megírására, megígérve, hogy a „bürokrácia túlkapásait” nem fogja szóvá tenni (*Nem engedélyezem!* 1975: 362–363).

85 Közéjük tartozott az érzékeny elemző, Jakab Antal is, aki nem annyira az anyaországból jött a városi tisztviselők számával, hanem a falusiak szakértelmével és hozzáállásával volt mélységesen elégedetlen. (Jakab Antal: Az erdélyi magyar falu útja. *Székely Nép* 1941. október 15. 3; 17. 3; 19. 9; 21. 5; 22. 5; 26. 11; 29. 5; november 1, 11; 8. 5.) A kérdést említve okvetlenül szólni kell az áthelyezéseik során érvényesülő eljárásról: általában a városi és törvényhatósági közigazgatási szervek vezetőit szólították fel az áthelyezendőek kijelölésére – azok pedig a listára érthető módon ritkán vették fel a legjobb és legképzettebb, legszorgalmasabb munkatársaikat...

mény, hogy az áthelyezett tisztviselők is feszülten és sértődötten élték át ezt a helyzetet, ami gyökeresen eltért mindentől, amivel eddig találkoztak; ez valószínűleg tovább paralizálta az erdélyi középosztály társadalmi aktivitását.⁸⁶ Úgy tűnik, hogy korántsem csak az állások betöltéséről, vagyis a megélhetési lehetőségek elosztásáról volt szó, hanem sokkal mélyebb, érzelmi elkülönülés és bizalmatlanság alakult ki – legalábbis egyes helyeken – az anyaországból áthelyezett és az erdélyi származású tisztviselők, különösen pedig a román szolgálatból átvett tisztviselők között.⁸⁷ Sok esetben a viszály magvát a hozzáértésben és türelemben nemigen jeleskedő katonai közigazgatás vetette el, amikor a minisztertanács határozott tilalma ellenére állásokba vettek fel, sőt véglegesítettek is – gyakran rátermettségre, olykor pedig végzettségre való tekintet nélkül – különböző „támogatottsággal” rendelkező személyeket.⁸⁸

TÁRSADALOMSZERVEZÉS – FELÜLRŐL

Az észak-erdélyi munkásszervezetek, szakszervezetek a román főhatalom éveiben lényegében nem működtek: a már említett céhtörvény értelmében csak az ún. munkáskamarák léteztek legálisan. Az újrakezdés csak 1941. elején, a polgári közigazgatás felállítása után került sor. Ekkor viszont viszonylag gyorsan aktivizálódtak, s zömük csatlakozott a budapesti szakszervezeti központokhoz, azoknak észak-erdélyi fiókszervezeteivé nyilvánítva magukat, amiről a *Népszava* rendre hírt is adott.⁸⁹ Addig szakszervezeti képvisellel nem bíró szakmák körében is sikerült szakszervezeti csoportokat alakítani, sőt néhány kisiparost is csatlakozásra bírtak.⁹⁰ Ugyanakkor a kereskedelmi- és magánalkalmazottak szervezete távol tartotta magát a szociáldemokrata szervezetektől, sőt Nagyváradon az ellenlábás, a Gömbös-kormányzat alatt

86 Varga József Kézdivásárhely tanácsnoka például egyszerre róttá fel a városi polgároknak a „szociális szolidaritás hiányát”, azt, hogy mindent a közigazgatástól várnak – és azt, hogy nem hajlandóak elfogadni annak irányítását (Varga 1943). Ugyanerről ír Végh József (1942) is. Az interjúk során is találkozni lehetett ilyen véleményekkel (Csery Kálmán- és Both Ákos-interjú).

87 Nagyszalontán pl. még 1942-ben is – amikor értelmiségi munkanélküliségről már nemigen lehetett beszélni – közfelháborodást keltett annak a híre, hogy Hadady Imre polgármester további anyaországi tisztviselők szolgálatba állítását javasolta. (Csonkaországi tisztviselők idehelyezéséről beszélnek. *Nagyszalontai Az Újság* 1942. február 28. 2.) Végh József (1942) pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy a már 1940. szeptember 1. előtt is szolgálatban állt (tehát a román közigazgatás alatt kinevezett) tisztviselők „megtanultak rettegni” mindkét éra alatt.

88 Minisztertanács, 1941. június 24. 4. napirendi pont. A kölcsönösség alapján megoldandó szövetségi kérdésekről szóló magyar–román memorandum ismertetése (PM). Ilyen hatásköri összeütközések egyébként már korábban, Kárpátalja kapcsán is voltak. (Minisztertanács, 1939. április 4. 35. napirendi pont. A Kárpátalja területen a közigazgatást érintő intézkedéseknél a miniszterelnökség állásfoglalásának kikérése.)

89 Marosán György sütőmunkás (sic!): Néhány szó az erdélyi sütőmunkásságról. *Népszava* 1940. október 22. 2.

90 A kolozsvári szücsmunkások helyi csoportja. *Népszava* 1941. február 21. 7; Megalakult a kolozsvári bőrmunkások szervezete. *Népszava* 1941. március 12.; A kolozsvári szociáldemokrata kisiparosok. *Népszava* 1941. április 4. 8.

alakult jobboldali „sárga” szakszervezet, a Nemzeti Munkaközpont kötelékébe léptek, ami a *Népszava* részéről dühödt ellentámadást váltott ki.⁹¹

A Nemzeti Munkaközpont és szociáldemokrata szakszervezetek másutt is versenyfutást folytattak a magyar munkásság újonnan létrejövő szervezetei fölötti befolyás elnyeréséért. A szociáldemokraták a hagyományos szakszervezeti elit baloldali érzelmeire igyekeztek építeni,⁹² velük szemben a Munkaközpont maga mögött tudhatta budapesti kormányzat és a felszabadult területek közigazgatásának támogatását is. A Munkaközpont mellett nem csak annak nemzeti elkötelezettsége és jobboldali ideológiája szólt – amibe az antiszemitizmus felhangjai is gyakran vegyültek –, hanem az a körülmény is, hogy e szervezet kezdettől korporatív alapú, „osztályfeletti” szervként határozta meg magát, s egyszerre kívánta tömöríteni a munkásokat és tisztviselőket, illetve a munkaadókat.⁹³ Mindez egybevágott azzal az elképzeléssel, mely Észak-Erdély társadalmában a társadalmi rétegeket összekötő, illetve azokon átnyúló érdekeket kereste, és nemzeti alapon, az osztály- és réteg-érdeket félretéve akarta megszervezni a magyarságot. (Ezzel a gondolattal különben az első hónapokban maguk a szociáldemokraták sem szálltak szembe egyértelműen, de az Erdélyi Magyar Párt 1941. május 28-iki újjáalakulása és programhirdetése kapcsán már ismét a helyi politikai elitől való idegenkedés, a munkásság különállásának és sajátos osztályérdekeinek hangsúlyozása vált uralkodóvá.⁹⁴ Sajátos módon a *Népszava* véleménye ezúttal – kivételesen – megegyezett a hasonlóan érvelő nyilas *Magyarság-éval*...⁹⁵) A híradásokból⁹⁶ úgy tűnik, hogy a szociáldemokraták elsősorban Kolozsváron és részben Nagyváradon, azaz a visszacsatolt területek két nagyvárosában értek el sikereket,⁹⁷ míg a kisebb Szatmárnémetiben, Nagybányán illetve a székelyföldi munkásság körében a Munkaközpont volt hatékonyabb.⁹⁸

91 Szervezkednek a nagyváradai magántisztviselők. *Új Magyar Munkás* 1940. november 16. 2.; Amire a N.M.K. jogosult. *Népszava* 1940. november 9. 5. Mi történt a kolozsvári kereskedelmi és magánalkalmazottak tisztújító közgyűlésén? *Népszava* 1941. június 7. 8.

92 Erről részletesen szól Marosán 1968: 603–614.

93 A *Népszava* igyekezett ezt a Nemzeti Munkaközpont ellen fordítani, azt hangoztatva, hogy a Munkaközpont voltaképpen a román munkakamara, a Reuniunea Meseriasilor Roman ideológiai örököse, sőt annak módszereivel és részben embereivel dolgozik. (Mi történtik Váradon? *Népszava* 1940. október 18. 4. és A kolozsvári szervezetek közgyűlése előtt. *Népszava* 1941. január 14. 8.)

94 „Erdélyben a szervezett munkásság nem tagadta meg magyarságát”. *Népszava* 1940. szeptember 13.; A szervezett munkásság ellenállásán tört meg az elrománosító törekvés az erdélyi gyárakban. *Népszava* 1940. szeptember 19. 5.; Az Erdélyi Párt és programja. *Népszava* 1941. június 7. 3.

95 Emődý Zoltán: Történelem és az Erdélyi Párt. *Magyarság* 1941. június 5. 3.

96 A cikkek természetesen nem nélkülözték a propagandisztikus elemeket sem, illetve egymás harcos (ami inkább a *Népszavára* volt jellemző) illetve gúnyos cáfolatát sem (ezzel inkább a magát Észak-Erdélyben „birtokon belül” érző Nemzeti Munkaközpont élt).

97 A nagyváradai sütőmunkások kitarának a szakszervezeti gondolat mellett. *Népszava* 1940. november 3. 11.; Marosán György: Az erdélyi sütőmunkások között. *Népszava* 1940. november 10. 10.; Az erdélyi bánya- és kohómunkások csatlakoztak a Magyarországi Bánya- és Kohómunkások Országos Szövetségéhez. *Népszava* 1941. január 10. 8.; A kolozsvári szervezetek közgyűlése előtt. *Népszava* 1941. január 14. 8.; A kolozsvári szücsmunkások helyi csoportja. *Népszava* 1941. február 21. 7.; Megalakult a kolozsvári bőrmunkások szakszervezete. *Népszava* 1941. március 12. 7.; A kolozsvári húsipari munkások. *Népszava* 1941. június 19. 7.

98 Erdély munkássága hatalmas tömegekben csatlakozik a Nemzeti Munkaközponthoz. *Új Magyar Munkás* 1940. november 30. 1.; Egész Háromszék megye lakossága csatlakozott a Nemzeti Munkaközponthoz. *Új Magyar Munkás* 1941. február 23. 5.; Nagybánya és Alsófernezely munkássága

A Munkaközpont mellett a munkásfőiskolák és szabadegyetemek voltak azok a szervezetek ahol a legvilágosabban látszott az a szándék, hogy a munkásokat és a magasabb társadalmi állású egyéneket egy közösségbe tömörítsék, oly módon azonban, hogy a mintaadó, a közösség szellemiségét meghatározó erő a középosztályi tagság legyen, az összekötő kapocs pedig a nemzeti sorsközösség tudata.⁹⁹ Ilyen intézményeket Észak-Erdély-szerzte csaknem mindenütt alapítottak.¹⁰⁰ A szervezésben – hasonlóan a szintén népfőiskolai jelleggel bíró, de szándékait és szellemiségét tekintve sok szempontból más jellegű KALOT-hoz – a katolikus klérus illetve az EMSZO és a Hivatásszervezet aktívan közreműködött. A munkások részvétele meglehetősen vegyes volt: Kolozsváron pl. mindössze 150 beiratkozott tagról írtak 1942-ben.¹⁰¹ Ugyanakkor Nagybányán és környékén a Nemzeti Munkaközpont szervezésében és a közigazgatás hathatós támogatása mellett a munkásság nagyobb részét sikerült beszerveznie a munkás- és szociálpolitikai ügyekért felelős, de bizonyos közhatalmi jogokkal is felruházott hadiüzemi titkárnak.¹⁰² A nagybányai munkásfőiskola a korra jellemző szabadidő-intézmény volt: egyszerre gondoskodott a munkásság érdekvédelméről,¹⁰³ kultúrálódásáról és „a nemzetlenítés, baloldali nevelés ellensúlyozásáról, egészséges magyar szellem kialakításáról”.¹⁰⁴ Úgy tűnik, hogy a nevelés alanyai, Nagybánya és környékének munkássága az első hónapokban valóban érdeklődéssel kísérte a szervezet működését, amiben komoly szerepe lehetett, hogy az állami bányavállalat által támogatott munkásfőiskola 1942-re már olyan távoli munkaterekre is kiterjesztette működését, mint a társadalombiztosítás. (Jellemzően nem anyagi okok miatt keltek versenyre az OTI-val, hanem egyfelől a „bajtársias szellemet jelképező” hagyományos bánya-társláda felélesztése érdekében, másrészt, hogy a munkásságot és a tisztviselői kart az intézményen belül köze-

szakított a szociáldemokráciával. *Új Magyar Munkás* 1941. március 23. 5.; A marosmenti fatelepek munkássága felsorakozik az NMK zászlaja alatt. *Új Magyar Munkás* 1941. április 5. 3.; Két-ezer főnyi munkástömeg jelenlétében alakult meg a nagyszalontai NMK. *Új Magyar Munkás* 1941. május 18. 5.; Székelyföld munkássága híven kitar az NMK zászlaja alatt. *Új Magyar Munkás* 1941. október 18. 6.; Polgári iskolai magánvizsgára készítik elő a sepsiszentgyörgyi munkásságot. *Székely Nép* 1942. január 8. 3.; A csiki munkásság is visszautasította a szociáldemokraták rágalmaikat. *Székely Nép* 1943. május 30. 2.

99 Világosan kiderült ez pl. Szatmárnémeti esetében, ahol az alapítók hangsúlyozták, hogy a „A munkásnevelés társadalmi kötelesség [...] ha ezt a népréteget magunkhoz emeljük, önmagunkat becsüljük meg vele”; hozzátették azt is, hogy nem az „önképzőkori tevékenység” a cél, hanem a munkásság „tudatnevelése”, a nemzeti és munkásöntudat erősítése. (Munkásfőiskolát alapítanak Szatmárnémetiben. *Új Magyar Munkás* 1941. augusztus 23. 5.)

100 *Tíz munkásfőiskola* 1942; A Magyar Evangéliumi Munkásszövetség új munkaéve. *Székely Újság* 1942. október 4. 1. Munkásfőiskola alakul Szatmárnémetiben. *Szamos* 1941. augusztus 2. 3; A Nemzeti Munkaközpont szatmári szervezete tovább folytatja nagyarányú munkáját. *Szamos* 1942. április 16. 3.

101 Csizmadia 1942.

102 Csizmadia 1942. A hadiüzemi titkári vagy megbízotti intézményre nézve ld.: *Magyarország a második világháborúban* 1997: 148.

103 A nagybányai bányászok legkisebb munkabére. *Új Magyar Munkás* 1941. július 20. 1.

104 *Új Magyar Munkás* 1941. július 20. 1; ill. Nemzeti alapon szervezkedik a nagybányai munkásság. *Nagybánya és Vidéke* 1941. január 18. 3; Erdély munkássága ragaszkodik jogaikhoz. *Nagybánya és Vidéke*, 1941. február 1. 6.; A Nemzeti Munkaközpont nagygyűlése. *Nagybánya és Vidéke* 1941. március 1. 3.; Képkiallítás a Munkásfőiskolán. *Nagybánya és Vidéke* 1941. augusztus 23. 1.; Munkásfőiskola gondoskodik Nagybányán a munkástömegek nemzeti neveléséről. *Ellenzék* 1942. április 4. 10.

lítsék egymáshoz).¹⁰⁵ Kezdetben viszonylag nagy teret engedtek a munkásoknak a főiskola vezetésében, ez azonban fokozatosan megváltozott s „visszaállt a rend”: míg 1941 elején a vezetőség fele volt munkás, addig 1942 nyarán már kétharmadot tettek ki a tisztviselők, altisztek és külső személyek (így a szervezésben kezdettől nagy aktivitást kifejtő katolikus esperes-plébános), 1943-ban pedig a 17 fős vezetőségbe már csak mutatóba került be egy bányász és egy lakatos.¹⁰⁶

A nagybányaitól eltérő folyamatok játszódtak le a közeli Szatmárnémetiben. A Népközösség itt – a már említett Magyar Önvédelmi Szervezet leleplezése miatt – szinte semmiféle tevékenységet nem fejthetett ki. A magyar főhatalom visszaállítása után, 1940 őszén ezért is hozták létre a Magyar Munkaközösséget, melynek programjában a város és vidéke magyar társadalmának (melybe a helyi sváb lakosságot is beleértették) megszervezése állott, tekintet nélkül arra, hogy melyik társadalmi rétegből származik az illető.¹⁰⁷ A Munkaközösség elsőnek a menekültek ellátását szervezte meg, és gyűjtést indított 60 diák közreműködésével, 1000 pengő bevétellel. Ez első látszatra nem tetszik soknak, azonban Szatmárnémeti lakossága az utolsó hónapok bizonytalan helyzete és a román katonai és polgári közigazgatás gyakran túlkapaszkodásokba hajló tevékenysége nyomán nagyon súlyos anyagi helyzetbe került, így ez az 1000 pengő a nagyfokú társadalmi szolidaritás bizonyosságául értékelhető.¹⁰⁸ Néhány héttel korábban a megyei napilap már a Munkaközösség vezetőinek bizonytalanságáról számolt be: a katonai közigazgatás megszűnte utáni időre nemigen voltak elképzeléseik.¹⁰⁹ Végül december 18-án kilenc szakosztállyal alapult meg a Munkaközösség végleges szervezete¹¹⁰ – hogy aztán jogtanácsadó népiroda felállítására és népfőiskolai tanfolyam meghirdetése után az érdeklődés hiányában csendben ki is múljék...¹¹¹ Amikor pedig 1941 nyarán a városban munkásfőiskola szervezésébe kezdtek, az immár a Nemzeti Munkaközpont színeiben történt, a Magyar Munkaközösség nélkül.¹¹²

Sajátos társadalomszervezési kísérletet jelentett az Országos Nép- és Családvédelmi Alap is. Az 1938 óta Péccsett és az akkor még csonka Szatmár vármegyében kísérlet-

105 A régi bánya-társláda. *Nagybánya és Vidéke* 1942. május 16. 1.

106 A Munkásfőiskola munkaprogramja és vezetősége. *Nagybánya és Vidéke* 1941. január 2, Melléklet; A munkaközpont nagybányai szervezetének új tisztikara. *Nagybánya és Vidéke* 1942. augusztus 29. 3.; Megválasztották a Munkásfőiskola új vezetőségét. *Nagybánya és Vidéke* 1943. szeptember 18. 6.

107 A Magyar Munkaközösség hírei. *Szamos* 1940. november 19. 6.

108 Szatmár munkában. *Szamos* 1940. november 5. 2.

109 A Magyar Munkaközösség hírei. *Szamos* 1940. november 27. 4.

110 Kultúr-; városi; ipari-, kereskedelmi és közgazdasági; mezőgazdasági; szociális- és népegészségügyi; testnevelési; propaganda és társadalmi szakosztályokat állítottak fel, elnökökkel, titkárokkal – ám úgy tűnik, jószérivel tagság nélkül... (A szatmári Magyar Munkaközösség a magyar jövő kiépítését akarja elvégezni. *Szamos* 1940. december 19. 4.)

111 Az 1941. téli-tavaszi népfőiskolának 165 beiratkozott hallgatója volt. (Ünnepélyes külsőségek között nyert befejezést a Magyar Népfőiskola téli előadásciklusa. *Szamos* 1941. március 19. 4.) A népiroda szervezését azzal indokolták, hogy „mindenki, aki kicsi, gyöngye vagy félénk ebben a városban, elmondhassa kívánságait” (A Magyar Munkaközösség közleményei. *Szamos* 1941. február 4. 6.) 1941. nyarán újra népfőiskolai tanfolyamot indítottak, de ekkor már a Nemzeti Munkaközpont szervezésében; a Magyar Munkaközösség tevékenységéről az utolsó hír 1941. május 17-én jelent meg. (Anya és csecsemővédelem hazánkban. *Szamos* 1941. május 17. 3.; Munkásfőiskola alakul Szatmárnémetiben. *Szamos* 1941. augusztus 2. 3.)

112 Munkásfőiskola alakul Szatmárnémetiben. *Szamos* 1941. augusztus 2. 3.; Munkásfőiskolát alapítanak Szatmárnémetiben. *Új Magyar Munkás* 1941. augusztus 23. 5.

képpen létesített, majd az 1940: XXIII. törvénycikkkel az egész ország valamennyi vármegyéjében megszervezett intézmény elsődleges célja a négy és annál több gyermekkel bírók megsegítése volt, oly módon, hogy a kölcsönképpen kapott egyszeri, általában nagyobb szabású juttatás révén a család egésze szocializálódik.¹¹³ Ezt szociális védőnők és társadalmi szervezetek is segítették: egyrészt alaposan megrostálták a jelentkezőket, másrészt a juttatás után ellenőrzést gyakoroltak felettük. A két irányító szerv közül a törvény és végrehajtási rendeletei nem a védőnőknek, hanem a községi és városi munkaközösségeknek szántak nagyobb szerepet. Ennek csak egyik oka volt, hogy még középtávon is reménytelen volt elérni azt az ideálisnak tartott helyzetet, amikor egy-egy védőnőhöz csak egy járás tartozott volna (ami a csekély úttálatny miatt amúgy is csak félmegoldást jelenthetett).¹¹⁴ Fontosabb volt, hogy a munkaközösségekben sokkal többet láttak, mint pusztán helyben „kéznel levő” szövet: olyan testületeknek képzeltek el a ezeket, melyek képesek a társadalom kohézióját megerősíteni, sőt, ha kell, újra megteremteni. Maga a kohézió is többféle kapcsolatrendszerre tart: egyfelől a helyi munkaközösségekbe valamennyi, karitatív vagy karitással akár csak alkalmilag is foglalkozó egyesületnek kötelező volt belépni, felekezetre való tekintet nélkül. Másfelől nemcsak ezen egyesületek – általában a helyi elit nőtagjaiból és papokból, lelkészekből kikerülő – vezetőségét „hozta össze”, hanem kapcsolatot teremtetett a település legszegényebb rétegei felé is, majd amikor a hadigondozás is feladataik sorába került, szinte az egész település valamennyi családjára kiterjedt munkakörük.¹¹⁵ A nép- és családvédelmi munkaközösségek a helyi társadalom újraintegrálását mindenekelőtt nevelés útján kellett, hogy végezzék. A nevelés jelentette egyfelől a tagok nevelését (társadalmi szolidaritásra), másfelől a gondozottak nevelését: nemcsak életkörülményeik, hanem életformájuk, mentalitásuk, sőt akár szexuális szokásaik átalakítását is.¹¹⁶ Emellett törekedtek arra is, hogy a juttatottakból, különösen a házhoz juttatottakból – akiket emiatt is igyekeztek telepszerűen elhelyezni – közösséget formáljanak.¹¹⁷

113 A vármegyei szociális tanácsadók 1938-as pécsi országos értekezletén körvonalazott szervezet célja nem volt kevesebb, mint egy olyan társadalom megszületésének segítése, mely ugyan nem osztályok nélküli, de „amelyen belül a társadalmi rétegződések határvonalai elmosódnak.” (Vizy 1938–39.)

114 Az egyetemi szociális tanfolyamok tárgyában kiadott 4150/1942. ME. pl. 1946. január 1-ig adott haladékot, hogy a városi és vármegyei szociális felügyelők és közjóléti előadók szakképzettséget szerezzenek, de a szociális védőnőkről nem szólt.

115 A hadigondozást a Vármegyei Közjóléti Bizottságok megalapításáról szóló 195.000/1938. IX. BM. körrendelet ezekre a testületekre bízta, de a községekben csak 1941-ben lett kötelező hadigondozó bizottságokat alakítani (195.000/1938. IX. BM. körrendelet a Vármegyei Közjóléti Bizottságok megalapításáról és feladatairól. Somogy Megye Alispánjának Ált. Közig. Iratai, Somogy Megyei Levéltár, IV. 405. b. 13.870/1939.) Annak felismerése után, hogy a nép- és családvédelmi bizottságok és a hadigondozó bizottságok tagsága csaknem mindig megegyezett, az 1.340/1944. ME. egyesítette a kétféle bizottságokat. (*Budapesti Közlöny* 1944. április 12.)

116 Erre nézve lásd Hámori 2003 és 2004.

117 A munkaközösségeknek meglehetősen széles irodalma támadt, azonban a lényegét Bronts Gézáné országos szociális felügyelőnek rövid tanulmánya jól összefoglalta (Bronts 1942). Egyébként a munkaközösségektől meglehetősen sokat váró írások között fehér holló volt Boros Lajos némi képp szkeptikus cikke, aki kétségbe vonta, hogy azok a munkaközösségi tagok, akik soha nem voltak rászorulóak, képesek-e egyáltalán hiteles tanácsokkal szolgálni. Boros írása egyébként is „eretekségek” sorát tartalmazta: így például azt hangsúlyozta, hogy a sorsával elégedetlen, abba bele nem törődő szegényt nem követelőzőnek, hanem inkább törekvőnek kell tekinteni; a munka-

A korabeli híradások, napi- és hetilapok rendre beszámoltak az ONCSA tevékenységéről Észak-Erdélyben. Az Országos Szociális Felügyelőség iratai¹¹⁸ alapján ezek a beszámolók általában számszerűen megbízhatóak: hitelesen közölték, hogy hány esetben és mennyi pénzért juttattak családi házat, szekeret, lovat, tehenet, sertést, aprójószágot, műhelyt, kiskertet, takarmányt, vetőmagot és egyébeket. A kép nemigen tér el az anyaországbelítől: a rászorulóknak a szervezet működésének három és fél éve alatt csak töredékét sikerült megsegíteni (bár ez az arány a nem székellyföldi vármegyék esetén – kivéve a román többségű Máramarost – meghaladta az országos átlagot).¹¹⁹

Az arányaiban viszonylag csekély és lassan csörgedező segítséggel szemben általában viszonylag rövid idő alatt sikerült elérni, hogy majdnem minden községben létrejöjjenek a nép- és családvédelmi bizottságok.¹²⁰ Ezek jó része még a katonai közigazgatás idejében megkezdte működését (mint a már említett Erdélyi Szociális Szervezet háttérintézménye). Az alakulást általában a főszolgabíró vagy a községi jegyző kezdeményezte. Az erről felvett jegyzőkönyvek meglehetősen különböző aktivitást tükröztek. Jellemző tünet volt az is, hogy az idő előrehaladtával egyre szerepyebbek lettek a várakozások: míg az 1940 októberében alakult nép- és családvédelmi bizottságok, munkaközösségek gyakorta a rászoruló gyermekeknek nemcsak a számát, de testi adatait is közölték, és nagyszabású terveket, pl. iparfejlesztést javasoltak felvenni a megyei munkatervbe,¹²¹ addig 1941 elején már inkább csak azt ajánlották föl, hogy a település néhány, a családfő munkaképtelensége miatt nyomorba jutott családját maguk veszik gondozásba.¹²² (A jelenséghez hozzájárult, hogy a munkaközösségek elsőnek a színmagyar községekben jöttek létre, a vegyes lakosságúakban és román többségűekben, ha egyáltalán megalakultak, csak az 1941-es év derekán vagy végén történt meg ez.)

A munkaközösségek összetétele is változóan alakult. A nyugati vármegyékben, akárcsak az ország többi területén a helyi köztisztviselők (jegyzők, tanítók) mellett a nőegyesületek irányítói és a létező vallásos-karitatív egyletek vezetői (akik gyak-

közösségi és/vagy védőnői felügyelet helyett pedig a juttatottaknak egymás közötti nevelését helyezte volna előtérbe (Boros 1943). Boros Lajoson kívül az ismert szociálpolitikai szakértő, országos szociális felügyelő, Tegzes László is szót emelt azért, hogy az ONCSA vármegyei és városi végrehajtó szerveiként funkcionáló közjóléti szövetkezeteket valódi szövetkezetekké kellene átfőrmálni, ahol a tagok (minden juttatott köteles volt belépni) tényleges képviselőhez jutnak és beleszólásuk van pl. az üzleti tervekbe (azokat ui. a vármegyei nép- és családvédelmi bizottság meghallgatásával az szövetkezet igazgatósága határozta meg és az Országos Szociális Felügyelőség – az ONCSA központi vezetése – hagyta jóvá) (Tegzes 1943).

118 MOL K-566. 1–10. cs.

119 Kádár 1943, mellékletek. Szatmárnémetiben pl. a 30 lakásra több, mint 120 jelentkező volt. Hajlékhoz juttatják a sokgyermekes magyar családokat. *Szamos* 1943. január 14. 4.

120 Megyénkben minden községben megalapították a nép- és családvédelmi munkaközösséget. *Nagyszabolontai Az Újság* 1942. november 3. 3.; Kálintfalvi Jurka Fláviuszné a munkaközösségről. *Új-Máramaros* 1943. február 17. 1–2. Megalakult a szatmári Munkaközösség. *Szamos* 1942. június 16. 4.

121 Erdélyi Szociális Szervezet társadalmi bizottságainak megalakulása; Backamadaras, 1940. október 23. Arhivei Naționale Jud. Mures, Cooperative Sociale, 1. dob. 1. dossz. Az információhiányt tükrözi, hogy a jegyzőkönyv „népsegítő szervezetet” említ.

122 Erdélyi Szociális Szervezet társadalmi bizottságainak megalakulása; Mezőkerked 1940. december 8. Arhivei Naționale Jud. Mures, Cooperative Sociale, 1. dob. 1. dossz.

ran az előzőekkel azonosak voltak) vállalták a munkaközösségen belüli munkát. Az egyházak papjainak és lelkészeinek aktivitása változó volt: míg a magyar felekezetek esetében általánosnak mondható a részvétel, addig a görög-katolikus és ortodox papokat a legtöbb helyen nem sikerült közreműködésre bírni.¹²³ Szemben az anyaország viszonyaival, ahol nagy átlagban egyik felekezet sem mutatkozott a többinél aktívabbnak a munkaközösségek szervezésében, sajátos helyzet alakult ki azokban az észak-erdélyi falvakban, ahol az unitárius vallás jelen volt: ezeken a településeken szinte kizárólag ennek felekezetnek a lelkészei irányították a községi munkaközösségeket. A Józán Miklós kolozsvári unitárius püspök körlevelére adott válaszok szerint a községek 96%-ában ez volt a helyzet, az egyik lelkész pedig felháborodottan utasította vissza még a gondolatát is, hogy ezt a tevékenységet más végezze.¹²⁴ További források ugyanakkor arra utalnak, hogy a lelkészek ebbéli, szinte kizárólagos erdélyi szerepét a középrétegek magyarországinál visszahúzódobb, sőt érdektelenebb volta is előidézte.¹²⁵

A székely vármegyékben annak ellenére eredménnyel járt ez a szervezőmunka, hogy ott az ONCSA eleinte karitatív segélyezéssel foglalkozott, később pedig alig-alig fejtett ki komolyabb tevékenységet.¹²⁶ Mindez részben azért is történhetett, mert az Országos Szociális Felügyelőség kitüntető figyelemmel fordult Észak-Erdély felé: az 1941-es népszámlálás adatai szerint Magyarország sokgyermekes családjainak 26,93%-a, megélhetésében veszélyeztetett sokgyermekes családjainak pedig 25,49%-a ezen a területen élt.¹²⁷

A juttatások kapcsán bőven lehetett propagandisztikus felhangokkal is találkozni, melyek általában az érintettek megelégedettségét és nemzethűségét domborították ki.¹²⁸ Ugyanakkor voltak disszonáns hangok is, melyek arra utaltak, hogy a szoci-

123 Kívételszerűen azonban erre is volt példa (Erdélyi Szociális Szervezet társadalmi bizottságainak megalakulása; Teke, 1940. november 29. Arhivei Naționale Jud. Mures, Cooperative Sociale, 1. dob. 1. dossz.)

124 Mindössze egyetlen lelkész válaszolta – betegségére hivatkozva – azt, hogy nem működik közre a munkában. A homoródszentpéteri lelkész pedig egyenesen azt írta püspökének, hogy a körlevélre „nem tudom, mit jelentsek, akkor amikor minden intézmény ami a községben van, rajtam fordul meg. Nagyon szomorú volna [sic!], ha ilyen irányú munkában csak akkor vennék részt, amikor erre fölhívást kapunk. Hogy mit végzünk, azt ne tölünk [sic!] kérdjék. Magunkról tehetünk szép és hízélgő megnyilatkozásokat. Éppen ezért nem akarok mindnél jobb lenni. Föltételezem, hogy ilyen irányú munkában minden unitárius lelkész részt vesz, nem hagyva ki magamat sem.”

125 Mihalovics Zsigmond: A középosztály elzárkózik. *Új Élet* 1943. augusztus; Szim Lídia: Közösség – munkaközösség. *Erdélyi Iskola* 1944. április–június, 200–206.

126 Erre nézve lásd Kádár 1943, mellékletek.

127 Kádár 1943: 2–3. melléklet

128 Az ONCSA által fenntartott napköziben pl. visszatérő elem volt a magyar Hiszekegy elmondása a reggeli előtt, különösen nemzetiségi vidékeken. (Nyári napközi otthon a Cichegyen. *Vármegyei Közélet* 1941. július 24. 3.) A máramarosszigeti 15 ház átadásakor pedig Ajtay Gábor alispán egybek mellett a következőket mondotta: „Nektek itt a magyar gondolatot, a rendet és a fegyelmet kell reprezentálnotok, mégpedig a Kárpátok gerincéig terjeszkedő magyar élet gondolatának, új endjének és fegyelmének hazaszeretettől izzó új erejét.” (Átadták tulajdonosaiknak az ONCSA-házakat. *Új-Máramaros* 1942. július 3.)

álpolitika ezen alkotása korántsem nyerte meg mindenki tetszését, továbbá, hogy az ONCSA ténykedését a községek és városok népe nem feltétlenül érezte magáénak.¹²⁹

Ellentétben az előzőekben vázolt társadalom-szervezési kísérletekkel, az ONCSA esetében mód nyílt arra, hogy a vázolt célokat összevegyjük az eredményekkel: 2001 és 2004 között 82 egykori ONCSA-juttatottal illetve a juttatás idején többé-kevésbé serdült korú gyermekeikkel készítettünk interjút Szatmár, Máramaros és Kolozs megyék falvaiban, illetve Szatmárnémeti, Nagybánya, Máramarossziget, Kolozsvár, Marosvásárhely és Dés városokban.¹³⁰ Közös elem volt csaknem minden interjúban, hogy az adatközlők leszögezték: az ONCSA-tól kapott juttatás teljesen átforgatta a korábban meglehetősen szegény családjuk életét.¹³¹ Nemcsak az életnívó emelkedéséről, hanem általában életmód megváltozásáról is szóltak a beszámolók. A háziasszonyok konyhai kultúrája lassan megváltozott, mást és másképpen kezdtek főzni; megjelentek az étrendjükben a korábban alig szereplő vagy teljesen hiányzó főzeléknövények. Ebben az adatközlők azonban inkább külső kényszert láttak-láttattak, semmint önkéntes idomulást. Hasonlóképp azonos volt a beszámolók tartalma a téli háziiparral kapcsolatban: szinte mindenki külső nyomásgyakorlásról beszélt ezzel kapcsolatban, bár többnyire elismerték, hogy hasznos volt megtanulni és végezni is ezt a munkát.

Az ONCSA illetve a munkaközösségek feladata volt az is, hogy egyfajta társadalmi kiegyenlítő-szerepet vállaljanak magukra; az ONCSA-juttatottakat ne csak az ONCSA-telep közösségébe integrálják, hanem tulajdonossá tételükkel kiemeljék őket a proletár-sorból és a munkaközösség irányítása mellett integrálják őket a falu vagy város társadalmába. Ez a cél azonban az interjúk tanúsága szerint csak részben valósult meg. A legtöbb ONCSA-telep valóban összetartó és egymást segítő családok közösségévé vált, de a falu vagy éppen város (elsősorban szociális és nem nemzetiségi értelemben vett) többségi társadalmától elhatárolódva, ami éppen ellentétes volt az ONCSA megalkotóinak elképzeléseivel. Ezt igazolja a telepiek endogámiája is: a két kolozsvári (és hasonlóképp a szatmárnémeti és máramarosszigeti) telepen az egyházi anyakönyvek szerint 1976-ig (addig voltak kutathatóak az anyakönyvek) az endogámia 20 és 33% között volt.¹³² A felvett interjúkból egyértelműen kiderülnek a szolidaritásnak az eredeti elképzeléseknek megfelelő és attól eltérő formái is. Így például a szülések idején az asszonyok segítették egymást a háztartás és a gyermekek ellátásában, részben a védőnő illetve a munkaközösség „szervezésében”, részben önként. Nem szabad elfelejteni, hogy különösen a városok esetén egymást korábban nem, vagy csak alig ismerő családokról volt szó. (Az interjúkból nem derült ki, hogy ez

129 Pl. visszatérő panasz volt, hogy a tejet inkább adják el kicsivel magasabb áron a szabadpiacon, mint a napközinek. (A sepsiszentgyörgyi zöldkereszt nem tudja ellátni tejjel a rászorult gyermekeket. *Székely Nép* 1943. április 14. 5.; A székely nő hivatása. *Székely Nép* 1941. augusztus 24. 9–10.)

130 Az ONCSA-juttatottak felkutatása azért volt lényegesen egyszerűbb feladat, mert a típustervek szerint épült, népi jellegű épületek könnyen elkülöníthetők a községek általános képétől.

131 Megjegyzendő, hogy az interjúk mindegyike olyan juttatottakkal vagy leszármazottaikkal készült, akik nem kisebb értékű vagyontárgyat (pl. lóka, sertés vagy kecske), hanem házat, műhelyt illetve földet kaptak.

132 Az adat értékeléséhez figyelembe kell venni, hogy minden esetben 50 alatti vagy azt alig meghaladó számú családról volt szó, akik térben nem voltak elkülönítve a község vagy város lakosságától.

a szervezés mennyiben jelentett egyben nyomásgyakorlást is.) Ugyanakkor nem szerepelt – mert nem is szerepelhetett – az ONCSA megalkotóinak elképzelései között a szolidaritásnak olyan megnyilatkozási formája, mint például az, hogy több visszaemlékező említése szerint az „ONCSÁ-sok” 1956 után aktívan segítették egymást a Magyarországra való költözésben. A telepek lakosságának a település többségétől való elzárkózására (vagy kizárásukra) találtunk ellenpéldákat is. Néhány falu esetében – ahol jellemzően a kezdeményező a lelkész, az „énekvezér” (kántor) vagy a jegyző volt – arra is lehetett példát találni, hogy az ONCSA-házak építése a társadalmi szolidaritást az egész közösség tekintetében növelte.¹³³

A társadalmi mobilitás, pontosabban a családok felemelkedésének biztosítása alapvető célja volt az ONCSÁ-t létrehozó szociálpolitikusoknak. A két kolozsvári telep esetében ez pontosan az elképzelések szerint alakult: az onnan kikerülő fiúgyerekek gyakorlatilag kivétel nélkül szakmát szereztek. Ugyanakkor az elsőnek épített házakban élő 30 családból mindössze két, más adatközlés szerint három, míg a második telep 40 családjából három gyermek jutott el a diploma megszerzéséig. Az ONCSA megalkotásakor ilyen társadalmi emelkedés nem szerepelt a tervek között (az mindenképpen irreális is lett volna). A jelenség megfelelő értékelése azonban – azaz annak eldöntése, hogy a felsőfokú végzettséget elértek ilyen aránya kevés-e avagy sok – az 1945 után gyökeresen megváltozott helyzetre való tekintettel nem megválaszolható.

A magyar nemzethez tartozás tudatának erősítésében is jelentős szerepet tulajdoníthatunk az ONCSA telepeinek. Ehhez egyaránt hozzájárult a juttatottak felé irányuló propaganda – amit egyébként az adatközlők inkább jótékony gondoskodásnak tartottak, bár volt, aki kissé becsmérően nyilatkozott róla – és a telepek háború utáni sorsa. 1945 után ugyanis a házak a román állam tulajdonába mentek át, a törlesztések helyett a juttatottak bért fizettek; a házakat elidegeníteni nem lehetett, így ezek a magyar közösségek – kényszerből is – együtt maradtak.¹³⁴ (Megemlítenéd, a falvak esetében több helyen is megtörtént, hogy az ONCSA-házakat a helyi román lakosság, mint „horthysta emléket”, a „magyar állam ajándékát” megrongálta vagy elfoglalta.)¹³⁵

Az ONCSA célkitűzései közül az, hogy a juttatottak és a munkaközösség (középosztálybeli) tagjai között a „sorsközösség” gondolatát megteremtsek és ébren tartsák, lényegében kudarcot szenvedett. Az adatközlők többsége ugyanis a többé-kevésbé nyílt nevelést és a mindennapi kényszereket megalázzónak, a háztartás külső ellenőrzését pedig gyakorta érthetetlennek érezte, a jövedelem beosztására és felhasználására adott „tanácsokat” pedig különösen visszautasítandónak tartotta. (Vissza-visszatérő elem volt a „pedig már nem is voltunk gyerekek” illetve „nem voltak azok a szüleim” – értsd: mégis úgy bántak velük – formula.) Különösen érdekes,

133 Nagyiklód esetében pl. a 34 ONCSA-ház építése az egész falut megmozgatta, s a leírás szerint az amúgy eléggé elszigetelt helyi izraelita közösség is aktívan részt vett benne (Kolozs 2001).

134 Erre nézve lásd Vincze 2000: 259–266.

135 Ilyen estről számolt be egy adatközlő Avasfelsőfalu esetén, és hasonlót ismertet Kolozs Gergely István írása is.

pontosabban kínos jelenetek fordultak elő olyankor, amikor a védőnők a családok szexuális életét vagy gyermekvállalási kedvét igyekeztek befolyásolni.¹³⁶ Mindez az érintetteket jól érzékelhetően nem közel hozta, hanem inkább eltávolította a munkaközösségtől. (Az sem cáfolja a leírtakat hogy a védőnőkre illetve a munkaközösség egy-egy tagjára az adatközlők csaknem mindegyike szeretettel és megbecsüléssel emlékezett vissza.)

KÍSÉRLETEK A NÉPSZERVEZÉSRE – A NÉPKÖZÖSSÉG UTÓÉLETE

A népközösségi szervezet 1940 után a Romániának maradt Dél- és a Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdélyben egyaránt válságba került. Romániában elvben továbbra is a magyarság egyetlen szervezeteként létezett, azonban működését a román hatóságok rendkívül szűk területre igyekeztek visszaszorítani: 1941-ből és 1942-ből származó szórványos adatok szerint mindössze karitatív munkát folytathatott.¹³⁷

Észak-Erdélyben a visszacsatolást követő hetekben-hónapokban a városok egy részében megszervezett tízes szervezetek fenntartására több elgondolás is volt. Mivel a Népközösség, mint elnevezés a román Nemzeti Újjászületés Frontjával való – elég tisztázatlan – kapcsolata miatt lejáratódott, ezért eleinte az Erdélyrészi Magyar Szomszédsgok Szervezete, később Erdélyi Magyar Szövetség néven próbálták a társadalomszervezést folytatni.¹³⁸ Azonban az Erdélyi Párttal való korábbi összetűzések emléke nem múlt el nyom nélkül: a *Keleti Újság* ismételtelen román kényszerrel létrehozott szervezetnek állította be a Népközösséget, burkoltan a román állam szövetségeseinek, azaz árulóknak tekintve annak vezetőit; emellett úgy tűnik, hogy a katonai közigazgatásnál is mindent megtettek befekettítése érdekében. A helyzet odáig fajult, hogy gróf Bánffy Miklós a magyar országgyűlés felsőházában elmondott beszédében volt kénytelen védelmébe venni a Népközösséget – s egyben saját magát. Ebben elismerte a hatósági kényszert, de hangsúlyozta: a cél nem a politikai tevékenység volt, amire egy totális államban úgysem nyílt volna valódi lehetőség, hanem a népszervezés, ahogy azt a Magyar Szövetség 1921-ben eltervezte és ahogy a száz Volksgemeinschaft a harmincas években sikerrel végezte. Kiemelte a szomszédsgai szervezet fontosságát is, egyenesen például állítva az anyaország elé.¹³⁹ A beszédet éles hangú vita követte az *Ellenzék* és a *Keleti Újság* lapjain, ami

136 Erről másutt írtunk már, vö. Hámori 2004.

137 Nagy Ferenc: Népközösség és egyház a karácsony fényugarában. *Déli Hírlap* 1941. december 24. Karácsonyi melléklet, 1. (a temesvári *Déli Hírlap* 1944-ig viselte fejlécében a Népközösség hivatalos lapja megjelölést); Karácsony-ünnepély a timișoara-i és arad-ségai napközi otthonban. *Székelly Nép* 1941. december 24. 7.; Az aradi Magyar Népközösség 121 gyermeket ruházott fel. *Ellenzék* 1942. december 27. 5.; Hírek a dél-erdélyi magyarság életéből. *Uo.* 1943. január 14. 3. (tudósítás a Népközösség karánsebesi fiókjának karácsonyi akciójáról). A Népközösség működéséről említést tesz Csatai is (1968: 44. skk.).

138 Erdélyrészi Magyar Szomszédsgok Szervezete néven folytatják a volt népközösségi tizedesek társadalmi tevékenységüket. *Ellenzék* 1940. szeptember 30. 1.; Az Erdélyi Magyar Szövetség közvetítő szerv a társadalom és az állam között. *Ellenzék* 1941. január 21. 5.

139 Gróf Bánffy Miklós beszéde az Országgyűlés Felsőházának ülésén, 1940. december 18.

a szomszédsági szervezet fejlődésének illetve fenntartásának nyilvánvalóan nem használt.¹⁴⁰ Ugyan Kolozsváron és másutt is tettek kísérleteket a társadalomszervezés, a tízes rendszer vagy a szomszédsági szervezet fenntartására – Sepsiszentgyörgyben pl. úgy, hogy a Magyar Párt szervévé tették az intézményt –, mégis, Kolozsvár kivételével mindenütt elhalt a kezdeményezés, vagy legalábbis említhető nyomot nem hagyott maga után, annak ellenére, hogy még 1944-ből is szállingóztak hírek a megújítási kísérletekről.¹⁴¹

A tízes szervezet válsága Kolozsvárt sem kerülte el: a katonai közigazgatás idejében a tizedesek java része felhagyott az addig végzett munkával,¹⁴² a karizmatikus vezető, Puskás Lajos pedig a cserkészlet reorganizálással volt elfoglalva.¹⁴³ A magyar polgári közigazgatás felállása után a város új polgármestere, Keledy Tibor a népjóléti ügyosztály vezetőjének, Csizmadia Andornak a javaslatára a Tízes Szervezet újbóli életre hívása mellett döntött.¹⁴⁴ A kötelezően felállítandó városi nép- és családvédelmi bizottság mellett elsősorban erre az intézményre kívánták rábízni a város szociális, népjóléti tevékenységének szervezését, az ONCSÁ-val kapcsolatos feladatok ellátását: a Tízes Szervezet feladatként a magyar társadalom szervezése mellett a szegények felkutatását, gondozásba vételét, ellenőrzését, majd nemsokára a népművelés kereteinek megteremtését kapta meg.¹⁴⁵ A vezetést újból Puskás Lajosra bízták, aki ekkor már az egyetemi kollégium igazgatója volt. A döntés helyesnek bizonyult: Puskás

140 Gróf Bethlen György: Mi az igazság? *Keleti Újság* 1940. december 22. 1. Bánffy Miklós: Minden állításomat főntartom. *Ellenzék* 1940. december 23. 1. A vita csak azért nem folytatódott, mert a Sajtóellenőrző Bizottság megtiltotta Bethlen György viszontválaszának közlését (*Nem engedélyezem!* 1975: 111).

141 A tízes-rendszer alapján, alulról felfelé szervezik meg az Erdélyi Párt csíkszeredai tagozatát. *Székely Nép* 1941. április 3. 3; Néhány hét múlva megkezdik Csíkmegyében az egész lakosság gazdasági, társadalmi és kulturális adatainak összegyűjtését. *Székely Nép* 1941. október 21. 3.; Ósi székely tizedesi alapon szervezték meg az Erdélyi Párt sepsiszentgyörgyi városi tagozatát. *Székely Nép* 1942. március 24. 7.; Ferencz Gyárfás: Csík minden falvában dolgozik az „Ásszonyok Kari-mója”. *Ellenzék* 1944. július 14. 5. (Utóbbi cikk szerint a nőket akarták megszervezni a tizedes rendszer mintájára, háziipari foglalkoztatás céljából.)

142 Puskás Lajos *Önéletrajzában* csak a tényt közli, de Keresztes Sándor interjújában egyértelműen úgy emlékezett, hogy a katonai közigazgatás rossz szemmel nézte a civilek illetén szervezkedését, ahhoz semmiféle segítséget nem volt hajlandó nyújtani, a tizedesek pedig részben elkedvetlenedtek, részben féltek is folytatni a tevékenységet. Az *Ellenzék* című napilap is utalt ilyen nehézségekre, bár kihangsúlyozta, hogy egyes munkaterek – így a kedvezményes színházi előadások tartása – fennmaradtak ez idő alatt is. (Új keretek között folytatja munkáját a kolozsvári tízes szervezet. *Ellenzék* 1941. április 24. 5.)

143 Puskás *Önéletrajza* szerint 1925-ben került a kolozsvári piarista gimnáziumba tanítani, és hamarosan a cserkészet élére került. A kolozsvári magyar cserkészlet amúgy sem túl tág életlehetőségeit az 1937. január 24-i törvénnyel létrehozott Országór Szervezet nagymértékben korlátozta, úgy, hogy egy évvel később kénytelen volt a cserkészet működését beszüntetni. 1940-ben Teleki Pál személyesen bízta meg Puskást az újrakezdéssel.

144 Új keretek között folytatja munkáját a kolozsvári tízes szervezet. *Ellenzék* 1941. április 24. 5.; „A mai világban a nemzeti gondolat a vívőerő” *Ellenzék* 1941. május 15. 5.

145 Sály László: A magyar szociálpolitika új útjai. *Ellenzék* 1941. szeptember 13. 6.; Hogyan vehetünk részt a Közjóléti Szövetkezet munkájában? *Ellenzék* 1941. szeptember 16. 7.; A Tízes Szervezetre nagy feladatok várnak a népművelés terén. *Ellenzék* 1941. szeptember 13. 7.

egyfelől komoly nevelési tapasztalatokkal bírt, másfelől a szervezetet el tudta fogadtatni a Népközösséget annak idején hevesen ellenző politikai csoporttal is.¹⁴⁶

A Tízes Szervezet kiépítése 1941 második felében igen gyorsan haladt előre; Puskás Lajos ennek érdekében – a cserkészletben használt módszerek átvételével – rendszeres oktatást szervezett és táborozásokat is rendezett, sajátos köszönést honosított meg, jelvényt terveztetett.¹⁴⁷ Az oktatásba a helyi jezsuita házfőnököket és az egyetem professzorát, Kovrig Bélát is bevonták. Utóbbi közreműködése különösen hasznosnak bizonyult: korábban, a Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának létrehozójaként maga is foglalkozott egy ilyen, hatóságilag létrehozott, de egy idő után saját lábára álló, a társadalom legszélesebb rétegeit felölelő szervezet alapításának gondolatával, másfelől pedig összeköttetései révén elejét vehette az esetleges politikai támadásoknak is.¹⁴⁸

Hároméves működése során a Tízes Szervezet úgy tűnik, hogy maradéktalanul betöltötte feladatát: a városi közigazgatással mellérendelt viszonyban maradván, azt segítve és tanácsokat adva szervezte a szociálpolitikát, a népművelést. Népfelruházási akciókat is tartott: a közellátásügyi tárca nélküli miniszter által rendelkezésre bocsátott olcsó ruházat szétosztását végezte el.¹⁴⁹ Ezen túlmenően összeírta a lakosság tűzifaszükségletét, 1942-ben ellenőrizte az élelmiszerjegyek igénylését, továbbá segítette betartatni az elsőtétítést.¹⁵⁰ A szervezet mindvégig folytatta a szegény családok számára rendezett színházi előadásokat (1943-ban egy hónap alatt 6500 fő jutott el színházba) és a népművelő előadásokat (1943-ban *Magyar önismeret* címmel, 20 héten keresztül, jelentős számú résztvevővel).¹⁵¹ A rászoruló családok segítésében különösen sikeresnek mutatkozott: az 1943-as decemberi gyűjtés eredménye 370.000 pengő és 18.000 ruhadarab volt!¹⁵² Mindemellett arra is maradt energiája, hogy 1944-ben besegítsen az egyetemi lélektani intézet munkájába (2000-nél több kérdőívet töltettek ki) vagy a nyári egyetem szervezésébe.¹⁵³ 1944-ben a Tízes Szervezet új, kényszerű feladatokat kellett, hogy vállaljon: összeírták a bombakárosultakat és az elhelyezésükre alkalmas üres lakásokat.¹⁵⁴ A front

146 *Önéletrajza* szerint Puskás jó viszonyban volt Bethlen Györggyel, akinek a felesége 1938-ig a cserkészlet a fővédnöke volt.

147 Bakos Aladár: Táborozást rendezett a lombi erdőben a kolozsvári Tízes Szervezet. *Ellenzék* 1942. július 27. 2.; Ferdinánd Aurél: A közönség névtelen munkása – a tizedes... *Ellenzék* 1943. április 17. 7.; Munkaértekezletet tartott a Tízes Szervezet. *Ellenzék* 1941. szeptember 23. 3.; Megnyílt a Tízes Szervezet tanulmányi hete. *Ellenzék* 1941. október 10. 3.

148 Hámori 1997.

149 A kolozsvári Tízes Szervezet derekasan kiállta az erőpróbát. *Ellenzék* 1942. március 27. 2.

150 A Tízes Szervezet vállalta a kolozsvári lakosság tűzifaszükségletének összeírását. *Ellenzék* 1943. április 30. 4.; Tizedesek ellenőrzik a légtalmi rendelkezések betartását. *Ellenzék* 1942. szeptember 11. 5.

151 A kolozsvári Nemzeti Színház heti műsora. *Ellenzék* 1943. február 13. 9.; Magyar önismeret. *Ellenzék* 1943. szeptember 24. 5.; Körséta a Tízes Szervezet előadásain. *Ellenzék* 1943. október 2. 5. és g. a.: A legönzertlenebb közösségi szolgálat: a Tízes Szervezet. *Ellenzék* 1944. január 17. 5.

152 Ilyen propagandával nyerte meg Kolozsvár a „szeretetcsatát”. *Ellenzék* 1943. december 7. 3.; A Tízes Szervezet végezte el a bombakárosultak összeírását. *Ellenzék* 1944. június 13. 2.

153 g. a.: A legönzertlenebb közösségi szolgálat: a Tízes Szervezet. *Ellenzék* 1944. január 17. 5.

154 Utóbbi különösen hálátlan feladat volt, mert korábbi tulajdonosaik illetve bérlőik javarészt a deportált zsidók voltak. 1945. után Puskás Lajost erre hivatkozva börtönözték be a román hatóságok. (A Tízes Szervezet végezte el a bombakárosultak összeírását. *Ellenzék* 1944. június 13. 2.)

közeledtével pedig – miután a városparancsnok a város katonai kiürítése mellett döntött az ellenállás helyett – a Tízés Szervezet, mint egyetlen erre alkalmas intézmény vette át a rend fenntartását a román csapatok beérkezéséig.¹⁵⁵

Mindezen feladatokat az anyaország és a visszacsatolt területek városaiban is el látták, több-kevesebb hatékonysággal. Miben volt Kolozsvár és a Tízés Szervezet különleges? Abban, hogy itt nem hivatalok, nem a közigazgatás végezte ezeket, hanem egy társadalmi szervezet, és abban, hogy ez a szervezet mindezt nem csak néhány hónapon, hanem éveken keresztül töretlenül tudta folytatni. A siker háttérben több tényező állott: egyfelől a szervezők, Keledy polgármester és Csizmadia Andor, de különösen Puskás Lajos elszántsága,¹⁵⁶ másfelől az, hogy jól körvonalazott feladatokkal, a közigazgatással karöltve – de nem annak gyámkodása alatt – végezte a tevékenységét. A legfontosabb azonban valószínűleg a tizedesek és főtizedesek kiválasztása volt.¹⁵⁷ Összetételükről pontos adatokkal rendelkezünk.¹⁵⁸ Kormegoszlásuk nagyjából egyenletes volt, de többségük a 30–50 évesek közül került ki. 84,91%-uk nős volt; ehhez képest viszonylag magas volt a gyermektelenek (36,06%) és az egygyermekesek (22,43%) aránya; az ő kijelölésükben a több szabadidő figyelembevétele vezette a szervezet vezetőjét (maga Puskás hívő katolikusként, Csizmadia pedig a magyar szociálpolitika ismert szakírójaként máskülönben az egyke ellenségének számítottak). Érdekesen alakult a tizedesek jövedelmi és foglalkozási megoszlása: havi 100 pengő alatt keresett 26,17%, 100–200 pengő között 37,19%, 200–300 között 19,83%, ezzel szemben 300 és 400 között mindössze 9,37% jövedelme volt, a 400 pengőt pedig csak 7,44%-é haladta meg. Ennek megfelelő volt a foglalkozások aránya is: legtöbben ugyan a magán- és köztisztviselők voltak (27,67%), de a keresetekből egyértelműen kiderül, hogy többnyire alacsony jövedelmű kistisztviselőkről volt szó. Őket követték az iparosok (25,79%) és a munkások (21,17%). Kevesebben voltak a nyugdíjasok (9,85), a kereskedők és szabadfoglalkozásúak pedig még kisebb hányadot képviseltek (4,82 és 3,56%). A siker kulcsa valószínűleg éppen ebben rejlett: a Tízés Szervezet nem a középosztály egyszeri felbuzdulásából létrejött vagy a közhivatalnokok által – többé-kevésbé önként¹⁵⁹ – létrehozott szervezet volt, hanem a társadalom lehető legszélesebb rétegeit fogta át, olyan egymástól életnívóban, életformában és életfelfogásban nagyon

155 A Tízés Szervezet közleményei. *Ellenzék* 1944. október 4. 2.

156 Keledy Tibort és Csizmadiát is elhelyezik 1944-ben Kolozsvárról: Keledyt Budapest főpolgármesterévé, Csizmadiát pedig Nagybánya polgármesterévé nevezték ki. (Keledy Tibort beiktatták Budapest főpolgármesteri székébe. *Ellenzék* 1944. április 17. 3.; „Nagyon sajnálom, hogy el kell távoznom Kolozsvárról.” *Ellenzék* 1944. szeptember 1. 3)

157 1944. őszéig nem választották, hanem kijelölték őket. (20–25 szék az udvaron. *Ellenzék* 1944. szeptember 2. 5.)

158 Csizmadia 1942a.

159 A különféle szociális célú gyűjtések esetén az adakozásban – így pl. az Erdélyért Gyűjtésben – mindenkor előljártak a városi és vármegyei köztisztviselők. Ebben egyszerre játszott szerepet szociális elkötelezettségük, könnyű – hivatalbéli – elérhetőségük, és az, hogy a megajánlott összegeket általában előre levonták fizetésükből. Ilyen esetekben nagyon nehéz vagy inkább lehetetlen eldönteni, hogy a közhivatalnokok magatartásában mennyi szerepet játszott az önkéntesség illetve az ezzel szemben álló hivatali és társadalmi kényszer.

különböző embereket egyesítve egy szervezetbe, akik máskor és másutt valószínűleg sosem működtek volna tartósan együtt.

Ha volt olyan terület, melyen a Tízes Szervezet kezdettől kudarcra volt ítélve – tegyük hozzá: az összes többi, észak-erdélyi társadalom-szervezési kísérlettel együtt – az a románság bevonása volt e tevékenységbe. Ennek oka a mindkét részről tapasztalható szélsőséges elzárkózás volt. További kutatásokat igényel, hogy miért alakult ez gyökeresen másképpen e tájon, mint Kárpátalján és részben a Felvidéken, ahol, ha a társadalmi tevékenységbe nem is túl gyakran, de szociálpolitikába általában sikerült bevonni a nemzetiségiek egyes képviselőit.

FORRÁSOK

Esztergomi Prímási Levéltár

Serédi Jusztinián bíboros egyházkormányzati iratai

Magyar Országos Levéltár

Országos Szociális Felügyelőség iratai, K–566.

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K–27.

Országos Széchényi Könyvtár – Térképtár

Magyar, német és román szövetkezetek Erdélyben, 1946. Budapest. TM 4335.

Somogy Megyei Levéltár

Somogy Megye Alispánjának Ált. Közig. Iratai

Arhivei Naționale Jud. Mures,

Cooperative Sociale, 1–5. dob. (A [Romániai] Nemzeti Levéltár Maros Megyei Kirendeltsége, Maros-Torda vármegye Közjóléti Szövetkezetének iratai, 1940–1944.)

Kolozsvári Református Levéltár

Kolozsvári presbiteri ülések jegyzőkönyvei

Az erdélyi református püspökség Nemzeti Újjászületés Frontjával kapcsolatos iratai

Kolozsvári Unitárius Püspökség levéltára

ONCSA-iratok, 1941–1943.

Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Levéltára

szám nélküli feljegyzés, 1926.

Budapesti Közlöny (1944)

Déli Hírlap (Temesvár, 1941)

Ellenzék (Kolozsvár, 1938–1944)

Erdélyi Iskola (1938–1944)

Keleti Újság (1938–1944)

Magyar Nemzet (1941)

Nagybánya és Vidéke (1940–1942)

Nagyszalontai Az Újság (1941–1942)

Népszava (1940–1942)

Regata României Monitorul Oficial (1936–1940)

Szamos (1938–1942)

Székely Nép (Sepsiszentgyörgy, 1941–1944)

Székely Újság (1941–1942)
Új Élet (1941–1944)
Új Magyar Munkás (1940–1942)
Új Máramaros (1941)
Vármegyei Közélet (Dés, 1941)

Alföldy Alajos interjú: Interjú Alföldy Alajossal, a Nemzetpolitikai Szolgálat volt vezetőjével. Budapest, 1991. november 13., december 4.
 Both Ákos interjú: Interjú Both Ákos volt szatmárnémeti, később máramarosszigeti számvevőtiszttel. Máramarossziget, 2002. augusztus 4.
 Csery Kálmán interjú: Interjú Csery Kálmán volt nagyváradi irodafőtiszttel. Szatmárnémeti, 2001. május 15–16.
 Karvázy Jenő interjú: Interjú Karvázy Jenővel, az Országos Szociális Felügyelőség volt szociális felügyelőjével. Budapest, 1994. szeptember 4., 6.
 Keresztes K. Sándor interjú: Interjú Keresztes K. Sándorral, Kolozsvár Város Népjóléti Ügyosztálya munkatársával. Budapest, 2002. augusztus 4.
 Keresztes K. Sándorné interjú: Interjú Keresztes K. Sándornéval, Kolozs vármegye nádasmenti járásának szociális gondozónőjével. Budapest, 2002. augusztus 5–6–7.
 Szim Lídia interjú: Interjú Szim Lídia SSS-el, az Erdélyi Szociális Szervezet volt szociális tanácsadójával. Kolozsvár, 2001. június 2.

10 éves a szövetkezeti központunk, é.n.: *A Hangya díszközgyűlése a romániai Hangya szövetkezeti központ fennállásának tizedik évében*. Kolozsvár. [1931?]
 4150/1942. ME. Az egyetemi szociális tanfolyamokról. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1942. 1620–1621.
 Gróf Bánffy Miklós beszéde az Országgyűlés Felsőházának ülésén, 1940. december 18.: *Az 1939. június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója*. II. köt. 129–134. Atheneum, Budapest, 1942.
 Becsky István 1937: A Vásárhelyi Találkozó tanulságai. *Magyar Kisebbség* 1937. október 16. 534–535.
 Boros Lajos 1943: A szellemi felemelés útja. *Nép- és Családvédelem* 1943. 11. 409–415.
 Bronts Gézané, 1942: A munkaközösségek szervezése és gyakorlati feladatai. *Nép- és Családvédelem* 1942. 2. 46–49.
 Csizmadia Andor 1942a: Kolozsvári tizedesek. *Nép- és Családvédelem* 1942. 8. 298–306.
Édes Erdély, itt vagyunk! A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének díszközgyűlése az Anyaországhoz visszacsatolt kincses Kolozsváron. Kolozsvár 1940.
 Egyházunk a szociális munka szolgálatában 1940: *Református Szemle* 1940. szeptember 30. 427.
Emléklapok a szatmári Női Mária Kongregáció fennállásának 25 éves jubileumára. 1904–1929. Kézirat gyanánt. Satu Mare–Szatmár, én. [1929.]
Az erdélyi és kapcsolt területek magyar jótékony egyesületeinek 1926., 1927–1928. évi statisztikája. Cluj–Kolozsvár, 1928–[1929.]
 Erdélyi Római Katolikus Népszövetség, 1942: *Az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség jelentése az 1941–42. évről*. Kolozsvár
Erdélyi szervezeteink figyelmébe! 1941. Különlenyomat az *Egészségpolitika* 1941. januári számából, Budapest
 Fekete Nagy Mihály 1938: Hogyan alakul szövetkezeteink helyzete a központosító rendszer életbeléptetésével? *Carpatpresse* 1938. szeptember 30.
 Gulyás Gábor 1941: Válságban az erdélyi szellem. *Magyar Út* 1941. július 10. 1–2.
 Imre Lajos 1933: *A falumvelés irányelvei*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 59. Cluj–Kolozsvár

- Jelentés az Egyesült Női Tábor 1940. munkaévről*: Budapest, 1941.
- Kádár Levente 1943: *Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap. Országos Szociális Felügye-
lőség*, Budapest
- Kisebbségi kívánságaink és feladataink*, 1937: Kisebbségi kívánságaink és feladataink. Az Országos Magyar Párt Kisebbségi és Történelmi Szakosztályának 1937. szeptem-
ber 3-án Sepsiszentgyörgyön megtartott tanácskozásának előadásai és vitaanyagai. Összeállította: Jakabffy Elemér. h.n.
- Kós Károly – Zágoni István – Paál Árpád 1921: *Kiáltó szó. A magyarság Útja. A politikai ak-
tívitás rendszere*. h.n, é.n. [Cluj–Kolozsvár, 1921.]
- Legea pentru pregătirea profesională și exercitarea meseriilor*. Director proprietar: Ale-
xandru Molnár. Hațeg, 1937.
- Magyarország a második világháborúban*. Lexikon A–Zs. Főszerk.: Sipos Péter, Budapest, 1997.
- Mihalovics Zsigmond 1942: *A világi apostolkodás kézikönyve*. Szent István Társulat, Budapest
- Mikó Imre 1932: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. /Az Erdélyi Fialok Falu-füzetei, 4./
- Nagy Géza 1944: *Új élet az ősi falak között*. Kolozsvár
- Nagy István 1939: *A Vásárhelyi Hitvallás nevében*. Cluj
- Az Országos Közegészségügyi Intézet 1940. évi Évkönyve*. Budapest
- Páldy Róbert 1941: Erdély szellemi válsága. *Magyar Út* 1941. július 24. 4.
- Polgármesteri Jelentés Szamosújvár szab. kir. megyei város helyzetéről és közigazgatásának
állásáról a világháború és a román megszállás alatt*, 1940. Szamosújvár
- Puskás Lajos: *Önéletrajz*. Jakabffy Elemér Alapítvány, Kolozsvár, Kézirat.
- Puskás Lajos é.n. [1937]: *A tizedéves határkőnél. A Cluj-i római katolikus líceum cserkész-
csapata megalapításának tízéves évfordulójára*. Kolozsvár
- A Romániai Magyar Népközösség Bánsági Tagozatának szabályzata*. Lugos, é.n.
- Segédlet a katonai közigazgatás és hadtápszolgálat ellátására*. 1940. 1100/el. vkf. kat. közig.
II. köt. II rész. Állami Nyomda, Budapest, Sokszorosított. Hadtörténelmi Intézet Könyvtára
- Societatea sportivă din Târgu Mureș*, 1924: M[arosvásárhelyi] S[port] E[gyesület] huszon-
öt évi működésének története (1898–1923.) Szerk.: Illyés József, Târgu Mureș [Ma-
rosvásárhely], 1924.
- Szatmárnémeti, polgármester, 1941: *Szatmárnémeti polgármesterének jelentése a város
1940. I. harmadévének közigazgatásáról, közállapotairól és gazdasági viszonyairól*.
Szatmárnémeti
- Tájékoztató a katonai közigazgatás működéséről a felszabaduló keleti és erdélyi területe-
ken*. 1941. 4221/1940. Eln. Vkf. Katonai Közigazgatás. Sokszorosított. Hadtörténelmi
Intézet Könyvtára
- Tíz munkásfőiskola, 1942: *Tíz munkásfőiskola beszámolója az 1941–42-es munkaévről*.
/Magyar Dolgozók Népkönyvtára, 4./ Budapest
- Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén*. 1940.
Szigorúan titkos. 1940. augusztus 30. /Fővezérség Katonai Közigazgatás. Sokszorosí-
tott. Hadtörténelmi Intézet Könyvtára/
- A Vásárhelyi Találkozó*. Cluj–Kolozsvár, é.n. [1937]. (Klly. a *Hitel* 1937. évi 3. sz.-ból.)
- Venczel József 1935: *A falumunka és a transilvániai falumunkamozgalom*. /Erdélyi Tudo-
mányos Füzetek, 78./ Cluj

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Biás István 1932: *A Marosvásárhelyi Kaszinó száz éve. 1832–1932.* Tîrgu Mures–Marosvásárhely
- Bíró Sándor 2002: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940.* Pro Print, Csíkszereda
- Borbándi Gyula 1989: *A magyar népi mozgalom.* Püski, Budapest
- Csatári Dániel 1968: *Forgószélben. Magyar–román viszony 1940–1945.* Akadémiai, Budapest
- Csizmadia Andor 1942: Kolozsvár társadalma. *Nép- és Családvédelem* 1942. 1. 1–9.
- Demeter Béla 1931: *Hogyan tanulmányozzam a falu életét? Szociográfiai kérdőív a falu-munkásoknak.* /Az Erdélyi Fialatok Falu-füzetei, 2./ Cluj–Kolozsvár
- Demeter Béla 1932: *Az erdélyi falu és a szellemi áramlatok.* /Az Erdélyi Fialatok Falu-füzetei, 3./ Cluj–Kolozsvár
- Endes Miklós 1935: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története.* Budapest
- Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése. 1859–1934.* Szerk.: György Lajos. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj, 1937.
- Gyallay-Pap Zsigmond 1931: *A nép és az intelligencia.* /Az Erdélyi Fialatok Falu-füzetei/ Cluj–Kolozsvár
- Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene.* Írták: Bagossy Bertalan, Balázs András, Biró Vencel, Bitay Árpád, P. Boros Fortunát, Fejér Gerő, Gyárfás Elemér, Hirschler József, Inczedy-Jocksmann Ödön, Jakubek István, P. Jánossy Béla, Juhász Kálmán, Karácsonyi János, Némethy Gyula, P. Olasz Péter, Pakocs Károly, Pál István, Patay József, Petres Kálmán, Rass Károly, Réthy Imre, Szépkuthy Tamás, P. Tréfán Leonárd, Várhelyi Gyula és Bilinszky Lajos. Dicsőszentmárton, 1925.
- Gáll Ernő 1993: A Vásárhelyi Találkozótól a Szárszói Konferenciáig. *Forrás* 12. 81–89.
- Hámori Péter 1997: Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V. Társadalmpolitikai Osztályának története 1938–1941. *Századok* (131) 2. 353–382.
- Hámori Péter 2001: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története. *Századok* (135) 3. 569–624.
- Hámori Péter 2003: Női szerepek és szociálpolitika Magyarországon. *Korall* 13. 30–48.
- Hámori Péter 2004: Hatalom, „népnevelés” és házaselet. Elképzelések a családok házaseletének befolyásolására az ONCSA működésében. In: *Nők és férfiak... Avagy: a nemek társadalomtörténete.* /Rendi társadalom – polgári társadalom 16./ Nyíregyházi Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
- Kolozs Gergely István 2001: Volt egyszer egy református templom. *Krónika* 2001. november 22.
- Kovács K. Zoltán 1990: A KALOT keresztmetszete és népfőiskolái. In: *Félbemaradt reformkor. Miért maradt el az ország keresztény humanista megújítása?* Róma, 50–55.
- Marosán György 1968: *Tüzes kemence.* Kossuth, Budapest
- Mikó Imre 1941: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig.* Stádium, Budapest
- Nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából.* Összeáll.: Márkus László, Szinai Miklós, Vásárhelyi Miklós. Kossuth, Budapest, 1975.
- Oberding József György 1939: A magyar szövetkezetek jogi helyzete Romániában. *Magyar Kisebbség* 189–196.
- A Romániához csatolt magyar területek gazdasági élete,* 1940. Magyar Nemzeti Bank, Budapest
- Statușul Catolica* 1933: Ardelean și acordul de la Roma. Bev.: Gyárfás Elemér. Cluj
- Szenczei László 1946: *Az erdélyi magyarság harca 1940–1941.* Egyetemi Nyomda, Budapest

- Tegzes László 1943. A közjóléti szövetkezetek szerepe a magyar társadalompolitikában. *Nép- és Családvédelem* 6. 202–207; 8. 281–286; 9. 330–335; 10. 374–379.
- Turzai Mária 1977: *A Vásárhelyi Találkozó*. Bukarest
- Vajna Vilmos 1938–38: A szociálpolitika gazdasági eszközei. In: *A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások*. Kultúra, Pécs. II. köt. 551–580.
- Varga E. Árpád 1992: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez*. Budapest
- Varga József 1943: *Új utakon az új, a népi Magyarország felé! Szociál- és népesedéspolitikai tanulmány*. Kézdivásárhely
- Végh József 1942: *Hogyan él ma az erdélyi társadalom?* Kolozsvár [Rövidebb formában az *Ellenzék* című lap cikksorozata volt; ottani megjelenése: 1942. január 25. 5; 29. 5.]
- Vincze Gábor 2000: *Magyar vagyon román kézen*. Pro Print, Csíkszereda
- Vizy András 1938–39: Az organizáció jelentősége a szociális munka szempontjából. In: *A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások*. I. köt. Kultúra, Pécs, 129–140.

Oláh Sándor

Gyakorlati gondolkodásmód és megmerevedett etatizmus (1940–1944)

1940 őszén, a 2. bécsi döntést követő erdélyi bevonulást fogadó öröm és eufória gyorsan elült, amikor a két országrész „egybehangelése” keretében megkezdődött a trianoni területen érvényes törvények, adózási szabályok kiterjesztése, az árviszonyok átalakítása. Állam és társadalom viszonyában, illetve a társadalmi csoportok közötti és csoportokon belüli kapcsolatokban hamarosan konfliktusok, feszültségek követték az eufóriát. Írásunkban két székelyföldi megye – Csík és Udvarhely – példáján a társadalmi csoportok állammal szembeni és csoportközi viszonyulásainak alakulását vizsgáljuk korabeli sajtóanyagok és levéltári források alapján.

ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM

Az erdélyi elit – és az Erdélyből származó közszerplők – politikai és közéleti diskurzusainak fókuszában a „visszatért” terület társadalmi, gazdasági felemelésének sürgetése állt. A közéleti fórumokon megszólalók az országrészek közötti fejlettségi különbségek kiegyenlítését az állam feladatának tekintették. A közhangulatnak ezt az elvárását a Teleki-kormány azonnal beinduló bőkezű támogatáspolitikája is megerősítette, illetve eleve generálta is. A miniszterelnök Erdély-politikájában „[n]em volt olyan összeg, amit ne utalt volna ki szemrebbenés nélkül a terület infrastruktúrális, szociális hálózatának fejlesztésére [...] a kormány első számú belpolitikai célja, megelőzve minden mást (zsidókérdés, földreform, szociális törvénykezés) Észak-Erdély reintegrálása volt.”¹

A közszerplők uralkodó diskurzusában (elsősorban a sajtóanyagokban) az állam megszemélyesített entitás: általában mint megértő, jóságos, adományozó fél jelenik meg, akivel szemben a támogatottaknak hálásaknak, engedelmeseknek kell lenniük. Jóllehet a méltánytalannak tartott forráselosztások kapcsán a kormányzati támogatásokat kísérő elismerő, hálálkodó diskurzusba olykor elégedetlenkedő hangok is keveredtek.

Volt azonban egy másik diskurzustípus is Erdélyben, amely a megnagyobbodott országban az állam és a társadalmi szervezetek viszonyát kritikusan szemlélte, bírálóan viszonyult az állami intézmények kiterjesztett hatásköréhez és a társadalmi szervezetek önállóságának szükségességét hangsúlyozta.

A kolozsvári *Hitel* cikkírója szerint például a visszacsatolás után „súlyosan merült fel azonban a probléma, hogy ezek a népben gyökerező szervezetek [a szövetke-

1 Ablonczy 2004: 165–166.

zetek, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület – O. S.] miként illeszkedjenek bele az állam irányította gazdasági rendbe. A centralizáció és a decentralizáció kérdései ütköztek egymással. A volt trianoni Magyarország kényszerűen etatizáló hajlama került szembe Erdély önkezdemenyező jellemével. Nyíltan merült fel a kérdés, hogy meddig kell és meddig szabad hatnia az állami beavatkozásnak, hol húzható meg a helyes határvonal. Erdélyben, mint minden más területen, a gazdasági téren is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a jövő államrendje feltétlenül az autonómiák egybehangolt összességére épül fel és ezért szállnak síkra”.²

Ez a vita a négy év alatt rejtetten végig jelen volt a közéletben. Az erdélyieknek gyakran szoros és kényelmetlen volt az állami gyámkodás. A *Hitel* egyik jegyzetírója 1944-ben is úgy vélte, „szükség van arra, hogy az állami közigazgatás egészséges decentralizációja tovább folyjék. A minisztériumoknak megnövekedett hatásköréből sok mindent vissza lehet utalni a törvényhatóságok ügykezelésébe.”³

A lokális autonómia, a saját ügyek önálló intézésének igénye vidéki társadalmi ideálok, eszmék maradtak a visszatért Észak-Erdélyben: „A decentralizáció szükségességéről és hasznáról, időszerűségéről vagy éppen sürgősségéről beszélni ma már aligha lehet, anélkül hogy az ember fejére ne olvassák a politikai közhely vádját [...] És mégis alig lesz valami valósággá abból, aminek már régen meg kellett volna valósulnia. Sorskérdéssé lett az, ami egyébként csak egy igazgatási kérdés lenne. Budapest mellett nem tud érvényesülni a magyar vidék”⁴ – cikkezett a *Hitel* 1944-ben.

Az állam és társadalom viszonyában a centralisztikus irányítás és az önállóság, a szokásjog gyakorlásának igénye közötti konfliktus legélesebben az erőforrások (erdő, föld) fölötti rendelkezési jogosultságok körül bontakozott ki. A székely közbirtokosságok keretében a 19. század végi arányosítások óta sem tűnt el teljesen a közerdők használatának gyakorlatából az egyenlő részesedés szokásjoga. Csík megyében némely közbirtokosság a törvényes szabályozások szerinti egyenlőtlen haszonrészesedés alkalmazása miatt még a negyvenes évek elején is szembeszállt a hatóságokkal. Csík megye alispánja egyik 1941. tavaszi jelentésében arról számolt be, hogy „habár lassan de megindult a közbirtokosságok belső életében a tisztuló folyamat. A magyar erdőtörvények értelmében sok közbirtokosság átalakult erdőbirtokossági társulattá. Ezekkel az átalakulásokkal kapcsolatban a lehetőségekhez mérten kiigazították a névjegyzékek s végleges megállapítást nyertek a haszonrészesedések. Fel kell azonban hívnom az illetékesek figyelmét, az egyes közbirtokosságoknál mutatkozó ama tünetekre, hogy az arányosítási eljárás rendjén ítélettel megállapított arányrészesedéssel szemben az *egyenlőség érdekében* sok helyen nagyon agresszív magatartást tanúsítanak, elannyira, hogy az bátran volna kommunisztikusnak minősíthető.”⁵

Az alispán jelentésében a hatóságoknak a közbirtokosságok békítésére kompromisszumos megoldást javasol: „a kicsi és erdő nélküli Magyarország erdőtörvényeinek sokszor a helyi viszonyokra nehezen alkalmazható rendelkezései a törvény szel-

2 Zathureczky 1942: 214–215.

3 László 1944.

4 *Hitel* 1944. 2. 122.

5 *Csík vármegye Hivatalos Lapja* 1941. 21. 230.

lemének szem előtt tartásával, de a helyi szükségleteket is kielégítő módon nyerjenek alkalmazást.”⁶

1942-ben a rendeletek végrehajtása, az erdősítési hátralékok törlesztése helyett Csík megyében „az erdőbirtokossági társulatok nagy részének tavaszi közgyűlésén igen gyakran tapasztalható a törvényekkel való merev szembehelyezkedés és egyes kérdések megoldásánál igen ritka a törvények tisztelete mellett az egyhangú határozat. A legkisebb szándék sem tapasztalható a vágások beerdősítésére, de még a kopár területek, a partvédelem, árvizek megakadályozása végetti ültetésekre sem. A birtokosok ezen magatartása később nagyon meg fogja bosszulni magát” – jósolta az alispán.⁷

Az erőforrások felett rendelkezést kisajátító állam és a gazdasági, társadalmi szakszervezetek (önrendelkezésének maradványait) őrző falusi székely közösségek érdeklentéi Csík megyében az egykori nagy közös vagyon, a Csíki Magánjavak körüli konfliktusokban kerültek felszínre. A vagyonkomplexum (kiterjedt erdőterületek, kaszálók, legelők, betáblázott ingatlanok, iskolák, stb.) létrejötté a székely határórség szervezésének időszakába nyúlik vissza. Az első világháborút megelőzően a vagyon becslött értéke 105.820.000 magyar korona volt. Az 1897-es *Alapszabály* értelmében a vagyon tulajdonosai a volt határőr családok 52 községben élő leszármazottai. Ennek vagyonnak autonóm igazgatás formájában az volt a feladata, hogy tulajdonosainak kulturális és jóléti céljait szolgálja.⁸ Az 1921-es román földreformtörvény a vagyonkomplexumból 34.145 kataszteri holdat kisajátított, majd 1923-ban a részleges vagyon-kisajátítást teljes vagyonelkobzással helyettesítette.⁹

A határőr székelyek leszármazottainak köztulajdonát román államtól a két világháború közötti hosszas – nemzetközi fórumokra is eljutó¹⁰ – pereskedés után sem sikerült visszaszerezni. A bécsi döntés után az egykori tulajdonosok az ősi közbirtok mielőbbi tulajdonjogi rendezését várták. A 6010 – 1941.M.E. számú miniszteri rendelet volt az első lépés, amely tisztázni kívánta a helyzetet. A csíki székelyek csalódottan vették tudomásul, hogy a magyar állam sem állítja őket vissza jogaikba: „A rendelet szerint a vagyon kisajátítási célokra igénybe nem vett részét az alispán elnökletével 8 tagú igazgató választmány veszi át. Az igazgató választmány tagjait a megye törvényhatósági testülete választja. A vagyon kiosztott részét zárgondnoki kezelésbe veszik. A zárgondnokot a vagyon felügyeletével megbízott vallás és közoktatásügyi miniszter nevezi ki.”¹¹

A rendelkezést a Csík megyében heves ellenkezéssel fogadták. A törvényhatósági gyűlésen – amikor el kellett volna fogadni a rendelkezést és meg kellett volna választani az igazgatótanácsot, a képviselők többsége ellenállt. A felszólaló dr. Pál Gábor országgyűlési képviselő történelmi és jogi érvekkel bizonyította, hogy „a kormány rendelkezése ellenkezik azzal a harccal, melyet másfél évtizeden keresztül

6 *Csík vármegye Hivatalos Lapja* 1941. 21. 231.

7 *Csík vármegye Hivatalos Lapja* 1942. 14. 112.

8 Oláh-Gál 1998: 78–79.

9 Olti 2003: 78.

10 Dr. Pál Gábor, Csík megye országgyűlési képviselője 1929. július 15-én panaszt terjesztett a Népszövetség elé. A Csíki Magánjavak panaszára vonatkozó teljes dokumentáció megjelent a Népszövetség hivatalos lapjában a *Journal Officiel*-ben. Lásd Oláh-Gál 1998: 77.

11 *Csíki Lapok* 1941. augusztus 17.

a vagyon érdekében jogtalan, minden alapot nélkülöző román intézkedésekkel szemben folytattak [...] kétségbevonhatatlanná kell tenni minden időkre a csíki székelly határőrök leszármazottjainak tulajdonjogát. Nem lehet kinevezett törvényhatóságra bízni a vagyon igazgatóságának megválasztását. Kinevezett elnök nem állhat a vagyon élén” – érvelt dr. Pál Gábor. Egy másik felszólaló szerint „a helyes megoldás az lett volna, ha a kormány egyszakaszos rendelettel megállapítja: a román agrárbíróóság Csíki Magánjavakra vonatkozó határozata törvénytelen volt. A vagyon a csíki határőr-családok leszármazottjaié. A tulajdonosok az 1909-es, szabályszerűen jóváhagyott alapszabályok szerint birtokba és kezelésbe veszik.” Végezetül a „törvényhatósági bizottság nagy többséggel dr. Pál Gábor javaslata mellett foglalt állást. Eszerint emlékiratban ismertetik a kormánnyal a helyzetet. Addig a választásokat nem tartják meg.”¹²

Hiába szerepelt a visszacsatolás után állandóan napirenden a csíkmegyei székelly nép kívánsága, hogy rendezzék azokat a változásokat, amelyek a két világháború között történtek a közvagyonok állapotában, a méltányosnak gondolt jóvátétel késett. 1942 tavaszán a négy székelly megyéből 50 tagú gazdaküldöttség kereste fel Bánffy Dániel földművelésügyi minisztert és kérte, hogy az agrártörvénnyel „a románok által kisajátított 150.000 hold erdő és legelő területet újból a székellység szolgálatába állítsák”.¹³ A miniszter, „mint erdélyi ember” ígéretet tett, hogy szorgalmazni fogja a székellyek panaszainak orvoslását. A Csíki Magánjavak fölötti rendelkezési hatáskör visszaállítását 1943 nyarán is türelmetlenül várta a vagyonközösség: „Csíkmegye székelly lakosságát elsörendűen érdeklő ügy tengeri kígyóvá vált. A vagyonközösség vagyona – amely pedig hivatva volna, hogy olyan különlegesen csíki gazdasági kérdéseket oldjon meg, amelyek keresztülvitelében az államhatalom akadályozva van – változatlanul nem az arra jogosultak által kezeltetik [...] A visszatérés után a magyar állam lépett a megszálló román állam jogainak birtokába, s így a vagyon birtokába is, azzal a különbséggel, hogy a Csíki Magánjavak ideiglenesen megválasztott igazgatóságának is szerep jutott a vagyon körül, de a vagyon kezelése és a vagyon feletti rendelkezési jog változatlanul állami hatáskör maradt [...] A Csíki Magánjavak székelly határőr leszármazott jogosult tulajdonosai élénk érdeklődéssel várják, hogy mikor kerül vissza a tulajdon tulajdonosainak birtokába és kezelésébe s mikor teszi jóvá a magas kormány a visszatérés utáni harmadik esztendőben a román hatalom jogfosztó intézkedéseit a jogosultak teljes megnyugtatóására?”¹⁴

A Csíki Magánjavak vagyona fölötti teljes rendelkezési jogot az egykori tulajdonosok leszármazottjai a magyar államtól sem kapták vissza.

Az állam-társadalom kapcsolat aszimmetrikus erőviszonyai tükröződtek a sajátban gyakran megjelenő vidék-centrum problémában. A Budapest mellett nem érvényesülő magyar vidéken élő vékony elitréteg, a nyilvánosságban identitáskompenzáló, önvédelmi gesztusokat konstruált. Ilyenek voltak azok a művelődési események, amelyekhez kapcsolható volt a centrum-vidék társadalmi, kulturális

12 *Csíki Lapok* 1941. szeptember 14.

13 *Csíki Néplap* 1942. április 15.

14 *Gyergyó és vidéke* 1943. augusztus 13. 33. sz.

egyenlőtlenségeit elutasító ideológia. Egy székelyudvarhelyi irodalmi rendezvény ismertetését 1944 májusában a következő ideologikus szöveg kísérte: „Mert addig, míg szellemi előkelőségeink szellemiségük kibontakozásának első pillanatában elhagyják a magyar vidéket és rögtön a nagy város, a főváros érvényesülésre könnyebb és kényelmesebb életével cserélik fel a kisváros unalmas, egyhangú életét, a magyar vidék úgy szellemileg, mint gazdaságilag lezüllik. Ezért követelte néma tüntetésképpen a székelyudvarhelyi vándorgyűlés Tompa estje – megmutatva a lehetőséget Tompa Lászlón keresztül –, hogy adjunk életlehetőséget a magyar, székely vidéknek a szellemi és gazdasági élet decentralizációjával.”¹⁵

A székelyföldi városok versengtek a központi forrásokból való részesedésért. 1941 szeptemberében Csíkszereda és Gyergyószentmiklós között a tanítóképző létesítése kapcsán merültek fel érdekellentétek: „kifejtettük, hogy Csíksomlyót egy nagy székelyföldi közművelődési központtá kell kifejleszteni. Ide kell helyezni a csíki székely múzeumot is. A tanítóképzőket súlyos hiba máshová helyezni, Csíksomlyónak erre szerzett joga van [...] A meglepetésszerűen és titokzatosan Gyergyószentmiklósról helyezett tanítóképzőnek tehát Csíksomlyón a szebbnél szebb telkek valamelyikére kell székházat építeni. Gyergyószentmiklós éppen olyan vérünk és szívünk mint Csíkszereda vagy Csíksomlyó. Gyergyószentmiklóson létesítsünk gyári vagy nagyipari üzemeket. Ezzel bőségesen kárpótoljuk a várost a tanítóképzőért.”¹⁶

A székelyudvarhelyiek a Marosvásárhelyre telepített intézmények, hivatalok miatt elégedetlenkedtek, úgy gondolták, hogy Székelyudvarhely háttérbe szorul, holott a városnak „egyedül csak a hivatalok idesúríttása adhatja meg fejlődésének alapját.”¹⁷ 1943 decemberében az elmúlt három év eredményeit méltató *Csíki Néplap* Csíkszeredát a Székelyföld gazdasági és idegenforgalmi központjának minősítette. A fejlődés tényezői nem virágzó gazdasági vállalatok, hanem az ide telepített állami hivatalok: „ma már az a helyzet, hogy egyetlen székely város – Marosvásárhelyet sem kivéve, – nem, rendelkezik annyi hivatallal, mint Csíkszereda.”¹⁸ Nyaralóváros, hivatalnokváros, gazdasági és idegenforgalmi központ: ezek az önműködő pozitív lokális identitástartalmak halmozásával, a kisvárosi elit arcukat kereső igyekezetének termékei.

A lokális villongások mellett a helyi elitek között *területi – regionális feszültségek* is voltak, elsősorban a támogatásokból való részesedések fölötti elégedetlenségek miatt. 1942 decemberében a *Hétfői Székely Népb*ben megjelent cikk az alföldi (Kecskemét, Szabadka, Szentes, Hódmezővásárhely környéke) ONCSA építkezések kapcsán írta: „nem irigyeljük az alföldi vidékek fejlesztésére és korszerűsítésére fordított pénzüsségeket [...] mégis meg kell említenünk, hogy az országos szociális felügyelőiség programjában a Székelyföld terhére – bizonyára csupán elnézésből eredő – aránytalanságokat látunk. Tudtunk szerint csupán Marosvásárhely kapott két-

15 *Székelység* 1944. május IV. évf. 1. sz.

16 *Csíki Lapok* 1941. szeptember 28.

17 *Székely Közélet* 1940. december 7. Bányai János: Hogyan is állunk a székely anyaváros fogalmával?

18 *Csíki Néplap* 1943. december 23.

tucatnyi ONCSA házat, a Székelyföld többi részén a szociális felügyelőség alig építkezett, s Csíkvármegye egész területén sem avattak ONCSA házakat.¹⁹

A javakat újra elosztó állam adományaiért folyó versengés különalkukra, kijárásokra adott alkalmat. Bármilyen szigorúan igyekezett a bürokrácia kézben tartani a forráselosztást, ebben a személyes klientúra – kapcsolatoknak is szerepük volt. Egy képviselőházi beszámoló szerint „a képviselőket meg kell szabadítani az ügyintézés és kijárások egyre több időt igénybe vevő terheitől”.²⁰

Az EMGE vezetői az állam szerepéről, az állami befolyás mértékéről úgy vélekedtek, hogy az érdekképviselési alapon történjen, a magántőke szerepéről azt gondolták, hogy „a munka diktálja a tőkének, nem pedig fordítva.”²¹

Az udvarhelyi takarékpénztár 1943. évi üzleti jelentésében egy fontos gazdaságpolitikai döntés fölötti elégedetlenség olvasható: „Az általános gazdasági helyzetkép keretében kötelességünknek tartjuk felemlíteni, hogy Udvarhely megye ma is vasút nélkül tengeti életét s a megye határában feltárt földgáz csöveit Dés, Nagybánya és Kolozsvár felé rakják le, míg a három székely megye, melyet illetékes megnyitkozásokban olyan szívesen ölelnek magukhoz, földgáz és részben vasút hiányában, leromlott kisiparral, a nagyipar teljes hiányával és bénított kereskedelemmel küzd a jobb jövőért.”²²

A „bénított kereskedelem” fogalmával a jelentés a négy év egyik legélénkebb társadalmi vitájára utal: a szövetkezet és a magánkereskedelem érdekeit képviselők közötti csatározásokra. A székelyföldi kiskereskedelmet a szabad piaci forgalmon kívül a fogyasztási szövetkezetek hálózata és a magánkereskedelmi egységek bonyolították. A szövetkezeti szerveződések erdélyi múltja, társadalmi szerepe, szolidáris jellege és a piaci törvények szerint működő tőkés kereskedelem közötti ellentétek a visszacsatolás után hamarosan felszínre kerültek. Az Erdélyi Gazdasági Tanács és az iparkamarák kiálltak a magántőke érdekei mellett, míg a társadalmi szervezetek képviselői, az erdélyi politikusok és közéleti szereplők többsége a szövetkezeti eszmét védelmezték.

Az Erdélyi Gazdasági Tanács 1941 nyarán „foglalkozott azokkal az érdekellentétekkel, amelyek a szövetkezetek és a magánkereskedelem között megállapíthatók. A Tanácsnak az a véleménye, hogy a magyar kereskedő osztály kialakulása és megerősödése az erdélyi részekben csak olyan nemzeti érdek, mint a kisembereknek szövetkezetekbe tömörülése. Kéri tehát a Hangyát, hogy ott ahol a magyar kereskedelem kialakulása és megerősödése tapasztalható, szövetkezetek alakulását ne szorgalmazza.”²³

Az Erdélyrészi Hangya marosvásárhelyi közgyűlésén ugyanekkor (1941. júl. 31.) a háromszéki képviselők a hatósági intézmények szövetkezetellenes magatartására panaszkodtak: „rámutatnak arra, hogy amíg a kormány minden eszközzel tá-

19 *Hétfői Székely Nép* 1942. december 28.

20 László 1944: 5.

21 *Erdélyi Gazda* 1943. július 1. 330.

22 MOL Z. 1373. 2 cs. 11 t. Az Udvarhely megyei Takarékpénztár Rt. Székelyudvarhely igazgatóságának jelentései és zárszámadásai 1940–1943.

23 *Csíki Lapok* 1941. július 13. 29 sz.

mogatja az erdélyi szövetkezeti mozgalmat, addig a hatóságok minden eszközzel gátolni igyekeznek annak terjedését és ez a legsúlyosabb panaszra ad okot.”²⁴

Úgy vélem a sajtóban, közéleti fórumokon, politikai, társadalmi szervezetekben folyó vitában a felszín alatt a társadalmi szolidaritás alapeszméje alapján működő korporatív testületek gazdasági tevékenysége, és a kapitalista érdekek, szabadpiaci viszonyok konfliktusáról volt szó. A szabad tőkeáramlásnak nemcsak a szövetkezeti érdekeket védő hivatalnokok taborában, hanem a gazdasági és műszaki szakemberek körében is volt ellenzéke. Szabó István okleveles gépészmérnök *A székelység hivatása a Kárpát medencében* című könyvében a Székelyföld gazdasági fejlesztését az idegen tőke kirekesztésével, szövetkezeti összefogással gondolta el: „meg kell akadályozni a székelység további kiuzsorázását és ezért a gazdasági fejlesztést csak az állam (önkormányzatok) pénzével s ehhez kapcsolódva egy nagy szövetkezeti összefogással szabad végrehajtani [...] A Székelyföldre csak magyar erőkre támaszkodó pénz kerülhet, idegen tőkét a Székelyföldre beengedni nem szabad [...] A székelységet kárpótolni kell azért az elnyomásért, amelyet eddig elszenvedett s meg kell erősíteni a nagyra nevelt nemzetiségekkel szemben. Kelet kapujában a természeti kincsekben és lehetőségekben gazdag Székelyföldnek tárgyi alapot kell adni a hatalmas ívű fejlődéshez.”²⁵

TÁRSADALMI CSOPORTOK KÖZÖTTI FESZÜLTSEGEK

A társadalmi csoportok konfliktusai, érdekellentétei a sajtó hasábjain is megjelentek – igaz sok esetben inkább homályos utalások, célzások mint konkrétumok feltárása szintjén. A társadalmi és nemzeti szolidaritásra ösztönző sajtó gyakran forgalmazta a visszacsatolás előtti társadalmi kohézió idealizált képét. Egy „bennszülött” csíkszeredai újságíró úgy vélte, hogy a visszacsatolás utáni években a kisvárosi társadalmi élet valósággal szétzüllött, a lélek helyett az anyagiasság járványa pusztít: „amilyen nagyszerű összetartásban éltünk a két évtizedes román megszállás idején, éppen annyira fájdalmasan nem akarunk az orrunknál tovább látni [...] szégyen ide, szégyen oda, valljuk csak be, megbocsáthatatlanul sok energiát pazarolunk el az áskálódásokra.”²⁶ Ez a beállítódás érhető tetten az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület két világháború közötti szerepének és társadalmi összetételének idealizálásában: „Az EMGE osztálykülönbség nélkül varázsolt testvéri közösségbe az erdélyi falu minden dolgos emberét” – mondta az EMGE börvényi gazdanapján egy református lelkész, aki gazdaköri elnök is volt.²⁷ Teleki Béla, az egyesület elnöke úgy vélte, Erdélyben „ezért született meg a falu magyar társadalmi egysége, s ezért dolgozik testvéri közösségben a kisgazda, birtokos, munkás, tanító, vagy pap. Hiszen egyfor-

24 OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3634/2. 9.

25 *Székelység* 1944. 2. sz. 13. A lap Szabó István okleveles gépészmérnök, *A székelység hivatása a Kárpát medencében* című könyvéből idéz részleteket.

26 *Csíki Lapok* 1942. szeptember 27.

27 *Erdélyi Gazda* 1943. augusztus 1. 383.

mán tudják, hogy az amúgy is megfogyatkozott magyar erő mennyire el jelentéktelenedne, ha nem együtt, hanem külön utakon keresnék a boldogulásukat.”²⁸

A visszacsatolás után új jelenség volt a székelyföldi helyi társadalmak szintjén az anyaországból érkezett „ejtőernyősök” és a „bennszülöttek” közötti feszültség. Ennek a viszonyoknak a társadalmi alapja az volt, hogy az „ejtőernyős” általában állami alkalmazott volt, biztos állásba érkezett, miközben a helyiek közül sokan alkalmazás nélkül tengődtek. A bürokratikus állami intézmények hatáskörének kiterjesztésével, az irányítási és felügyeleti szerepkörök, szakterületek elfoglalásával az erdélyi társadalmi szervezetek szerepe összezsugorodott, következképp az erdélyi magyar értelmiség veszített korábbi befolyásából, közéleti súlyából.²⁹ Az írott források a mindennapi együttélésben lappangó ellentétek helyi változatainak elszórt nyomaikat őrizték meg. Egy Csíkszeredába 1941-ben hazalátogató értelmiségi úgy tapasztalta, hogy egykori szülőhelyén a „legkevesebb a megértés az anyaországból idekerült tisztviselőkkel szemben. Valahogy úgy képzeltek el [a csíkszeredaiak – O. S.], hogy állást csak olyan bennszülött kaphat, aki itt szenvedte végig a 22 esztendőt. A tények, szükségességek azonban mást alakítottak ki s az elégedetlenségre vezet. Úgy érzik, hogy az ejtőernyősök – így hívják az anyaországból jöttöket! – nem értik meg őket és nem értenek a dolgaikhoz.”³⁰

Bíró Sándor, a székelyföldi viszonyok jó ismerője *Székely gondok* című írásában a belső nehézségek között is nagy problémának látta, hogy az adminisztrációban dolgozó alkalmazottak nem ismerik a székely nép természetét, gondolkodását: „A székelység a magyar köztudatban a székely írók leírása szerint helyezkedik el. Áll ez nemcsak a trianoni, de a mai Magyarország középosztályára, sőt legtöbbször magára az erdélyi magyar és székely intelligenciára is. Ennek tagjai úgy képzelik el a székelyeket, amint azok Nyíró és Tamási könyveiben szerepelnek [...] A székely nép valóságos képe más és kevésbé idillikus vonásokat mutat [...] Ezt, a valóságnak inkább megfelelő székely természetet kellene ismernie minden székelyföldi hivatalosnak és általa a legmagasabb fórumoknak is. Mert e természet ismerete nélkül nehéz, nagyon nehéz boldogulni a Székelyföldön. Óriási államérdekek fűződnek ahhoz, hogy a székelység a mai rendkívüli körülményeket megértse és a belőlük folyó elkerülhetetlen kellemetlenségeket türelemmel viselje el. Ám ehhez olyan közigazgatási, pénzügyi, stb. alkalmazottak szükségesek, akik a székelység természetét, gondolkodását ismerik és számolnak vele.”³¹ Bíró első és legfontosabb feladatnak a székelyföldi tisztviselők és a székely nép közötti legteljesebb megértés előmozdítását látta, és konferenciát javasolt a tisztviselők részére, ahol „útmutatást nyernének a néppel való bánásmódról vonatkozólag.”³²

Az erdélyi és a trianoni területről érkező hivatalnokok, értelmiségiek közötti társadalmi feszültségek az eltérő kulturális szokások és gyakorlatok reprezentációi-

28 *Erdélyi Gazda* 1943. augusztus 1. 472–473.

29 *Vita* 1991: 161–162.

30 *Csíki Lapok* 1941. november 9.

31 *Magyar Szemle* 1941. XL. kötet 6. (166.) sz. 364.

32 *Magyar Szemle* 1941. XL. kötet 6. (166.) sz. 366.

ban – például a „cím és rangkórság” néven ismert jelenségben – csúcsosodtak ki. Nemcsak a kisvárosi hivatalnokok, hanem az erdélyi főurak is idegenkedve fogadták az anyaországi társadalmi érintkezési szokásokat.³³ Észak-Erdély visszacsatolása után rövidesen belügyminiszteri rendelet jelent meg a címek és rangok anyakönyvi bejegyzésére vonatkozóan. A rendelet kapcsán több székelyföldi megyei lap felemelte szavát a címek és rangok beteges tisztelete ellen: „Az ember megtörli a szemét és a csodálkozástól nem tud hova lenni ennek a rendeletnek az olvasásakor. Világok dőlnek össze körülöttünk, kormányok tűnnek el, hadseregek mérkőznek egymással, de nálunk változatlanul vannak emberek és miniszteri ügyosztályok [...] akik fontosnak tartják az önmagukban is elavult és idejétmúlt címek és rangok pontos sorrendjének megtartását. A kereszténységnek a krisztusi alázatosságot valló és vállaló szellemével mennyire merőben ellentétben áll a címeknek és rangoknak ez a beteges tisztelete, ami csak úgy sugárzik ennek a miniszteri rendeletnek minden szavából [...] az itthoni közvéleménynek is erőteljesen meg kellene egyszer már nyilatkozni a címek és rangok hajhászásának és azok szükségtelen tiszteletének rossz szokása ellen, az »örökségképpen kapott rangok és címek fitogtatása« még az egyházi anyakönyvekben is, nem egy bölcs, kívánatos dolog.” – írta a *Csiki Néplap* 1941 februárjában.³⁴ A probléma az 1941. május 28-án megalakult Erdélyi Párt programjába is belekerült: „akarjuk a társadalmi és hivatali élet formáinak egyszerűsítését, a visszatérést az egyszerűbb ősi magyar életformákhoz. Kisebbségi sorsban megtanultuk címek és rangok nélkül egymásban tisztelni az embert és a magyart. Ezért felemeljük szavunkat a címkórság beteges kinövéséi ellen.”³⁵ 1942 októberében a Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Hétfői Székely Nép*, Makkai János *Urambátyám országa* című könyvéből idéz a cím- és rangkórságot ostorozó részletet: „A cím és rangkórság és az a mód ahogy ma életben van, az urhatnáság és a szolgálkúság tipikus megnyilvánulása [...] Az elméltóságosodás egyenesen elképesztővé vált.”³⁶ 1943-ban a *Csiki Néplap* a szomszéd Udvarhely megyei újságból *Követendő példa* címen az alábbi cikket idézte: „Szakács Zoltán, az Erdélyi Párt Udvarhely megyei szervezetének elnöke, felsőházi tag és az udvarhelymegyei EMGE kirendeltség vezetője, az udvarhelyi *Hargita* című lapban a következő felhívást tette közzé: „A cím- és rangkórságot nem ismertük. Nem kívánjuk ismerni a jövőben sem. A vármegyében kialakult szívélyes közvetlen és mégis tiszteletteljes viszonyt, melynek oly nagy fontossága van – nem engedhetjük címezgetésekkel tönkretenni s korlátozkat emelni gazdáink, párttagjaink s a vezetők közé. Erre való tekintettel a vezetésem alatt álló EMGE kirendeltség és a megyei Erdélyi Párt szervezetében megtiltom

33 Bethlen 1989: 33. Gróf Bethlen Béla emlékiratában erre az időszakra így emlékezett: „1920–1940 között csak kevés magyar ifjú nyert itt egyetemi diplomát. Ezért sok tisztviselőt kellett a trianoni Magyarországról idehozni; ezeknek megvolt ugyan a diplomájuk és többé kevésbé a gyakorlatuk is, de nem volt meg a szükséges nyelvtudásuk és helyismeretük [...] Ők hozták magukkal az »alázatos tiszteletem« köszöntési módot, ami nálunk szokatlan és megszokhatatlan volt. Engem tiszteljenek szeretettel és megbecsüléssel, ha arra munkámmal, magatartásommal és embe riességgemmel érdemes vagyok, de semmi esetre se tiszteljenek alázatosan.”

34 *Csiki Néplap* 1941. február 19. 8 sz.

35 Zathureczky 1942: 214.

36 *Hétfői Székely Nép* 1942. október 26.

a címek használatát. Mindenkit állásának megnevezése szerint kell szólítani (elnök ur, kirendeltségvezető ur, titkár ur, könyvelő ur, stb.) Mindenkit kérek, hogy a velünk való érintkezésben a fentieket figyelembe venni szíveskedjék.”³⁷ Néhány hónappal később a Csík megyei lap a marosvásárhelyi *Székely Szó*ból vett át a cím- és rangkorságot bíráló cikket, amelyben a szerző arra biztatja a lap olvasóit, hogy „üzenjünk hadat ne csak szóval, hanem tettel is a cím és rangkorság túltengésének.”³⁸

A szokatlan érintkezési formákat elutasító erdélyiek attitűdjének önvédelmi funkciója volt. Ennek az attitűdnek az iránya, intenzitása a trianoni területről érkező másság elutasítását, a saját világ védelmét célozta. A címek és rangok elutasításával a behódolást, a tekintélyelvűséget, az autonómiahiányt utasította el az erdélyi közélet. Ugyanakkor a sajátjuknak tulajdonított pozitív interakciós normák (egyszerűség, szívéllyesség, stb.) felmutatása a társadalmi kohézió erősítését célozta. A szimbolikus formák fölötti konfliktusok, feszültségek mögött az eltérő tartalmakból építkező identitások harca zajlott.

A TERMELŐI CSOPORTOK ÉS AZ ÁLLAM

Az állami foglalkoztatottak – ennél fogva az állammal szoros függőségi viszonyban lévő társadalmi csoportok – állammal szembeni viszonyulásától gyökeresen különbözött a termelői csoportok állammal szembeni viszonya. E csoportok önállóságába a hadban álló magyar állam az adózási szabályok változtatásával, a terményárak, munkabérek szabályozásával, terményelvonással, termelési kényszerek bevezetésével, avatkozott be.³⁹ Az állami beavatkozás felforgatta a gazdálkodás hagyományát és szokásrendjét.

A visszacsatolás utáni első időszakban a legtöbb panaszt az új adózási szabályok bevezetése okozta. A merev, centralizált állami irányítás nem volt tekintettel a termelési feltételek regionális különbségeire, a mostohább székelyföldi természeti körülményekre. 1941 decemberében – az egyik EMGE jelentés szerint – a falvakban „a téli idő beálltával mindenütt megelégnkült a gazdaköri élet. A gazdaköri gyűléseken a gazdák mindenütt hálásan emlékeznek meg a földművelésügyi kormányzat jóakarataról és nagy boldogsággal könyvelik el az elmúlt esztendő különböző akcióinak nagy eredményeit.”⁴⁰ A jelentés arról számolt be a továbbiakban, hogy a gazdák a kormányzat jóakarata ellenére is helyzetük romlását tapasztalták: „Az impérium változásával a gazdák helyzetük javulását várták. E helyett az még nehezebb lett [...] Gazdáink emlegetik, hogy múltban minden háború a gazdák jövedelmének fokozódását jelentette, mert a takarmányok és a vágómarhák ára emelkedett a nagyobb kereslet miatt. A háború ideje alatt a gazdák megfizették adósságai-

37 *Csíki Néplap* 1943. május 26.

38 *Csíki Néplap* 1943. augusztus 4.

39 A gazdatársadalom új termelési körülményekhez való viszonyulását, valamint a falusi mindennapok hangulatát közvetítő legkomplexebb írásos dokumentumok a rendelkezésre álló forrástípusok között, a székelyföldi EMGE kirendeltségek vezetőinek havonta a minisztériumhoz küldött jelentései.

40 MOL K. 184 1941. 46. 126014. Az EMGE 1941. december havi jelentése. 25.

kat, földvásárlásokat eszközöltek. A helyzet ma fordított. A gazdasági termények és az állatárak rögzítve vannak, míg ezzel szemben az ipari cikkek árai ugrásszerűen emelkednek. Ez a helyzet a gazdaközönség eladósodására vezet, és kérdéses, hogy a háború után milyen áldozatokkal tudja a gazdatársadalmat a kormány újra talpra állítani. Súlyosan érinti gazdáinkat az árkormánybiztosság ármegállapítása, amellyel soha gazdáinkat, vagy azoknak érdekképviselőt meg nem kérdezte [...] Az adókvetéseknel az adókvető hatóságok ezeknek a gazdaságoknak a ráfizetéses üzemét nem vették figyelembe, az összes adókvetésnél az anyaországban szokásos terméseredményeket és jövedelmezőséget vették alapul és ennek alapján oly súlyos adókat vetettek ki, amelyeket a gazdák, de legfőképpen a középbirtokosaink megfizetni nem tudnak. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a középbirtokosok megmaradt szerény társadalmi a tönk szélén áll. Hitelhez a legkritikább esetben jutni, mezőgazdasága nem jövedelmez ilyen árpolitika mellett.”⁴¹

1942 januárjában „egész Erdély területén kikézbésítették a gazdák kezeihez az adókvetések. A gazdák mindenütt nagy megdöbbenéssel azt tapasztalták, hogy az újonnan kivetett adók többszöröse a múltban a románok által kivetett adóknak. Erdélyi gazdáink igaz magyar szívvel és lélekkel igyekeznek adófizetési kötelezettségeiknek eleget tenni, de elszomorodott szívvel látják, hogy ezeket az adókat huzamosabb időn keresztül teljes anyagi tönkremenetelük mellett fogják csak teljesíteni [...] Az adókvető hatóságok nem voltak tekintettel arra, hogy az 1941-ik esztendő, de az azt megelőző 1940-es esztendő is katasztrófálisan rossz volt, ötven év óta a gazdákat annyi elemi csapás nem érte, mint amennyi a két utolsó esztendőben.”⁴²

Nemcsak a terményekre, földekre kirótt adó mértékét tartották túlzottnak a székelyföldi gazdák, hanem a házadókat is. Az EMGE kirendeltségek vezetői a székelyföldi törpebirtokosok védelmében a házadók csökkentését kérték a kormányzattól.⁴³

Az új adózási szabályok mellett a másik állami beavatkozási forma a termelési viszonyokba történő a mezőgazdasági ár- és bérszabályozás volt. A vármegyei gazdasági munkabér-megállapító bizottságok részletes utasításokat közvetítettek a járási főszolgabírói hivatalokhoz, ahonnan továbbították a községek vezetőségéhez. A bérmegállapítás a munkafajtákra, munkaidőre, a munkavállalók (pl. nőtlenek, családfenntartók) osztályozására is vonatkozott. A munkabér-megállapító határozatban foglalt munkabérek be nem tartása kihágásnak számított, és „600 P-ig terjedő pénzbüntetéssel büntethető” (ez az összeg kb. 20 havi gazdasági cselédbérnek felelt meg).⁴⁴

A munkabérek megállapításában az adminisztratív rendelkezések nem álltak összhangban a hagyományosan kialakult regionális cserefeltételekkel. Alkalmazásuk megzavarta, feszültségekkel terhelte az egyazon településen belüli foglalkozási csoportok közötti társadalmi kapcsolatokat.⁴⁵ Az EMGE aktivisták a kialakult hely-

41 MOL K. 184 1941. 46. 126014. Az EMGE 1941. december havi jelentése. 28–29.

42 MOL K. 184 1941. 46. 126014. Az EMGE 1941. december havi jelentése. 55.

43 MOL K. 184 1942. 46. 126014. 200.

44 *Udvarhely Vármegye Hivatalos Lapja* 1941. 111.

45 A gyergyócsomafalvi gazdaköri elnök helyzetjelentése a maximált mezőgazdasági terményárak és a kisiparosok szolgáltatásai közötti nagy különbségekről tudósított: „a gyergyói ipartestület megállapította a munkabéreket 1941 júliusában. A szabók egy condrakabát csinálásáért 20–25 pengőt,

zet rendezésére igyekeztek közbelépni a gazdák érdekében a kormányzati szerveknél: „Rendkívüli sérelme a gyergyószentmiklósi gazdaközönségnek az, hogy a városban lévő kisiparosok, akik bár véreikből valók a háznál készített szekér fa alkatrészek vasalását megtagadják. Hozzáértő székely gazda, saját maga faragja meg és készíti elő a szekéralkatrészeket, amit ottani kisiparosok, főképp a kovácsok minden rendelkezés megkerülésével, arra való hivatkozással, hogy azt a szekéralkatrészt nem szakember vagy mester faragta ki, nem hajlandók bevasalni, sőt még feljelentéssel is fenyegetőznek. Kívánatos volna egy általános rendelkezés kiadása, gyors intézkedés az ilyen egyéni kartellszerű megállapodások megszüntetése érdekében. Az amúgy is nagy nehézségekkel küzdő, gazdaságilag leromlott kisgazda nem fizetheti meg minden egyes famunkáért a magas bért, amelyet ma a falusi kisiparosok minden indok nélkül felszámítanak.”⁴⁶

Az EMGE jelentései a gazdaságok jövedelmei és kiadásai közötti nagyfokú aránytalanságokról szólnak: „a lakosság ellátása a lisztjegyrendszer bevezetése óta zavartalan, azonban a rossz termés következtében sok olyan gazda van, aki az idén ellátásra szorul. Általában az egész visszatért területen a legnagyobb hiány a lábbeli beszerzése terén mutatkozik. Soha nem tapasztalt mértékben nyílt széjjel az agrároló. Míg a kisemberek által termelt burgonya, zöldségfélék, tej, stb. a legszigorúbban maximálva vannak, addig éppen a kisgazdák által igényelt közszükségleti cikkek, ruházat, patkolás, szekérmunka, stb. olyan mértékben drágult meg és olyan aránytalanlanná vált, ami eddig még nem volt tapasztalható. Ez a tünet nem egészen indokolatlan elkeseredést okoz gazdáink körében.”⁴⁷

A hadban álló, központosító állam gazdaságpolitikájában az ágazati elsőbbség az ipari termelésé volt, ez a helyzet az árpolitikában azt jelentette, hogy az építkezéseknél, iparban dolgozók munkabérei magasabbak voltak a mezőgazdasági munkabéreknél. A mezőgazdasági terményárak és ipari cikkek árainak „nívelálására” – a gazdálkodók mély elégedetlenségére – nem került sor: „Az ipari cikkek árának már többször beigért nivelálása még mindig nem történik meg. Az újságokban időnként megjelenő olyan értelmű cikkek, hogy leszállítják az ipari árakat csak elkeserítik a mezőgazdákat, s a mezőgazdasági munkásokat, a való helyzet pedig az, hogy ipari vonalon állandó áremelkedéssel kell számolni. A takarmányárak és az ipari árak közötti hallatlan nagy különbség nagyon érzékenyen érinti a gazdákat, emiatt sok panasz érkezik, de nagy nyomorúságot okozott, ahol a szorgalmas munka alapján nem ezt érdemelnék meg.”⁴⁸

a csizmadiák egy bakancs készítéséért 60–70 pengőt, egy pár férfi csizma készítéséért 90–100 pengőt kérnek. Egy nagycsaládú gazda nem kap elegendő jegyet, így jegy nélkül egy pár lábbeliért 5–8 pengővel többet kell adjon. Ennek ellenére a krumpli vékája 1 pengőre van maximálva, tehát egy pár csizmáért 90–100 véka krumplit kell adjon. Egy pár állattal egy fuvar 8–10 pengő, ha sokáig így megy, akkor a gazdák teljesen tönkre mennek. Mindezekre sürgős intézkedést kérnek.” MOL K. 184. 1941 41. 73126. iktsz. 7642. Részlet az EMGE 7-es számú mezőgazdasági jelentéséből.

46 MOL K. 184. 1941 41. 73126. iktsz. 7642. Az EMGE 7-es számú mezőgazdasági jelentésének kivonata.

47 MOL K. 184. 1941 41. 73126. iktsz. 7642. Az EMGE 7-es számú mezőgazdasági jelentésének kivonata: 14.

48 MOL K. 184. 1941 41. 73126. iktsz. 7642. Az EMGE 7-es számú mezőgazdasági jelentésének kivonata: 321.

A gazdálkodókra nézve kedvezőtlen árviszonyokért a mezőgazdasági szakemberek, propagandisták véleménye szerint a Közellátási Minisztériumot terhelte a felelősség. Egy EMGE alkalmazott úgy látta, hogy „A M. Kir. Közellátásügyi Minisztérium – árhivatalán keresztül – a gazdák felett élet és halál ura [...] Hiába minden igyekezet, hiába a kormányzat részéről minden áldozat, ha a mezőgazdaságot legközelebről érintő kérdésekben mint a vetőmag és a mezőgazdasági terményárak megállapítása olyan intézmények kezében van, amelyekbe az agrárpolitika hivatott tényezői vajmi kevés beleszólással rendelkeznek.”⁴⁹

Az állami árszabályozás kiterjedt a kisgazdaságokban előállított minden terményre, állati termékre. A hatósági árszabályozás bevezetése után azonnal kialakult a *kettős árrendszer*. A parasztek ellenálltak, a piacokon hiány jelentkezett. Azok a termelők, akik a hatósági árakat figyelmen kívül hagyva a helyi piacokon szabad áron próbálták terményeiket értékesíteni, hatósági szemszögből törvények ellen vétő, „árdrágító” bűnösöknek, ügyfeleik pedig bűnrészeseknek minősültek. Gyakran panaszkodtak a gazdák a beszolgáltatott termények túlzott leszázalékolása miatt. 1942 tavaszán Csík vármegye közgyűlésén a kászoni képviselő beszámolója szerint a termés nagy részét „a gazdaközönségnek be kellett szolgáltatnia. Sok a panasz a Hombár ellen, amely a beszolgáltatott gabonamennyiségnek negyven százalékát leütötte. Állításának igazolására elővett és bemutatott egy darab kenyeret, amely 40 százalékban a kifogásolt, egészében bevehetőnek nem minősített gabonából készült. Amelyik gabonából olyan kenyeret lehet sütni, mint a megmintázott kenyér, abból 40 százalékot leütni nem szabad”.⁵⁰

Az állam és a termelő társadalom viszonyát, a társadalmi rétegek állammal szembeni bizalmatlanságát jelzik a hatalmi kezdeményezésekre adott válaszok is. Az 1942. elején kibocsátott Erdélyi Nyereménykötvényből a székely falvakban kevesen vásároltak, sőt Udvarhely megyében megtörtént, hogy három bikafalvi gazdát azért büntettek, mert a „kötvény jegyzése ellen izgattak a községben tartott gyűlésen, s a magyar állam ellen becsmérlő kifejezéseket használtak, majd botrányos ordítózással megzavarták az egész gyűlést. Az ügy a szolgabíróság elé került, amely a megtévedett három rossz magyart internálásra ítélte.”⁵¹

A kormány 1943. végén „búzakölcson” címen értékpapírokat bocsátott ki. A *Csíki Néplap* cikkírója szerint ekkor „az országban mindenütt pénzbőség van. Minden társadalmi réteg – az egy hivatalnoki osztály kivételével – bővében van a pénznek [...] ennek dacára ezek a böpénzü társadalmi rétegek nem verik le egymást a búzakötvényekért.”⁵²

A törvényszéki büntetésekről szóló híradásokból arra következtettünk, hogy a mezőgazdasági termények szabadpiaci ára általában a hatósági ár két-háromszorosa volt. A megyei lapokban gyakoriak ebben az időben az egyoldalúan csak a parasz-

49 MOL K. 184. 1941 41. 73126. iktsz. 7642. Az EMGE 7-es számú mezőgazdasági jelentésének kivonata: 142–143.

50 *Csíki Néplap* 1942. május 20.

51 *Hargita* 1942. január 16.

52 *Csíki Néplap* 1944. január 26.

ti „kapzsiságot”, az árdrágítás „hiénáit” látó-ostorozó hangvételő hírlapi cikkek. Ezekben az írásokban általában a szűkölködő hivatalnoki-értelmiségi réteg hallatta hangját. A hadigazdálkodás igényelte fokozott elvonás és a romló életkörülmények hatására növekedtek a társadalmi csoportok közötti feszültségek.

Az adózás, árszabályozás és beszolgáltatás mellett a más beavatkozási formákból a gazdálkodás szokásrendjébe az ugarhagyó nyomásrendszer felszámolására tett kísérleteket, és az ipari növények termesztésének szorgalmazását említjük.

A földművelésügyi minisztérium 259.380/1942 sz. rendelete a nyomásos gazdálkodás megszüntetésére irányuló helyi (községi) eljárások megindításáról rendelkezett. Eszerint kérhette a nyomásos gazdálkodásban érdekelt birtokosoknak a birtokarány szerinti 1/10-ed része, de kérelem nélkül elrendelhetette a miniszter is.⁵³

Egyes községek vezetése még 1943-ban sem akart lemondani a hagyományos földhasználati formáról: „a mai idők és a mezőgazdaság által meg nem engedhető káros ugargazdálkodás a vármegyében csak Csíkcsatószeg, Csíksgyörgy és Kápszonaltíz, Feltíz, Impér községek gazdaközönsége által van továbbra is fenntartva. Ezen községek birtokossága által hozott határozatokat a kir. gazdasági felügyelőség megfellebbezte” – jelentette Csík megye alispánja.⁵⁴

A kormányzat az ipari növények közül a cukorrépa, olajos magvak és textilnövények (kender, len) termesztését támogatta és rendeletileg is szabályozta. Ezek termesztése egyes vidékeken nehezen tört utat, más helyeken – mint pl. a Gyergyói medencében a lentermesztés – könnyebben tértek rá a gazdák az új növények meghonosítására.

1940–1944 között a Székelyföldön az új országhatárok keretében az állam–társadalom viszonyban, illetve a társadalmi csoportok közötti viszonyokban a feszültségek, konfliktusok elkerülhetetlenek voltak. A Székelyföld a II. bécsi döntés után súlyosabb modernizációs deficittel egyesült a trianoni Magyarországgal, mint amilyen mértékű az első világháború után jellemezte. A kormányzatok az erdélyi területek és a trianoni Magyarország közötti fejlődésbeli különbségeket igyekeztek kiegyenlíteni, de a modernizációs törekvések hatékonyságát korlátozta a visszacsatolást rövidesen követő hadigazdálkodás. Az elmaradott országrészt támogató, segélyező, modernizáló állam fokozatosan a javakat elvonó, fogyasztást korlátozó szerepekbe kényszerült.

Dolgozatunkban az államhoz fűződő függőségi kapcsolatok szempontjából két markánsan elkülönülő társadalmi réteg viszonyulásmódjait emeltük ki: a köznépményformáló elit, a közéleti fórumokon megszólaló értelmiségiek, állami adminisztrációban dolgozó hivatalnokok, kispolgári foglalkozásúak és a termelésből élők differenciált rétegének viszonyulásait. Az előbbi társadalmi csoport szoros egzisztenciális függőségben élt az állammal, szimbolikus magatartásmódokkal és nyelvi eszközökkel fejezte ki az állami akciókhoz, beavatkozási formákhoz való viszo-

53 *Budapesti Közlöny* 1943. január 21.

54 *Csík vármegye Hivatalos Lapja* 1943. 14. sz. 86.

nyát: azonosulását vagy elhatárolódását. Beállítódásait próbálta kiterjeszteni, elfogadtatni más társadalmi csoportokkal is. A mezőgazdasági termelők – szembesülve a javak átadásának kényszereivel – ellenálltak az államhatalom akaratának.

A két – függőségi viszonyait tekintve eltérő helyzetű – társadalmi réteg cselekvései és a nyelv szintjén megfogalmazott viszonyulások tartalmi üzenetei néha egymásba simultak, máskor ellenkező előjelűek voltak. A csoportokon belüli feszültségek forrásait a társadalmi pozíciókért folyó versengés, és az állami újraelosztásból való részesedésért folytatott harcok jelentették. Ez a harc felerősítette a kulturális, habituális különbségeket, ami esetenként területi, regionális feszültségekben jelentkezett.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL) K szekció, 184. Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület jelentései
Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 3634/2.

Budapesti Közlöny (1943)
Csík vármegye Hivatalos Lapja (1941–1943)
Csíki Lapok (1941–1942)
Csíki Néplap (1941–1944)
Erdélyi Gazda (1943)
Gyergyó és vidéke (1943)
Hargita (1942)
Hétfői Székely Nép (1942)
Hitel (1940–1944)
Magyar Szemle (1941)
Székely Közélet (1940)
Székelyföld (1998, 2003)
Székelység (1944)
Udvarhely Vármegye Hivatalos Lapja (1941)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ablonczy Balázs 2004: Teleki Pál nemzetről és társadalomról – visszacsatolások előtt és után. In: *Nemzet a társadalomban*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 151–170.
Bethlen Béla 1989: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Zrínyi Kiadó, Budapest
László Dezső 1944: A képviselőház és Erdély. *Hitel* 1944. január.
Oláh-Gál Elvira 1998: Adalékok a Csíki Magánjavak történetéhez. *Székelyföld* II. évf. 10 sz. 77–86.
Olti Ágoston 2003: Adalékok a Csíki Magánjavak második világháború utáni történetéhez. *Székelyföld* VII. évf. 11 sz.
Vita Sándor 1991: *Metamorphosis Transylvaniae. Hitel 1940–1941/3–4. Újraközölve* In: *Hitel*. Kolozsvár 1935–1944. I. kötet. Bethlen Gábor Könyvkiadó. Válogatta: Záhony Éva.
Zathureczky Gyula 1942: *Metamorphosis Transylvaniae. Hitel* 6. évf. 1941–1942. 2.

Stefano Bottoni

A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy

A kommunista rendszer első éveiben egyfajta szerepzavar jellemezte a romániai magyar értelmiség azon tagjait, akik a központi hatalommal együttműködve a nemzetiségi irodalmat és a „totalitárius nyilvánosság” fórumait létrehozták, illetve működtették. Helyzetük ellentmondásosságának fő oka az volt, hogy a legszigorúbb sztálini időszakban egy kettős, vagy pontosabban *ambivalens diskurzus*¹ által meghatározott szerepre vállalkoztak. Egyszerre voltak rajongói, működtetői és anyagi haszonélvezői egy őket integrálni és megbecsülni igyekvő rendszernek, ugyanakkor, nemzetiségi mi voltuk miatt sohasem válhattak szerves részévé a hatalomnak és a *román államépítésnek*. Az erdélyi magyar értelmiséget, noha a kommunista párt hatalomgyakorlási jog nélküli hatalmi tényezőnek tekintette, az állambiztonsági szervek 1956-tól kezdve szigorú megfigyelés alatt tartották.

Ennek ábrázolására az alábbiakban néhány irodalompolitikai és mentalitástörténeti mozzanatot idézek fel. A módszertan kiválasztásában Kalmár Melinda, Ständeisky Éva és Rainer M. János a kora kádárizmus ideológiáról folytatott kutatásai és elemzései nyújtottak segítséget.² Az erdélyi magyar értelmiségi szerepeket olyan esettanulmányon keresztül kívánom vizsgálni, ami hitelesen rekonstruálható a fennmaradt és ma már kutatható levéltári források alapján. Az elemzés középpontjában két, az akkori közvélemény számára jelentős kulturális csoportosulás viszonya áll.

A tanulmány első részében a Marosvásárhelyen megjelenő *Igaz Szó* című irodalmi és közéleti folyóirat indulását mutatom be, megvilágítva a szerkesztők kapcsolatrendszerét, a helyi és a bukaresti hatalomhoz való viszonyukat. Azt vizsgálom továbbá, hogyan alakult az ötvenes évek folyamán a kolozsvári és marosvásárhelyi írók kapcsolata, milyen hatást gyakoroltak az erdélyi magyar értelmiségre a magyarországi politikában és a közgondolkodásban bekövetkező változások, az 1956-os forradalom. Végül a Földes László-ügy „dramaturgiáját” elemzem. Földes László irodalomkritikus és lapszerkesztő 1956 és 1958 között a kolozsvári *Utunk* főszerkesztője volt. 1958-ban eltávolították funkciójából, majd 1959 januárjában kizárták a kommunista pártból és publikálási tilalommal büntették. Az *Igaz Szó* szerkesztői által megfogalmazott vád szerint liberális, revizionista, pártellenes nézeteket vallott, és ebben a szellemben tanította az általa támogatott fiatal kolozsvári magyar írókat. Az ügy érdekessége, hogy értelmezési kerete nem elsősorban egyfajta centrum/periféria (Bukarest/Erdély) ellentétben, vagy az erdélyi interetnikus mezőben keresendő. A megértés kulcsa a különböző értelmiségi csoportoknak a hatalomhoz

1 Az ambivalens diskurzus fogalmáról és gyakorlatáról az 1989 előtti és utáni erdélyi nyilvánosságban lásd D. Lőrincz József kitűnő elemzését (D. Lőrincz 2004).

2 Vö. Ständeisky 1996, Kalmár 1998, Rainer 2003.

való viszonya, illetve a hatalom birtoklásának illúziója. Ez utóbbi az *Igaz Szó* szerkesztőit jellemezte, sőt arra sarkallta őket, hogy vélt hatalmukat érzékeltessék is vetélytársaikkal.

AZ IGAZ SZÓ MINT NEMZEDÉKI/SZOCIALIZÁCIÓS CSOPORT

Az 1952 júliusában létrejött Magyar Autonóm Tartomány (MAT) központjában, Marosvásárhelyen szükség volt egy tekintélyes, „pártos” magyar irodalmi lapra. Ezt a szerepet igyekezte betölteni az 1953-ban megjelent *Igaz Szó*, mely a címlapon feltüntetett önmeghatározás szerint „A Román Népköztársaság Írószövetsége Magyar Autonóm Tartományi Fiókjának folyóirata” volt,³ és előbb kéthavi, majd 1954-től havi rendszerességgel jelent meg.

A folyóiratra megszületésétől kezdve kettős szerep hárult, egyrészt a két világháború közötti hagyományokat folytatva, kisebbség- és népszolgálati funkciót kellett betöltenie, de meg kellett felelnie az új hatalmi helyzet által teremtett merev politikai és világnézeti „elvárásoknak” is. Főszerkesztője, Hajdu Győző egy 1955-ös jelentésben így fogalmazott:

A hazai magyar irodalmi élet szervezésében és irányításában a Kolozsváron megjelenő *Utunk* című kulturális irodalmi hetilap mellett az *Igaz Szó*-ra rendkívül jelentős feladat hárul. Az *Igaz Szó* létesítésével a Párt és a Kormány íróinak kezébe olyan fegyvert adott, mellyel erőteljesen harcolhatnak új, formájában nemzeti, tartalmában szocialista irodalmunk kiteljesítéséért.⁴

A lap indulásának körülményei nagymértékben meghatározták azokat a regionális és személyi konfliktusokat, melyek később a Földes-ügy kirobbanásához és végkifejletéhez vezettek. Már a második világháború utáni első évektől érezhető volt, hogy a Kolozsvár-központú erdélyi magyar közművelődést és irodalmi életet a hatalom Marosvásárhelyre, egy új – jóval provinciálisabb és politikailag ellenőrizhető – centrumba kívánja áthelyezni. Így jött létre számos, kimondottan magyar jellegű intézmény a városban: 1945-ben a Bolyai Egyetem orvosi és gyógyszerészeti kara, 1946-ban a Székely Színház, 1950-ben a Filharmónia, 1954-ben a Szentgyörgyi István Színművészeti Egyetem, 1955-ben az Állami Kiadó autonóm tartományi (magyar nyelvű) fiókja, 1957-ben az Állami Székely Népi Együttes. A legfontosabb intézményeket, az orvosi és a színművészeti egyetemet sem helyi kezdeményezésre hozták létre, hanem Kolozsvárról költöztették le Marosvásárhelyre. Az általunk vizsgált eset jól érzékelteti a romániai magyarságpolitikában tudatosan alkalmazott „oszd meg és uralkodj” elvet: az *Igaz Szó* megindításával egyidejűleg ugyanis meg-

3 Romániai Magyar Irodalmi Lexikon (RMIL) 1984–2002, II. kötet: 328–329. A MAT létrehozásáról lásd Bottoni 2003 és Gagy 2003. Belső működéséről Gagy 2004.

4 Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș (ANDJM), fond 1134, dosar 118/1955, 116. Hajdu Győző jelentése: „Hogyan tükröződnek az *Igaz Szó* munkájában a szovjet írók II-ik kongresszusának tanulságai”.

szüntették az 1950-tól Kolozsváron alacsony példányszámban megjelenő *Irodalmi Almanach*ot. A kolozsvári értelmiség körében erős ellenérzést váltott ki a marosvásárhelyi kezdeményezés, a Bolyai Egyetem oktatói és az *Utunk* körül csoportosuló irodalmi körök a kulturális élet „vidékre” való kihelyezésétől tartottak. A Bolyai Egyetem alapszervezetének kérésére készült jelentés (1954) világosan fogalmazott e tekintetben:

Úgy néz ki, hogy bizonyos körök a Magyar Autonóm Tartomány létrehozását megkísérlik olyan törekvések takarójául felhasználni, amelyek például Kolozsvár kétnyelvű jellegének, Kolozsvár történelmileg kialakult magyar kulturcentrum jellegének felszámolására irányulnak.⁵

Az *Igaz Szó* negatív fogadtatásának azonban más okai is voltak. Kolozsváron tényként fogadták el azt a híresztelést, hogy az *Igaz Szó* megszerezte a megszüntendő *Irodalmi Almanach* vagyónát. A híresztelés szerint 1952 késő őszen Hajdu Győző, az induló lap főszerkesztője a párt engedélyével kipakoltatta az *Almanach* szerkesztőségét, majd egy, a MAT pártbizottság által biztosított teherautóval Marosvásárhelyre szállította a berendezést.⁶

Az értelmiségi vitákban a fiatal és agresszív Hajdu úgy lépett fel, mint a bukaresti hatalom fő kiválasztott képviselője. Az *Irodalmi Almanach* szerkesztőségében tett „látogatása”, és az, hogy vezető szerepet követelt magának, semmibe véve a nála idősebb, régebbi mozgalmárok tekintélyét, csak fokozta azt az ellenszenvet, amit a kolozsvári baloldali értelmiség jeles képviselői (például Gaál Gábor)⁷ a „kis diktátorral” szemben már annak egyetemi éveitől kezdve érezték.

Hajdu Győző és az általa kialakított szerkesztőség tagjainak szocializációs hátterét vizsgálva kirajzolódik az a közeg, amelyben szorosan összefonódott a nemzetiségi öntudat és a hatalom birtoklásának érzése. Az *Igaz Szó* főszerkesztője ahhoz az 1920-as évek végén született generációhoz tartozott, akik pályájukat a kommunista hatalom kiépülésének időszakában kezdték meg. E nemzedék később fontos szerepet játszó képviselői közül sokan már tanulóéveik során ismeretséget kötöttek egymással.⁸

Maga Hajdu, aki 1929-ben született a közép-erdélyi Székelykocsárdon, szegény családból származott. Karrierje rendkívül gyors, és kitűnően jellemzi nemzedéke mobilitási lehetőségeit. A marosvásárhelyi, akkor még egyházi intézményként működő

5 A magyar értelmiségi körökben jelentkező burzsoá-nacionalista befolyások elleni harc néhány problémája, A kolozsvári „Bolyai” Tudományegyetem R.M.P. alapszervezete büroójának megbízásából készült jelentés (1954 december–1955 március) Teleki László Alapítvány kéziratára, 2442/92, 30.

6 Tóth Sándor nyugalmazott egyetemi tanár közlése. Budapest, 2003. december 1. Interjú.

7 Hajdu Gaál Gábor tanítványaként kezdte meg pályafutását a Bolyai Egyetem bölcsészkarán (1948–1952). RMIL, II. kötet, 162.

8 Ehhez a nemzedékhez tartozik többek közt Sütő András, Hajdu Győző és Zoltán, Domokos Géza, Bodor Pál, Fazekas János, Beke György, Fodor Sándor, Varró János, Székely János, Kányádi Sándor, Szabó Gyula, Dávid Gyula, Benkő Samu, B. Nagy Margit, András V. János, Bustya Endre, Csetri Elek, Deák Tamás, Demény Lajos, Egged Ákos, Balázs Sándor, Keszy-Harmath Sándor, Antal Árpád, Bajor Andor, Blénesi Ernő, Panek Zoltán, Páll Árpád, Nagy Pál, Huszár Sándor, Király Károly, Magyarai András.

Református Kollégium elvégzése után (1948), származásának köszönhetően felvételi nélkül került be a Bolyai Egyetemre. Egyetemistaként részt vett az *Utunk* szerkesztésében, Gaál Gábor és Földes László mellett. 1953-tól, 23 éves korától egészen 1989-ig az *Igaz Szó* főszerkesztői posztját töltötte be. Politikai pályafutása is az *Igaz Szónál* betöltött pozícióhoz kötődik: 1956-tól a KISZ Központi Bizottság, majd 1979 és 1989 között az RKP KB tagja. 1953-tól testvére, Zoltán is az *Igaz Szó* szerkesztőségében dolgozik, aki a '40-es évek végétől előbb a Magyar Népi Szövetség művelődési osztályának munkatársa, majd Bukarestben és Marosvásárhelyen dolgozott olyan, a párt által létrehozott nemzetiségi intézményekben, mint a *Falvak Dolgozó Népe* és a *Művelődés* című folyóiratok, vagy a Román Rádió magyar adása. 1957-ben kinevezték az akkor alakult Állami Székely Népi Együttes igazgatójának.

Részletes információk állnak rendelkezésre a Földes-ügy másik két fontos szereplőjéről is. Sütő András a mezőségi Pusztakamaráson született 1927. június 17-én, szegény földműves családban. 1940-től a nagyenyedi Bethlen Kollégium, majd 1945-től a kolozsvári Móricz Zsigmond Népkollégium tanulója. Politikai szocializációja a második világháború utáni kolozsvári baloldali fiatal értelmiséghez és a Balogh Edgár vezette *Világosság* című napilaphoz kötődik, melynek már 1945-től munkatársa volt. 1947-ben lépett be a Román Kommunista Pártba, egy évvel később a Bukarestben megjelenő *Falvak Népe* szerkesztőjének, majd 1950-ben főszerkesztőjének nevezték ki (1954-ig tölti be ezt a funkciót).⁹ 1949-ben, alig 22 évesen az Írószövetség tagjává választják. Ebben az évben jelenik meg Hajdu Zoltánnal közösen írt színdarabja a kollektivizálásról és a falusi osztályharcról *Mezítlábos menyasszony* címmel. 1954-től az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyetteseként Marosvásárhelyen dolgozott, de 1956-os, a párt által megbízhatatlannak ítélt magatartása miatt 1957-ben eltávolították a laptól, és a jóval csekélyebb példányszámú *Színház és Művészet* című folyóirat főszerkesztőjévé nevezték ki. Karrierje tehát nem szakadt meg, sőt az átmeneti mellőzés után 1969 és 1979 között a Központi Bizottság póttagja és a Nagy Nemzetgyűlés képviselője volt.

Gálfalvi Zsolt, a csoport legfiatalabb tagja, 1933. november 30-án született Marosvásárhelyen, polgári családban (édesapja ügyvéd), és emiatt – szerkesztőtársával ellentétben – nem indult „tisztá lappal”. Bár 1947-től KISZ-tag volt, a következő években indított „felülvizsgálatok” őt sem kímélték: 1950-ben kizárták a szervezetből. Ennek ellenére 1951-ben leérettségizhetett a volt Református Kollégiumban, és felvételt nyert a Bolyai Egyetemre, ahol 1955-ben szerzett diplomát. Alig 22 évesen, 1955 nyarán lett az *Igaz Szó* szerkesztője, egyetlen pártonkívüliként (a pártnak csak 1964-ben lett tagja).¹⁰

A csoport negyedik tagja Kovács György író, aki Sütő jellemzése szerint „egy végtelen becsületes ember, párthűségben néha vakbuzgó”, akinek „amit a pártköz-

9 Sütő életrajzi adatai: Arhiva Consiliului pentru Studiarea Arhivelor Securității (ACNSAS), fond Documentar, dosar 131 (problema artă-cultură, Uniunea Scriitorilor), vol. 15, 267.

10 ACNSAS, fond Documentar, dosar 131, vol. 10, 121.

pontban mondanak, az szent és ő gondolkodás nélkül teljesíti”.¹¹ Kovács karrierje még a harmincas években kezdődött, a fiatal, parasztszármazású író és tanár hiteles szociográfiai riportjai nagy hatással voltak az erdélyi közvéleményre. Az ’50-es években, szerkesztő- és politikustársaihoz hasonlóan, Kovács is a hatalom közelébe került, 1952-ben nemzetgyűlési képviselővé, 1955-ben KB-taggá választották.

A LAP ELSŐ ÉVEI: ELVEK, IRÁNYZATOK, BÍRÁLATOK

Milyen témákkal foglalkozott, milyen szellemiséget vallott az *Igaz Szó* indulásának éveiben és hogyan kezelték a lapot az illetékes pártszervek? A nehézkes kezdetet (szűk szerzői kör, különböző városokban lakó szerkesztők, rendkívül erős hatalmi nyomás, bizonytalan pénzügyi alapok) a Sztálin halálát követő általános politikai bizonytalanság és útkeresés súlyosbította. Az általános ideológiai és társadalmi offenzívát 1953 második felében és főleg 1954-ben egy óvatos, ellentmondásoktól és „visszaesésektől” sem mentes belső revízió váltotta fel Romániában. Az erdélyi értelmiségi körök figyelme jellemző módon elsősorban a Budapesten zajló eseményekre, a Nagy Imre vezette kormány reformjaira és új szellemiségére irányult. Ezek a hatások leginkább a központi szerepet betöltő Kolozsváron voltak érezhetőek, de az *Igaz Szó* nyelvezetében és a folyóiratban megjelenő témák megválasztásában is tetten érhető. Ennek egyik jele, hogy kapcsolatfelvétel történt a szerkesztőség és a Romániában akkreditált magyar diplomáciai képviselő között. Ez önmagában is jelentős újdonság, de a tanulmány szempontjából is különösen fontos, mert csak ebben a kontextusban értelmezhető a Hajdu–Földes konfliktus drámai kimenetele. A magyar követségi attasé látogatásakor (1954. augusztus 9.) Hajdu sérelmezte a Budapest és Bukarest részéről egyaránt tapasztalható közönyt, mellőzést:

A Magyar Írók Szövetsége, magyar irodalmi folyóiratok és lapok vezetői nem veszik tudomásul azt a tényt, hogy a Román Népköztársaságban sok élvonalbeli, nagytehetségű magyar író él és dolgozik. Többször hangsúlyozta Hajdu elvtárs, hogy véleménye szerint a magyarországi írók lebecsülik a Romániában dolgozó magyar írókat és munkájukat.¹²

Még súlyosabbak voltak azonban Hajdunak, a bukaresti illetékesek ellen tett panaszai:

A folyóirat megjelentetése továbbra is a legnagyobb nehézségekbe kerül. Hajdu elvtárs véleménye szerint ezeket a nehézségeket a román művelődésügyi minisztérium és a Román Írók Szövetsége tudatosan gördítik a szerkesztőség elé. [...] Beszélt Hajdu elvtárs arról is, hogy milyen sok nehézség van az *Igaz Szó* egy-egy példánya megjelentetésénél. A kéziratokat Bukarestben cenzurázza az Írószövetség és a pártközpont illetékes szerve. Elmondotta, hogy a cenzurálás minden esetben rendkívül sok időt (2–3 he-

11 Magyar Országos Levéltár (MOL), KÜM Román TÜK, XIX-J-1-j, 12. doboz, 5/f, 6571. 1956. augusztus 10.

12 MOL, KÜM Román Admin, XIX-J-1-k, 17. doboz 15/c, 08643. 1954. augusztus 14. Látogatás az *Igaz Szó* szerkesztőségében.

tet is) igénybe vesz, aminek azután az a következménye, hogy a folyóirat soha nem tud pontosan megjelenni.¹³

Hajdu kemény szavai azért is figyelemre méltóak, mert őt az erdélyi irodalmi közvélemény a hatalom legbizalmasabb emberének tartotta, és most éppen Hajdu tett panaszt a politikai vezetésre, ráadásul egy külföldi állam képviselőjének. Mind ezt pedig éppen abban a kiélezett időszakban tette (1954 nyarán), amikor az erdélyi magyar lakosságot olyan futótűzként terjedő híresztelések tartották lázban, melyek szerint Erdély egy része újra Magyarországhoz kerül.¹⁴

Sokkal óvatosabb volt azonban Hajdu a lap szerkesztésében. Az 1954-es évfolyamot átlapozva az új, „korszerűbb” irányzatok iránti lázas érdeklődés mellett továbbra is megtaláljuk a sztálinista ideológiát és szóhasználatot. Dogmatizmus és nyitás tehát egyaránt jellemezték a lapot ebben az időszakban. A dogmatikus irányzatot példázzák Lázár József méltató szavai Erdélyi Vera egyik novellás kötetéről:¹⁵

Kitűnő írás a kötetben a KULÁKOK című elbeszélés is. Meséje mindössze ennyi: 10–15 ökrösszekérrel kulákok búzát visznek a gabonabegyűjtő központ felé. A szerző az írói jellemzés röntgen-sugaraival világítja át a kulákok aljas lelkivilágát, feneketlen gonoszságát.¹⁶

A kulák „aljas” lelkivilágára való utalás arra figyelmeztethette az olvasót, hogy a meghirdetett enyhülés nem azt jelenti, hogy a hatalom már nem képes „röntgen-sugaraival” átvilágítani a társadalmat, és minden káros irányzatot szétzúzni.

Egy új ideológiai kánon megeremtésére vállalkozott viszont Földes László, aki szintén fiatalon, 28 évesen került 1950-ben egy másik kulcspozícióba az erdélyi magyar értelmiségen belül, az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának élére. 1954 tavaszán jelentős irodalomelméleti tanulmányt közölt az *Igaz Szóban* az irodalom és a nemzeti eszme kapcsolatáról.¹⁷ A kolozsvári kritikus a sztálini nemzetdefiniációból indult ki: a nemzet egy, a közös történelem és kultúra által meghatározott emberi közösség. Szerinte a műkritikus feladata rávilágítani a szocialista és a kapitalista nemzetfogalom közötti szubsztanciális különbségekre. Tanulmányában a '30-as években Magyarországon lezajlott nemzetkarakterológiai vitát is görcső alá vette, vagyis teret engedett egy olyan tematikának, amely 1945 után tabunak számított.¹⁸ Vannak-e egy népnek nemzeti alapú és nem kizárólag osztályharctól függő „sajátosságai”? Földes úgy próbálta cáfolni azt a paradigmát, amely a nemzeti jelleget eleve meglévő természetes adottságnak tekinti, hogy a választ Magyarország és Erdély 1944 előtti társadalomtörténetében kereste: „Milyen közelmúltbeli hagyományai vannak a kuláktulajdonságok nemzeti megnyilvánulási

13 Uo.

14 Ezt a körülményt több magyar diplomáciai és román titkosszolgálati forrás is megerősíti. MOL, KÜM Román TÜK, XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b, 002249/1. Budapest, 1955. március 11. A Magyar Autonóm Tartomány két éve; ACNSAS, fond Informativ, dosar 4436, p. 63.

15 Erdélyi 1953.

16 Lázár József: „Erdélyi Vera: Búzahombár”, *Igaz Szó* 1954. január, 125–127.

17 Földes László: „Az irodalmi hős nemzeti jellege”. *Igaz Szó* 1954. április–május, 102–117.

18 Földes 1954: 103.

formájának?”¹⁹ A sematikus értelmezett „kuláktulajdonságokat” Földes a magyar népnél tulajdonította, amit azzal magyarázott, hogy a magyarok évszázadokig uralkodó nemzetként viselkedtek Erdélyben, és a magyar nemesség mint elnyomó osztály nemzeti ideológiája érvényesült. Földes ezzel szemben egy új, alulról építkező népi demokratikus patriotizmus megteremtését látta szükségesnek; utólag is leszámolt a „mélymagyar–hígmagyar”, illetve az „ősi nemzeti tulajdonság”-ról szóló vitákkal, melyeket a polgári kultúra maradványának tekintett.²⁰ Ugyanakkor többször is hangsúlyozta, hogy „a megteremtendő új nemzettudathoz szükség van olyan pozitív kulturális modellként szolgáló nemzeti hősökre, mint például [...] akik az elnyomottak oldalán léptek fel”.

Földes elemzése a posztstálini útkeresés jellemző terméke; érezhetően arra törekedett, hogy kibővítsa a közéleti folyóirat rendkívül szűkre szabott tematikus skáláját. Felvetette a nemzettudat problematikáját, de azt szigorúan a kommunista kulturális és ideológiai kánon szerint gondolta végig.

Ez az „építő” szellem jellemezte az *Igaz Szó*-ban publikáló írók tevékenységét, amelyről átfogó képet nyújt a Magyar Autonóm Tartomány pártvezetése által 1955 tavaszán elrendelt vizsgálat. Mint minden pártügy, az *Igaz Szó* tevékenységének ellenőrzése is a már megszokott dramaturgia szerint zajlott. Május közepén Hajdu Győző referátumot készített, amit Kovács György író, szerkesztő és politikus ellenjelentése egészített ki. Május 26-án a tartományi pártbüro megvitatta a jelentést Hajdu Győző, Kovács György, Sütő András, Gagyí László és Papp Ferenc szerkesztők jelenlétében. A pártot a helyi előljárók képviselték, köztük Csopor Lajos első titkár, Bugyi Pál néptanács elnök és a tartományi pártbizottság tudományos és művelődési osztályának káderei.

A Hajdu által készített jelentés pozitívan értékelte az *Igaz Szó* addigi tevékenységét, főleg az 1954-ben szervezett országos felolvasó turnét. Ideológiai és esztétikai téren viszont, megállapítása szerint, a romániai irodalom nem vonta még le a szovjet írók II. kongresszusának tanulságait:

Korántsem természetes jelenség, hogy írószövegségi lapjainkban általában, így az *Igaz Szó*-ban is, a próza és a líra terén nem indult meg az az erjedési folyamat, amelyet a szovjet írók kongresszusa sürgetett, s amelynek irodalmunk harcosabbá tételéhez kellene vezetnie. Az *Igaz Szó*-ban közölt elbeszélések /pl. Molter Károly, Gagyí László, Papp Ferenc, Sütő András, Szabó Gyula írásai/ a hazai magyar prózának az általános betegségét tükrözik. Ez a betegség részben az apolitizmusban jelentkezik, másrészt pedig a múlt felé fordulásban. Az *Igaz Szó* novellái, néhány békeharcos versünket /pl. Majtényi Erik, Hajdu Zoltán, Horváth Imre stb. költeményeit kivéve/ és költészeti anyaga egészében nem tükrözi hitelesen az osztályharc jelenlegi szakaszának döntő kérdéseit. Ebből következik, hogy az *Igaz Szó* jelenlegi olvasmány-anyagának [sic!] társadalmi nevelő ereje gyenge.²¹

19 Földes 1954: 115.

20 Földes 1954: 116.

21 ANDJM, fond 1134, dosar 118, 117.

Az „éberség hiányát” Hajdu a „szerkesztők és írókáderek” korántsem proletár életmódjában vélte felfedezni:

A szerkesztőség jelenlegi írókáderei egyoldalú szerkesztői stílust folytatnak, nem élnek a társadalmi harcok tüzeiben, meglehetősen távol élnek a falvak és üzemek életétől.²²

Végezetül, miután feltárta a lap nehézségeit és meghúzta az akkor már körvonalazódó „frontokat” a megalkuvók, az idillizmus, illetve a forradalmi, osztályharcos szellem követői között, Hajdu a problémák kezelése érdekében három új szerkesztői státust és a lap anyagi helyzetének rendezését kérte.

Sokkal inkább önkritikus hangot ütött meg viszont Kovács György „társjelentése”, melyben ismertette a már régóta húzódozó „Sütő–Hajdu vitát”. Ennek a konfliktusnak feltehetően elsősorban személyi és nem politikai okai voltak, Hajdu ugyanis „meg nem engedhető hangot” használt több íróval és a szerkesztőség tagjaival.²³ A helytelen viselkedést még tetézte a Kovács által „familiarismus”-nak nevezett zártkörű privilégiumokra épülő rendszer, ami főszerkesztői stílusát jellemezte. Hajdu egy összetartó, rokoni és személyes kapcsolatok által összeforrt csoportot igyekezett kiépíteni, abban bízva, hogy a marosvásárhelyi írók párthűségük fejében nagyobb teret kapnak majd az erdélyi magyar értelmiségen belül zajló pozícióharcban. A rendszer lényege az volt, hogy a közösség tagjai egymás gyakran kifogásolható színvonalú műveit „kiváló minőségű”-ként értékelték és eszerint honorálták.²⁴

Hajdu Győző csoportja azonban maga is erős nyomás alatt állt ebben az időszakban. A már említett 1955-ös pártbizottsági ülésen Bugyi Pál azzal vádolta Hajdudat, hogy nem számolt le a polgári hatásokkal, sőt a párt kulturális osztályának részéről König József személyesen Hajdudat hibáztatta néhány „nacionalista cikk” megjelenéséért. Az agrárosztály vezetője, Kapusi József pedig azt kifogásolta, hogy az *Egy véka liszt* című novella szerzője súlyos ideológiai hibát követett el, mikor nem különítette el a pozitív és a negatív szereplőket, és a kulákot „nagygazdának” minősítette. Csupor Lajos, tartományi első titkár pedig Székely János költészetét vette górcső alá, kifogásolva, hogy „költészetében semmilyen szocialista tartalom nem tükröződik”.

A helyi hatalom szemléletét és megfelelési kényszerét jól példázza az is, hogy az *Igaz Szó* az egyetlen pozitív jellemzést a kultúrosztályt képviselő Friedmann Ilonától kapta, aki szerint mióta a lap Marosvásárhelyen jelenik meg (1955-ben kapott csak nyomdát), harcias és pártos orgánummá vált, és jól harcol a „néhány kolozsvári író” által indított „bojkott” ellen.²⁵

Az 1955. május 28-án a tartományi pártbizottság által jóváhagyott intézkedési terv arra buzdította a szerkesztőséget, hogy teremtsen szorosabb kapcsolatot a többi országos (és román nyelvű) folyóirattal, költöztesse Marosvásárhelyre az összes tudósítót és szerkesztőt, biztosítson hatékonyabb „politikai nevelést” az összes

22 ANDJM, fond 1134, dosar 118/120.

23 ANDJM, fond 1134, dosar 118/125.

24 ANDJM, fond 1134, dosar 118/127.

25 ANDJM, fond 1134, dosar 118/90–96.

„író-kádernek”, kezdje el „a MAT progresszív hagyományainak felkutatását, és ebbe a munkába vonja be a tanítókat és a népművelőket is”.²⁶ A korabeli szóhasználatban „a MAT progresszív hagyományai” alatt lényegében a Székelyföld magyar múltjának osztályharcos felfogását értették. Ez annak jele volt, hogy a hatalom nyelvét egyre precízebben értékelő helyi értelmiség azonnal dekódolta a párt üzenetét, amely újraengedélyezte a *magyar* progresszív hagyományok népszerűsítését.²⁷ Nemzetiségi vonatkozásban tehát így mutatkozott meg a hivatalos kultúrpolitikai irányvonal egyfajta enyhülése.

A magyar értelmiség 1955–1956-ban a politikai és főleg az önazonosságépítő mozgástér szélesítésén fáradozott. A hatalom részéről ugyanakkor továbbra is kétértelmű jelek érkeztek. Az 1955 nyarán a KB által elrendelt vizsgálat nacionalizmussal vádolta a helyi értelmiséget, és ezt a vélekedést maga Gheorghe Gheorghiu-Dej is osztotta:

az értelmiségiek nacionalista-soviniszta nézeteket hordoznak és káros hatásuk főleg a MAT-ban és Kolozsváron érződik. Néha marxista idézettel rukkolnak elő és bizonyos tényeket leleplezve, nacionalista-sovén forma alatt helyezik [sic!] és lebecsülik a népi-demokratikus rendszer eredményeit.²⁸

1956: A MEGOSZTÓ FORRADALOM

1956 nyarán, a román írókongresszus alkalmával kirobbant konfliktusok nyilvánvalóvá tették, hogy az addig uralkodó öncenzúra és a különböző „csoportok” egyensúlya már nem képes visszaszorítani a nemzetiségi értelmiségnek a hatalomhoz való viszonyuk szerinti megosztottságát.

Erről az időszakról a magyar diplomácia volt a legjobban értesült, amely párhuzamba állította a budapesti Petőfi-körben zajló vitákat és a román írószövetség kongresszusának zártkörű összetűzéseit.²⁹ Romániában azonban a magyar irodalmi életet jellemző meglehetősen indulatos viták elsősorban nem társadalmi kérdésekről szóltak, hanem az értelmiség szerepéről, pontosabban a magyar irodalom „helyéről” és szerepéről.

Július végén maga Hajdu Győző, a „párthű” marosvásárhelyi csoport akkor még csak 27 éves vezetője továbbította György Jenő kulturális attasénak a vita egyik lehetséges narratíváját. Mielőtt felszólalt volna az írószövetségi kongresszusra, Hajdu hosszasan konzultált a párt csúcsvezetésével: Miron Constantinescuval, Iosif Chișinevschivel, majd személyesen Gheorghiu-Dejjel is. A megválaszolendő kérdés, hogy melyik nemzethez „tartozik”, melyik nemzetet „illeti” az erdélyi

26 ANDJM, fond 1134, dosar 118/129–132.

27 1957-ben ennek jegyében kerül sor Arany János megemlékezésekre és a marosvásárhelyi volt Református Kollégium névadására (Bolyai Farkas Líceum).

28 ANDJM, 1134, dosar 199, 253.

29 Boca 2001: 68–70.

magyar irodalom, rendkívül bonyolultnak és kényesnek mutatkozott. A párt hivatalos értékelése Hajdu szerint az volt, hogy

a romániai magyar irodalom, mivel az RNK gazdasági alapján gyökerezik, az RNK irodalmának szerves részét alkotja, de a felépítményt, nyelvet, kulturális és irodalmi hagyományokat tekintve a magyarországi irodalom részét is képezi.³⁰

Egyesek azonban nem fogadták el a hatalom és a magyar kulturális attaché által „szélsőségesnek” minősített csoport (Hajdu Győző, Papp Ferenc és Kovács György) nézeteit: „Vannak mégis írók, akiket ez sem elégít ki és úgy képzelik, hogy az itteni magyar irodalom teljes egészében a magyarországi irodalomhoz tartozik, és még az irányítást is tőle várják”.³¹ Hajdu ellenségei 1956 nyarán elsősorban az *Igaz Szónál* sokkal népszerűbb és liberálisabb kolozsvári *Utunk* szerkesztői voltak, Kallós Zoltán és Földes Lászlóval az élén, akiknek az álláspontjával (demokratizálódás és nemzetiségi kultúra ápolása) nyíltan rokonszenvezett a magyar diplomácia képviselője is:

A romániai magyar írók jelentős része elhatározta az *Igaz Szó* bojkottálását. A 2 lap írói között erős ellentét érezhető. Az *Igaz Szó* írói főhangadói annak a nézetnek, hogy az *Utunk* sovinizta nézeteknek ad helyet. Kallós elvtárs ezzel kapcsolatban kijelentette: az *Utunk*-at sovinizmussal vádolták akkor is, amikor kiállt a műemlékek védelméért. Az igazság viszont az, hogy az *Utunk* kiállításának eredményeképpen helyreállították Kolozsváron a Bethlen Bátyát, restaurálják a Mátyás templomot és általában Erdélyben sokat foglalkoznak a műemlékek védelmével. Kallós elvtárs szerint inkább sovinizmussal lehetne vádolni a Babeş egyetem rektorát, aki szándékosan egy műemlékkomplexum megbontása céljából kierőszakolta egy többemeletes diákotthon építését a Farkas utcában.³²

György Jenő minden féllal igyekezett kapcsolatot teremteni. Marosvásárhelyen Sütő Andrással találkozott, aki Hajduhoz hasonlóan egy „másik” állam képviselőjének tárta fel teljes nyíltsággal a helyzetet. Saját főnökéről azt nyilatkozta, „noha a pártközpontnál tekintélye van és támogatják – az írók körében gerinctelen, jellemtelen embernek, karrieristának tartják, mert olyan túlzásokba bocsátkozott, ami csak egy karrieristára jellemző”.³³ A fiatal szerkesztő arról panaszkodott, hogy „az írók veszekednek, ahelyett, hogy írának”, és hogy hiábavalónak bizonyult az általa kezdeményezett tűzoltás. Sütő szerepe kulcsfontosságú volt a Földes-ügy kipattanásában, majd végkifejletében is. Ő volt az, aki már 1956-ban az erdélyi magyar *ambivalens diskurzussal* élt, aki öntudatosan ötvözte hatalomközeli pozícióját a hatalomkritikával.

Azon a nyáron Pándi Pál, a *Szabad Nép* egyik vezető újságírója egyhónapos körútra érkezett Erdélybe. Bejárta a Székelyföldet és Erdély legjelentősebb magyar lakta

30 MOL, KÜM Román TÜK, XIX-J-1-j, 12. doboz, 5/f, 6571.

31 MOL, KÜM Román TÜK, XIX-J-1-j, 12. doboz, 5/f, 6571.

32 MOL, KÜM Román TÜK, XIX-J-1-j, 12. doboz, 5/f, 6569. Bukarest, 1956. július 30.

33 MOL, KÜM Román TÜK, XIX-J-1-j, 12. doboz, 5/f, 6571.

területeit; mindennek nyomán született a *Szabad Nép* által közölt „Közös dolgainkról” című riport.³⁴ Az anyaggyűjtést személyes, bizalmas jellegű beszélgetések is elősegítették: a kolozsvári írószövetség üdülőhelyén, Borberekén találkozott három magyar értelmiséggel: Tóth Sándor marxista filozófussal, aki a kolozsvári egyetemeken tapasztalt nemzetiségi súrlódásokról szerkesztett jelentést még 1954-ben, Földes Lászlóval, aki mint az Irodalmi Kiadó kolozsvári fiókjának a vezetője több fiatal, a rendszerhez kritikusan viszonyuló író is támogatót (pl. Székely Jánost és Szabó Gyulát), valamint Sütő Andrással. A radnai havasok között tett hosszú séta közben Tóth Sándor szerint „egymást túllicáltuk arról, hogy itt mi van”.³⁵

A Magyarországon beindult változások 1956 nyarára még érezhetőbbé tették a két ország közötti szakadékot, a liberalizáció, a reformok és a hatalom önkritikájának teljes hiányát Romániában. A három fiatal, ambiciózus és látszólag sikeresen integrálódott fiatalember kifakadása mögött mégis egy mélyebb lelki konfliktus munkált. A jeles magyarországi vendéggel való beszélgetés, a megoldatlan nemzetiségi feszültségek nyílt tárgyalása és a sérelmek felsorolása hirtelen megváltoztatta társadalmi identitásukat: kibújtak a hatalom képviselőinek szerepköréből, és „ellenzékbe vonultak”.

A következő hetekben is erősödni látszott a magyar értelmiség merőben új, mondhatnánk kettős identitása. Szeptember végén Kolozsváron tárgyalásokba bocsátkoztak a központi hatalom képviselőivel a totalitárius keretek között *tárgyalható* nemzetiségi sérelmekről (iskolák összevonása, tankönyvek hiánya, új lapok indítása). Mindezt úgy teheték, hogy továbbra is a hivatalos ideológiára és a párthoz való hűsége támaszkodtak, fenntartva a kialakított hatalombíráló/hatalomrésze – vagyis a kívül/belül ellenpárt.

A hatalom rendkívül gyenge és megosztott volt: kevés informátorral rendelkezett a magyar kulturális intézményekben, ennek következtében sem irányítani, sem ellenőrizni nem tudta a magyar értelmiségnek a rendszerhez való viszonyulását.³⁶ 1956 szeptember–októberében egyfajta spontán és ellenőrizhetetlen identitásváltás ment végbe az erdélyi magyar értelmiségben; október 23. után válaszütt elé kerültek a '40-es évek végen pozícióba került „írókáderek” és szerkesztők. Néhány napig megszűnt a kora ősz jellemző várakozó–ambivalens álláspont, és mindenki saját lelkiismerete alapján döntötte el, kinek az oldalán áll.

Kolozsváron komoly mozgalom alakult ki, főleg a Bolyai Egyetemen, ahol az addig megbízhatónak tartott fiatal tanárok a nyílt ellenzéki magatartás súlyos következményeit is vállalták.³⁷ Marosvásárhelyen fegyelmezettebben reagált a kolozsvárinál sokkal „baloldaliabbnak” tartott értelmiség: Kovács György és főleg Hajdu Győző már az első pillanattól igyekeztek megerősíteni hatalmi pozíciójukat és az

34 Pándi Pál: „Közös dolgainkról”, *Szabad Nép* 1956. szeptember 9.

35 Tóth Sándor nyugalmazott egyetemi tanár közlése. Budapest, 2003. december 1. Interjú.

36 Például a több mint kétezer diákot számláló Bolyai Egyetemen 1956 októberében összesen három ügynök működött, és az irodalmi lapoktól csak alkalmanként „futottak be” információk. ACNSAS, fond Documentar, dosar. 108, 226.

37 Például Dávid Gyula, Varró János, Lakó Elemér, akiket 1957-ben ítélték el.

Igaz Szó gyűlésein élesen támadták az „ellenforradalmat”.³⁸ Október végén a párt kérésére megfogalmaztak egy hűségnyilatkozatot, amely november 4-en jelent meg a MAT helyi napilapjában.³⁹ Levéltári források szerint azonban korántsem volt egyetemes az álláspont, főleg Gálfalvi és Sütő ellenezték nevük közzétételét. A MAT pártbizottsága 1957 januárjában elemezte az *Igaz Szó* viszonyulását az ’56-os „eseményekhez”, és hosszas vita után, április 29-én úgy döntött, hogy Sütőt felmenti a szerkesztőhelyettesi posztról és az „apolitikusabb” *Színház és Művészet* folyóirat élére helyezi át.⁴⁰ Sütőt azzal vádolták, hogy nem értett egyet a forradalmat súlyosan elítélő *Pravda* vezércikkével, és „néhány napig a Nagy Imre kormányt támogatta”, Gálfalvinak pedig azt rótták fel, hogy az ősellenség *Utunk* hasábján közvetlenül a forradalom előtt megjelentetett egy meleg hangú recenziót Illyés Gyula *Kézfogások* című regényéről.⁴¹

E néhány hét leforgása alatt tartósan és radikálisan átalakult a hatalom viszonyulása a magyar kisebbséghez és főleg az értelmiséghez. A nemrég kiemelt, most azonban hirtelen kegyvesztetté és zsarolhatóvá vált fiatal elitet súlyos választás elé állították: vagy vállalják a rájuk kiszabott új szerepet, vagy eltűnnek a nemzetiségi közéletből. Nagy többségük nem vállalta az értelmetlennek tűnő meghurcoltatást; a Központi Bizottság és a Belügyminisztérium által levezényelt normalizáció jegyében „rendeződött” 1958–1959-ben Földes László ügye is.

A SOROK RENDEZÉSE: FÖLDES FELJELENTÉSE ÉS FÉLREÁLLÍTÁSA (1958–1959)

A magyar forradalom komoly politikai és nemzetbiztonsági kihívást jelentett a román kommunista rendszernek: a Securitate 1957 és 1960 között körülbelül 34 ezer személyt tartóztatott le országszerte,⁴² ebből körülbelül 11 ezret ítéltek el a katonai törvényszékek, közülük közel százat halálra.⁴³ A megtorlási hullám országos méretű volt, és nemzetiségre való tekintet nélkül sújtotta mindazokat, akik 1956-ban nyíltan szolidarizáltak a magyarországi eseményekkel. Az általunk feltárt levéltári dokumentumok nem bizonyítják azt a széles körben elfogadott állítást, miszerint 1956 után főleg a nemzetiségek és leginkább az erdélyi magyarok szenvedtek a megtorló intézkedésektől.⁴⁴

38 ANDJM, 1134, dosar 173, 96.

39 „Lelkiismeretünk parancsszava. A MAT-ban élő íróknak és a marosvásárhelyi irodalmi intézmények dolgozóinak nyilatkozata”, *Vörös Zászló* 1956. november 4. A hivatalos közlemény szerint a nyilatkozatot Antalfy Endre, Gagyai László, Gálfalvi Zsolt, Hajdu Zoltán, Hajdu Győző, Kovács György, Metz István, Molter Károly, Nagy Pál, Oláh Tibor, Papp Ferenc, Sütő András, Szabó Lajos, Tomcsa Sándor és Tompa Sándor írta alá.

40 ANDJM, 1134, dosar 181, 76.

41 A vádak még a januári ülésen fogalmazódtak meg.

42 Tanase 1998: 156–160.

43 ACNSAS, fond Documentar, dosar 53.

44 ACNSAS, fond Documentar, dosar 53, 73, 105, 108, 129, 198, 202.

A „magyar ügynek” viszont súlyos politikai dimenziója volt: 1956 rádöbbsentette a bukaresti hatalmat, hogy a széles kulturális jogokkal felruházott erdélyi magyarok – és ez a kommunista csúcserőtelmeségre is vonatkozott – nem kívánják integrálódni a román államba. Amint a Földes-ügy is szemlélteti, az a stratégia, amely erre válaszként 1957–58-ban született meg Bukarestben, és amelynek kidolgozói a Securitate és a Belügyminisztérium III. osztálya (belső elhárítás), valamint a KB Agitáció és Propaganda Osztálya voltak, nem kizárólag a „bűnök” megtorlására épült, hanem új alapokra kívánta helyezni a többség/kisebbség viszonyát. Az általam elemzett ügy hátterében egy új hatalmi konstelláció létrehozása áll. Ehhez keresett (és talált) Bukarest könnyen manipulálható, vagy 1956-os szereplésük miatt könnyen zsarolható magyar kényszerpartnereket.

Az aradi származású Földes László 34 évesen, 1956 decemberében lett az *Utunk* főszerkesztője. Zsidósága erős magyar nemzeti identitással társult (ez a lap első általa szerkesztett számaiból egyértelműen látszik).⁴⁵ Az erősödő ideológiai nyomás közepette az *Utunk* állandóan lavírozott az éppen aktuális vonalhoz való igazodás és a nemzeti kultúra mentés szerepe között. Földest elméleti tájékozottsága, sokrétű olvasottsága és jeles kritikai attitűdje ugyanakkor ideális célponttá tette a hatalom számára. Miután a párt az 1958. június 9–13. között lezajlott plenáris ülésén meghirdette a mindennemű politikai és területi revizionizmus elleni harcot, világossá vált, hogy mindez Földest is érintheti, aki különböző társaságokban többször is kritikus hangot ütött meg a hatalommal szemben. Így történhetett meg például, hogy fő riválisa, Hajdu Győző azonnal tudomást szerzett az 1956-os borbereki pártellenes kifakadásáról.⁴⁶ Ahhoz azonban, hogy Hajdu elindíthassa a Földes elleni támadást, folyamatosan információra volt szüksége Kolozsvárról. Ezt biztosította Sütő, aki 1958 áprilisától, miközben továbbra is szerepelt az *Igaz Szó* szerkesztői között,⁴⁷ az *Utunk* szerkesztőbizottságába is bekerült, bár ebben a lapban nem találkozunk írásaival.⁴⁸

Az 1956-os nyári ideológiai ütközések után két évvel elérkezett a leszámolás pillanata: az *Igaz Szó* főszerkesztője csapdába csalta Földest. 1958 júliusában megjelent Földesnél egy marosvásárhelyi ismerőse, aki közölte vele, hogy az *Igaz Szó* következő számában (tehát augusztus végén) egy őt, illetve az általa támogatott „revizionistákat” támadó írás fog megjelenni.⁴⁹ Veszélyérzete hibás lépésre készítette az *Utunk* főszerkesztőjét, aki augusztus 7-én és 14-én „Irodalombírálatunk eszmei tisztaságáért” címmel olyan vezércikket publikált, amely sokkolta az egész erdélyi magyar irodalmi életet.⁵⁰ Földes doktriner írása a magyar irodalomkritika „hiányosságá-

45 Lásd az *Utunk* 1956. decemberi számait.

46 Nyilván Sütő András tájékoztatta főnökét a Földessel és Pándi Pállal folytatott beszélgetésről.

47 Az *Igaz Szó* akkori szerkesztői: Hajdu Győző (főszerkesztő), Gagy László (főszerkesztő helyettes), Kovács György, Majtényi Erik, Méliusz József, Molter Károly, Papp Ferenc, Sütő András, Szemlér Ferenc, Szentimrei Jenő, Tompa László.

48 Sütő neve az 1958. április 4-i számában jelenik meg. Az akkori szerkesztőség tagjai: Nagy István (igazgató), Földes (főszerkesztő), Asztalos István, Csehi Gyula, Horváth István, Kallós Miklós, Kiss Jenő, Létay Lajos (főszerkesztő helyettes), Márki Zoltán, Szabédi László, Tamás Gáspár.

49 Tóth Sándor nyugalmazott egyetemi tanár közlése. Budapest, 2003. december 1. Interjú.

50 Földes László: Irodalombírálatunk eszmei tisztaságáért, *Utunk* 1958. augusztus 7. és 14.

gait” ostromozta. A *Scînteia* júliusban megjelent szerkesztőségi cikkéből kiindulva⁵¹ arra a megállapításra jutott, hogy

a hazai magyar irodalombírálatnak ugyancsak meg kell szívlelnie a *Scînteia* elvi cikkében foglalt észrevételeket. A bírálat tanulságai biztos útmutatásul szolgálnak számunkra is. Hazai magyar irodalmunk a Román Népköztársaság kultúrájának szerves része. Ugyanaz a párt nevelte íróinkat, kritikusainkat; ugyanannak a pártnak gondos és előrelátó irányító tevékenysége szervezte sikereinket, és óvott meg attól, hogy az ellenséges ideológia széles tért hódíthasson és revizionista áramlatok kialakulása rombolhassa eszmei-művészi értékeinket.

Kioktató stílusú fejtegetése egy sor konkrét példával folytatódott, és Marosi Péter, Méliusz József, de főleg Sütő, Gálfalvi és Hajdu tanulmányait idézve rámutatott arra is, hogy épp a konkurens lap ideológusa és szerkesztőtársai követték el a legsúlyosabb politikai hibákat, úgymint:

1. „a liberális társadalmi nézetek beszüremkedését jelző *negativista* (életünk és irodalmunk jelenségeivel szemben egyaránt negativista) kritikai megnyilvánulások”-at.
2. „a burzsoá esztétika beszüremkedését jelző *apolitikus* (életünket és az irodalmat egyaránt apolitikusan szemlélő) kritikai megnyilvánulások”-at.

Földes – támadóival ellentétben – vállalva a nyilvánosság kockázatát, támadói átvitt értelmű nyelvezetét beszélve, egyszerre kívánt a közvéleményhez és a párthoz fordulni, de a bírósági és politikai-ideológiai megtorlások közepette semmilyen szolidaritásra nem számíthatott, sőt éppen e „pártos” írása gyorsította fel az eseményeket. Augusztus 20. és 25. között Hajdu Győző, Sütő András és Gálfalvi Zsolt külön-külön, magyarul, majd 29-én, Kovács Györggyel együtt, román nyelven fordultak a Központi Bizottsághoz, egyenesen az agitáció- és propagandaosztály vezetőjéhez:

Tisztelt Ráutu elvtárs,

A júniusi KB Plénum dokumentumai publikálása nyomán, az említett anyag hatására és a romániai magyar írók között folyó durva hangvételű viták sodrában néhány marosvásárhelyi író – például Hajdu Győző, Sütő András, Gálfalvi Zsolt, Gagy László és Nagy Pál szükségesnek érezte, hogy a magyar irodalmi életben előforduló pártellenes jelenségről tájékoztatást nyújtson, és leleplezze az említett jelenségek felelőseit. Jelen memorandumot, amit Pártunk Központi Bizottságának küldtek, velem is és más Marosvásárhelyen tevékenykedő párttag íróval is ismertették: Hajdu Zoltán és Papp Ferenc. Óriási felháborodással szereztünk tudomást a jelentésekben ismertetett aljas tettekről. Biztosak vagyunk abban, hogy az illetékes pártszervek mélyrehatóan tanulmányozzák majd az itt említett problémát, és megfelelően intézkednek. Véleményem szerint azok az alakok, akik ürügyként használják fel az irodalmat, öntudatosan fáradoztak azon hogy népi-demokratikus rendszerünk alapjait gyengítsék és aljas módon

51 Címe magyarul: A marxista-leninista elvszerűség megerősödéséért az irodalombírálatban. A cikket közölte az *Igaz Szó* 1958. július–augusztus, 144–158.

rágalmazták Pártunkat, a KB-t és maga Gheorghiu-Dej elvtársat is. Semmi helyük nem csak a pártban, de irodalmi életünkben sem. Kiűzésükkel tovább fog erősödni a Párt, és nagymértékben fog gyengülni irodalmi életünkben a burzsoá ideológia hatása, az a lelki terror, amit eddig gyakoroltak ezek az elemek.⁵²

A három szerkesztő többtízoldalas feljelentésében Földes bűneit és pozíciójának tarthatatlanságát bizonygatta. Minden kétséget kizáróan Hajdu lehetett az akció mozgatórugója, aki egy 25 oldalas irodalompolitikai jellegű vádirattal járult hozzá Földes leleplezéséhez.⁵³ A két „társszerző”, Gálfalvi és Sütő 1956-ban rövid időre szembefordult a magyarországi forradalom hivatalos értékelésével és Földes László liberális vonalát követte, amit Sütő ki is fejtett levelében:

Mostan pedig azt mondhatná valaki: de hiszen, Sütő András sok mindenben azonos nótát fújt Földessel! Valóban [...] bizonyos részletkérdésekben, mint amilyen a sajtópolitika, az idillizmus és a negativizmus kérdése, a liberálisabb sajtó kérdése, a „merészebb bíráló” kérdése, az Írókongresszus jellegének megítélése, a magyarországi ellenforradalom OKAINAK kérdése /hogya a külföldi vagy belföldi erők játszottak-e nagyobb szerepet/ mindezekben a kérdésekben egy ideig azonos nézeteket vallottam.⁵⁴

„Megtérésük” és annak kinyilvánítása Hajdu céljait szolgálta, elsősorban azért, hogy bizonyítsa a lapja által képviselt kemény vonalat:

Tiltakozom az ellen és felháborító elvtelenségnek tartom azt, hogy Földes László álnok módon kikiáltta az *Igaz Szó*-t, – a legrosszabb indulatú félremagyarázás, az *Igaz Szó* tényleges hibáinak mérhetetlen eltúlzása, valamint a legszembeötlőbb szöveghamisítás alapján az ideológiai köegxizencia [sic!] meghirdetőjének, az eklekticizmus fő képviselőjének, az opportunistairodalomkritika elsőszámú hordozójának a hazai magyar irodalomban, a szubjektivizmus és esztétizmus tudatos szócsövének, a liberalizmus szélsőséges képviselőjének.⁵⁵

Másrészt Hajdu, a Földes és az általa pártolt (a vásárhelyihez képest tehetségesebb és szélesebb látókörű) nemzedéki csoportot politikai illojalitással vádolta:

Abban az időszakban (1956 vége és 1957 eleje) amikor idős íróink rendszeresen jelentkeztek jó szándékú becsületes írásaikkal az *Igaz Szó* oldalain, Kolozsváron éppen Földes László és néhány fiatal író barátja (Kányádi Sándor, Fodor Sándor, Panek Zoltán és mások) bojkottot szervezett folyóiratunk ellen azzal a jelszóval, hogy az *Igaz Szó* „nemzetáruló”, „sztálinista” irodalmi fórum, mely „elárulta a romániai magyarság érdekeit”; „nem harcol a magyar nemzetiség érdekeiért, gyáván meghunyászkodott”.

52 ANDJM, 1134, dosar 205, 97. Kovács György román nyelvű kísérőlevele. Saját fordításom.

53 E.L. fényképész és Tóth Sándor filozófus, akik szemtanúi voltak az ügynek, azt állítják, hogy Hajdu állandó zsarolás alatt tartotta Gálfalvit és Sütőt is: előbbi társadalmi származása miatt (édesapja ügyvéd volt), utóbbit pedig egy állítólagos autóbaleset kapcsán, amit csak Hajdu közbenjárására sikerült „elrendezni”.

54 Sütő levele: ANDJM, 1134, dosar 205, 96.

55 ANDJM, 1134, dosar 205, 124–5.

A jelentés által sugallt emlékeztetés a pártnak szólt: tudnia kell, ki képviselte a szocializmus értékeit, és ki használta fel nemzetiségi sérelmek felemlegetésére az erdélyi magyar közvéleményt formáló hivatalos fórumait:

Földes egy szóval sem beszélt arról, hogy az *Igaz Szó* szerkesztőségében dolgozó kommunista írók, a Marosvásárhelyen élő kommunista írókkal együtt pártunk KV-ének irányelveit követve a magyarországi burzsoá-nacionalista ellenforradalom idején egységesen léptek fel és még a magyarországi forradalmi munkás-paraszt kormány megalakulása előtt megbélyegezték és határozottan elítélték az ellenforradalmi vérengzést, és újból hitet tettek pártunk következetes marxista-leninista politikája mellett. Arról sem tesz említést, hogy az *Igaz Szó*-ban 1956 decemberében és 1957 elején több olyan kritikai, publicisztikai megnyilvánulás látott napvilágot, amely egyértelműen állást foglalt a szocialista-realista irodalom kommunista pártossága mellett és a leghatározottabban visszaverte egyes ellenforradalmárrá züllött pesti írók szocializmus és szovjetellenes nézeteit (pl. Papp Ferenc, Méliusz József, Hajdu Győző publicisztikai cikkei, később pedig Sütő András és Gálfalvi Zsolt pártos kritikai írásai).

A Hajdu-féle csoport által a párt vezetősége felé közvetített Földes-kép démoni jelenségeként ábrázolja az ellenfelet. Sütő András információja alapján Földes szerint „ha valaki becsületes író, akkor ebben az országban csak az asztalfióknak ír”.⁵⁶ Sütő arról tájékoztatta a pártot, hogy Földes többször és nyilvánosan vett védelmébe olyan a hatalom által ellenségnek nyilvánított, rendszeresen zaklatott, vagy már letartóztatásban lévő értelmiségieket, mint Páskándi Géza, a „dekadens, világnézeti-leg reakciós”⁵⁷ Székely János vagy a „nyíltan ellenforradalmár, a pártot és a rendszert gyalázó” Tordai Zádor.

Meggyőződésem, hogy Földes nagymértékben hibás azoknak a fiatal íróknak a tévelygéséiért, akik a magyarországi ellenforradalom után sem vonták le hibás nézeteik tanulságait. Földes mindvégig elégedetlen volt Páskándi lefogatása miatt, soha nem halottam, hogy Kányádi Sándort megbírálta volna.⁵⁸

Az *Utunk* főszerkesztőjének határozott véleménye szerint a Magyar Autonóm Tartomány léte „porhintés”. Ugyanakkor azt hangoztatta, hogy „Kolozsváron a pozícióinkat nem szabad feladni!”, támogatást szerezve e nézetnek több fiatal író és szerkesztő körében.

Hajdu levelében természetesen erős sértődöttség, sőt bosszúvágy is előbukkan, mikor Földes bűneit sorolva megemlíti, hogy ellenfele azt javasolta két fiatal írónak, Bajor Andornak és Kányádi Sándornak, vigyázzanak, „mert Hajdu spicli, mindent elmond a pártnak.”⁵⁹ Levelének sokkal nagyobb relevanciát kell tulajdonítanunk, mint egy egyszerű vádiratnak, amelynek egyetlen célja az egyéni bosszúállás. A tájékoztató/feljelentő írás a hatalom nyers nyelvét beszéli, és teljesen átveszi szó-

56 Hajdu levele, 1958. augusztus 20. Dosar 205, 138.

57 Sütő levele, 1958. augusztus 25. Dosar 205, 95.

58 Sütő levele, Dosar 205, 95.

59 Hajdu levele, Dosar 205, 143.

fordulatait. Hajdu, Sütő, Gálfalvi írásainak félreérthetetlen az üzenete: az ellenség nemcsak körülöttünk, hanem *köztünk* is létezik, egy olyan ellenség, aki bizalmi pozíciója magasságából még azt is megengedi magának, hogy az ország első emberére is „a legmocskosabb rágalmakat” szórja. „Gheorghiu-Dej egy szarházi csirkefogó gazember”, fejtegette Földes 1956 nyarán Sütő András és Gálfalvi Zsolt előtt a marosvásárhelyi Borszék nevű cukrászdában.⁶⁰

Földes legfőbb bűneként Hajdu mégis az 1956-os forradalmi hangulat „előkészítését” róta fel, amit magyarországi kapcsolatain keresztül szított:

Fontosnak tartom informálni a Központi Vezetőséget arról, hogy Földes és néhány kolozsvári író/pl. Kiss Jenő, Kányádi Sándor/ tudomásom szerint levelezésben állott néhány ellenforradalmárrá züllött pesti íróval, vagy olyan elemekkel, akik Pesten 1956 őszén pártellenes álláspontból támadták a kommunista írókat /ilyen volt pl. Pándi Pál és Csoóri Sándor/. 1956 szeptemberében Pesten voltam, pesti tartózkodásom alatt az Írószövetség megbeszélésein többször vitába keveredtem Hay-val, Zelk Zoltánnal, Pándival és Csoóri Sándorral. E vitákból derült ki, hogy Földes, Kiss Jenő és Kányádi levelezésben állott pesti írókkal. Különösen Csoóri Sándor utalt több ízben arra, hogy ne próbáljam védeni a romániai magyarság helyzetét, mert ők erdélyi barátaik leveléből/s itt említette Földes, Kányádi és Kiss Jenő nevét/ úgyis tudják, hogy milyen állapotok uralkodnak Romániában. [...] Pándi Pál azt hangoztatta, Csoóri Sándorral együtt, hogy Földes az igazi, derék magyar szerkesztő, aki nem adta el nemzetét, nem árulta el fajtáját [sic!], célozván ezzel arra, hogy mi jónéhányan Marosvásárhelyen elárultuk magyarságunkat.⁶¹

Eljutottunk az egész argumentáció magjához: a „*magyar veszély*” megjelenítéséhez és erőteljes tematizálásához. 1956 tavaszától hirtelen újjáéledt a magyar–magyar kulturális és egyéni szintű kapcsolatrendszer. 1956. augusztus 1-től vízümmentesen utazhattak Romániába a magyar állampolgárok. Ugyanakkor Romániából is lehetségessé vált a Magyarországra való magánutazás, és a vezető értelmiség nagy része élt is a lehetőséggel. 1956 szeptemberében megfordult Budapesten Gáll Ernő, Hajdu Győző, Jordáky Lajos, Dávid Gyula, Varró János, Földes László. 11 év után először hazalátogatott Tamási Áron; Pándi Pál pedig, a *Szabad Nép* vezető munkatársa körbejárta a Székelyföldet *nem hivatalos* úton. Hajdu kezdettől fogva veszélyesnek tartotta ezt a jelenséget. 1958-ban megfogalmazott értékelése pedig előre vetíti a román hatalmi szervek álláspontját: a magyar–magyar kapcsolatok revitalizációja elsősorban *biztonságpolitikai* problémákat vet fel, és Földes széles, ráadásul nem kellőképpen ellenőrzött magyarországi kapcsolatrendszere szintén kockázati tényezőt jelent. A hivatalos álláspont szerint a magyarországi és az erdélyi értelmiség még mindig erőteljes nacionalista befolyás alatt áll, és meg kell akadályozni, hogy szorosabb kapcsolatba kerüljön a (helytelenül) egyetlen központjának tekintett Budapesttel.

60 Hajdu levele, Dosar 205, 138.

61 Hajdu levele, Dosar 205, 140.

Az egész vádiratot konstruált ellenfogalmak uralják, pl. a „pártos” vagy „pártellenes” magatartás képviselőinek felsorakoztatása. Valóságképe teljesen (át)ideologizált, a jók és rosszak szétválasztására törekszik (lásd Sütő és Gálfalvi „megtérése” az 1956-os forradalmi kísértést követően). Mégsem mondható, hogy valótlanúságokkal teli szöveg előtt állunk. A „büntett” földrajzi és időbeli meghatározása (egy *délután* a marosvásárhelyi Borszék nevű *cukrászdában*), az inkriminált szövegek, cikkek és tanulmányok hosszú és pontos idézése, és végezetül több tucat kolozsvári és marosvásárhelyi értelmiségi említése és politikai hűségük vizsgálata: a hatalom nevében fellépő Hajdu feljelentését valóban létező ügyeket felhasználva konstruálta meg. Vádiratának utolsó mondatánál, mikor a fiatal főszerkesztő, a „hatalmon lévő” értelmiségi már sürgeti a „külső” szereplő, a román hatalom döntését Földesről, végleg eltűnik az irodalmár identitása:

Ilyen embernek semmi keresni valója [sic] nincs a munkásosztály forradalmi pártjában. De ilyen pártellenes revizionista irodalmárnak életünkben sincs mit keresnie. Különösen nincs helye az *Utunk* szerkesztőségének az élnél, de nincs helye egyetlen szerkesztőségünkben sem. Javaslom, hogy a párt illetékes szervei végezzenek széleskörű vizsgálatot a fenti kérdésben. Meggyőződésem, hogy Földes László pártellenes magatartásának sokoldalú feltárásával egyidejűleg olyan kérdések is felszínre kerülnek majd, melyek tisztázása Pártunk Központi Vezetőségének irányelvei alapján nagy segítséget jelenthet az egész hazai magyar irodalomnak.⁶²

Kevesebb, mint egy héttel az átirat elküldése után, szeptember 4-én Földest felmentették főszerkesztői állásából,⁶³ majd néhány hónappal később, 1959. január 7-én az *Utunk* szerkesztőségében alapszervezeti gyűlést⁶⁴ tartottak Földes ügyéről. A gyűlésen olyan személyiségek bírálták változó intenzitással, pátosszal és együttérzéssel, mint Gáll Ernő, Bodor Pál, Kacsó Sándor, Nagy István, Tompa István és Márki Zoltán; „koronatanú” pedig maguk a vádiratot összeállító marosvásárhelyi írók voltak. Az ülés nyomán Földes Lászlót kizárták a pártból és gyakorlatilag a nyilvánosságból is.⁶⁵ Csak 11 éves „kimaradás” után, 1970-ben vállalhatott újra lapszerkesztést az induló bukaresti *A Hét* című hetilapnál, de alig 50 évesen, 1973 januárjában meghalt. Felesége Izraelbe távozott, és három év után öngyilkos lett.⁶⁶

62 Hajdu levele, Dosar 147.

63 Kuszálék 1996: 183.

64 Szabó Gyula könyvében közli a fenti gyűlés jegyzőkönyvét amelyben a Földes ellen elhangzó érvelések alapját az általam feltárt feljelentő levelek szolgáltatják (Szabó 2001: 175–202).

65 A Földes-ügy következtében Panek Zoltán fiatal szerkesztőt is eltávolították az *Utunktól*; 1962-ig Panek munkásként dolgozott Kolozsváron. *Romániai Magyar Írók Lexikona* (RMIL): IV/389.

66 RMIL: I/620–622. A Kántor Lajos által összeállított szócikk így ábrázolja Földes drámáját: „1956-tól az *Utunk* főszerkesztője; hosszú megszakítás után, 1970-től ismét alkotának, széles körű érdeklődésének megfelelő szerkesztői munkát végzett mint a bukaresti *A Hét* főszerkesztő-helyettese”.

OLVASATOK, OLVASATSZINTEK

Földes László tragikus kimenetelű ügyének több lehetséges, egymástól nem teljesen elkülöníthető olvasata és olvasati szintje van. Történésként elsősorban arra kívánok reflektálni, hogy az ügy résztvevői milyen értelmiségi szereptípusokat jelenítenek meg. Egyrészt fiatal irodalmárok és szerkesztők, akik már az „új” rendszerben szocializálódtak, és Stephen Kotkin kifejezésével élve „bolsevik nyelven”⁶⁷ beszéltek. Ebből kifolyólag rendkívül aktív csoportot képeztek, amely hol dialektikus, hol szimbiotikus viszonyban állt a hatalommal, amelytől nemcsak legitimitását nyerte, hanem cserébe propagandaműveivel maga is újratermelte, erősítette a rendszer legitimitását.⁶⁸ Egy szóval: a hatalom (magyar) értelmisége *hatalomnak* érezte magát az ’50-es években.

Nem fogadhatunk el tehát egy olyan felmentő „etnikai” értelmezést, amely szerint a magyar értelmiségiek a központi, tehát a *román* egyneműsítő hatalmi irányváltás áldozatai lennének, akiket arra *kényszerítettek*, hogy megtörjék a képzeletbeli „kisebbségi egységet”. Ugyanakkor azt a széles körben elterjedt „karakterológiai” olvasatot sem osztom, mely egyedül Hajdu Győzőre hárítja a felelősséget, tükrözve ezzel a Hajdu politikai-közéleti szerepléséről 1989 után magyar részről megfogalmazott egyöntetű megvetést.⁶⁹

Ezzel eljutottunk egy második olvasati szinthez: a romániai magyar értelmiség szerepvállalásának az 1956 utáni években bekövetkezett változásai problematikájához. A forradalom ráébresztette a romániai magyar közösséget, hogy a politikai/ideológiai „feladatokon” túl az értelmiségnek ismét fel kell vállalnia azt a nemzetiségi, sőt kimondottan „nemzetvédő” szerepet is, amelyet a két világháború között betöltött.

Ez a szerepvállalás azonban nem lett volna lehetséges a párton kívül: az állami lag finanszírozott magyar kulturális (köz)élet egy pillanatig sem működhetett volna a párt beleegyezése, sőt bőkezű támogatása nélkül. Az 1945 után integrálódni igyekvő magyar értelmiség sokáig hitt abban, hogy az etnikai hálózatok zártsága megvédelheti a közösséget a nem kívánatos külső beavatkozástól. Abban az illúzióban élt, hogy miközben sikeresen integrálódik a román kulturális életbe, és „behálózza” a bukaresti politikai és kulturális elitet azzal, hogy kulcsfontosságú pozíciókba magyarok is jutnak, hozzáférhetetlen marad a hatalom „szenzorai” számára.

A Földes-üggyel párhuzamosan egy nagyon súlyos társadalmi következményekkel járó fordulat következett be Erdélyben: a hatalom a titkosszolgálat hálózatainak segítségével ekkor hatolt be véglegesen a kisebbségi közösség mindennapi életébe. 1956 októbere után rohamos növekedésnek indult a magyar nemzetiségű ügynökök és társadalmi megbízottak száma, főleg az értelmiség körében. Míg a forradalom előtt a kolozsvári Bolyai Egyetemen, mint már korábban utaltunk rá,

67 Kotkin 1995: 220. Az orosz származású történész szerint a Szovjetunióban a „speaking Bolshevik” kifejezés alatt egy tágabb kulturális és identifikációs rendszer működött a ’30-as években. A sztálinizmus kulturális kódjairól vö. Hoffman 2003: 146–173.

68 Vö. Bárdi 2004.

69 Hajdu 1989 utáni közéleti szerepéről lásd Gáll Ernő 2003: 64, 67.

még csak 3-an voltak, 1957-ben már több mint 60 ügynök „tudósított” egyedül ennek az intézménynek a legapróbb eseményeiről is.⁷⁰ A magyar intézmények módszeres és szinte észrevétlen behálózása azonban még nem a szimbolikus mező uralásáért folytatott harc volt. A Földes-ügy „győztes” szereplői ugyanis *nem* ügynökök, de nem is a hatalom hétköznapi, megszarolt „kiszolgálói”. Hajdu Győző, aki Bukarest oldalán harcol és győzelmet arat, úgy érezheti, hogy nemcsak a „jó” oldalon áll, hanem fiatalsága, tapasztalatlansága ellenére ő maga képviseli és testesíti meg a *hatalmat* mások fölött.

Paradox módon, Földes és legfőbb ellensége, Hajdu Győző, ugyanazon illúzió foglyai voltak: mindketten úgy gondolták, hogy párthű személyiségekként hatalmi pozícióval rendelkeznek, és ebből kifolyólag „mentelmi jogot” élveznek. Földes illúziójának, mint láttuk, már 1958-ban véget vetett a hatalom és a hatalom értelmisége. De az 1956-os forradalom után az *állambiztonság* szemében a magyar kisebbség most már nem csak egyénileg, hanem közösségként is kockázati tényezővé vált. A stratégiaváltást már egy 1957. február 23-án megtartott titkos megbeszélés előrevetítette, amit az RMP KB épületében tartottak a Belügyminisztérium és a Securitate vezetőivel.⁷¹ 1957 folyamán a különböző tartományokból érkező jelentések a magyar kisebbséget potenciális ellenségként jellemezték:

A magyar nacionalisták arra tesznek kísérletet, hogy káoszt teremtsenek terrorista és diverziós akciókkal. A leleplezett csoportok akcióiból az következik, hogy a magyar nacionalisták végső célja Erdély egészének vagy egyik felének elszakítása a Román Népköztársaságból és Magyarországhoz való csatolása.⁷²

Egy májusban tartott „értékelő” konferencián az egyik vezető belügyi tiszt következőképpen fogalmazta meg az állambiztonság új prioritásait:

A miniszter elvtárs többször is számon kérte, hogy miért van az, hogy szerveink inkább a román elemeket követik. Megvizsgáltam ennek az okait és azt konstatáltam, hogy állományunk nagy része román nemzetiségű, nem beszél jól magyarul, tehát sokkal könnyebben tudták beszervezni a román, mint a magyar elemeket [...] Mostanára viszont változtatni tudunk a helyzeten és a legnagyobb hangsúlyt a magyar nemzetiségű ellenséges elemekre helyeztük.⁷³

A politikai hatalomhoz közeli, de állambiztonsági kérdésektől távol álló magyar értelmiség azonban nem érzekelte az elsősorban biztonságpolitikai okokkal indokolt kisebbségpolitikai fordulatot. Jó példa erre maga Hajdu Győző is, akinek a karrierje 1958 után a '60-as években elért RMP KB-tagság felé közelített, és aki pártosságával továbbra is rettegésben tartotta az erdélyi magyar irodalmi életet.

70 ACNSAS, fond Documentar, dosar 108, 226.

71 ANIC, Fond CC al PCR, Cancelarie, dosar 113/1957, 1–50. Az 1957. február 23-án tartott gyűlés jegyzőkönyve.

72 ACNSAS, fond Documentar, dosar 108, 279. Az 1957. december 2–3-án tartott operatív tanácskozás jegyzőkönyvéből. Nicolae Budişteanu, a BM III Osztálya vezetője jelentése az 1957-ben folytatott felderítő munkáról.

73 ACNSAS, fond Documentar, dosar 202, 5.

Hajdu valószínűleg nem sejtette, hogy mindeközben a Securitate, magyar ügynökei révén, hozzáfér politikai, családi, erkölcsi és „nemzeti” magatartásának titkaihoz, és a jelentéseiben „jól ismert magyar nacionalista”-ként jellemzi.⁷⁴

A párt utasításait követő magyar értelmiség 1956 után csapdába esett. Miközben a hatalom nyelvét beszélte, a népszolgálati eszmének megfelelően anyanyelve és kultúrája védelmét is próbálta ellátni. A kör azonban már bezárult körülötte: a Román Munkáspárt ideológiájában bekövetkezett fordulat az osztály helyébe immár a nemzetet állította, és ez olyan etnikai alapú államépítési folyamatot gerjesztett, amelynek nemcsak az „áldozatok”, hanem a hatalom „cinkosai” sem lehettek többé szerves részesei, csak hivatásos túlélői.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

KÜM Román TÜK iratok, XIX-J-1-j, 12. és 18. doboz

KÜM Román Adminisztratív iratok, XIX-J-1-k, 17. doboz

Teleki László Alapítvány kéziratára, 2442/92. *A magyar értelmiségi körökben jelentkező burzsoá-nacionalista befolyások elleni harc néhány problémája*, a kolozsvári „Bolyai” Tudományegyetem R.M.P. alapszervezete bürojának megbízásából készült jelentés / 1954. december – 1955. március

Arhivele Naționale Istorice Centrale (= ANIC) (Román Állami Központi Levéltár)
fond CC al PCR, Cancelarie, dosar (iratcsomó) 113/1957.

Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș (= ANDJM) (Román Állami Levéltár Maros megyei fiókja)
fond 1134 (Comitetul regional al PCR Mureș 1950–1968), dosar 118, 173, 181, 199, 205.

Arhiva Consiliului pentru Studierea Arhivelor Securității (= ACNSAS) (A Securitatét Felügyelő Bizottság Irattára, Bukarest)
fond Documentar, dosar 53, 73, 105, 108, 129, 131, 198, 202, 226.
fond Informativ, dosar 2534, vol. 1.

Igaz Szó (1954–1958)

Utunk (1956)

Vörös Zászló (1956)

Szabad Nép (1956)

Interjú Tóth Sándor ny. egyetemi tanárral 2003. december 1-én, készítette Stefano Bottoni. (A szerző tulajdonában)

Interjú E. L. fényképésszel 2004. október 8-án, készítette Stefano Bottoni. (A szerző tulajdonában)

⁷⁴ ACNSAS, fond Informativ, dosar 2534 (Páskándi Géza dossziéja), 1, kötet, 40. Az 1964. június 28-án kelt 40. 307/34.631. számú jelentés azzal vádolta Hajdut, hogy erkölcsileg és anyagilag is segítette az 1957-ben ellenforradalom miatt elítélt és bebörtönzött Páskándit.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bárdi Nándor 2004: Összezárkózás és szétfejlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára. In: Fedinec Csilla (szerk.) *Nemzet a társadalomban*. Budapest, 251–274.
- Bocă, Ioana 2001: *1956, un an de ruptură*. Fundația Academia Civică, București
- Bottoni, Stefano 2003: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása (1952). *Regio* 14. 3. 89–125.
- Erdélyi Vera 1953: *Búzahombár*. Bukarest
- Földes László 1954: Az irodalmi hős nemzeti jellege. *Igaz Szó* 2. 3–4. 102–117.
- Földes László 1958: Irodalombírálatunk eszmei tisztaságáért. *Utunk* 13. 31. és 32. (augusztus 7. és 14.)
- Gagyí József 2003: Határ, amely összeköt. *Regio* 14. 3. 126–148.
- Gagyí József 2004: Magyar Autonóm Tartomány: egy centralizációs kísérlet – hatalom, értelmiségiek, társadalom. In: Fedinec Csilla (szerk.) *Nemzet a társadalomban*, Budapest, 173–190.
- Gáll Ernő 2003: *Napló II. 1990–2000*. Kolozsvár
- Hoffmann, David 2003: *Stalinist values. The cultural norms of the Soviet modernity (1917–1941)*. Itacha & London
- Kalmár Melinda 1998: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest
- Kotkin Stephen 1995: *Magnetic mountain. Stalinism as a civilization*. Los Angeles
- Kuszálík Péter 1996: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. Budapest
- Lázár József 1954: Erdélyi Vera : Búzahombár. *Igaz Szó* 2. 1. 125–127.
- D. Lőrincz József 2004: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Pro-Print, Csíkszereda
- Rainer M. János 2003: Egy kompromisszum „hétköznapijai” – jelenetek a hatvanas évekből. Antall József és az állambiztonság embere. *1956-os Intézet Évkönyve* 2003, Budapest, 270–298.
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I–IV. 1984–2002.
- Standeisky Éva 1996: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest
- Szabó Gyula 2001: *Képek a kutyaszorítóból*. Csíkszereda
- Tănase Stelian 1998: *Elite și societate. Guvernarea lui Gheorghiu-Dej*. București

Gagy József

Hatalom, szakértelem, átalakulás

A szocialista modernizáció kezdetei Románia egy elmaradott régiójában

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóját a romániai magyar társadalom kutatói mind eddig mint a román nacionalizmus térnyerésének, a Bolyai Tudományegyetem megszüntetésének, a Magyar Autonóm Tartomány átalakításának/megszüntetésének időszakát mutatták be. Kétségtelen, hogy ekkor a székelyföldi társadalmat uráló hatalomban etnikai fordulat történt. A kollektivizálás, amellyel legtovább Csík és Gyergyó vidékén szegülnek szembe, megalapozza a falu és falusiak gazdasági-társadalmi kiszolgáltatottságát. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy ez a hatalom a szakismeretek gazdasági alkalmazásában, az infrastrukturális fejlesztésben, Marosvásárhely átépítésében, a fogyasztási feltételek kialakításában is jelentős szerepet játszik.

Az ötvenes-hatvanas évek fordulója a – kelet-európai kontextusba illeszkedő – hivatalos propaganda szerint a gazdasági növekedés megugrásának időszaka Romániában. A legmagasabb politikai fórumok, a pártkongresszusok szónoki emelvényein elhangzottak szerint az 1956–1960 közötti időszakban az ipari termelés átlagos évi növekedése 10,8 százalék, az 1961–1965 közötti időszakban 14,4 százalék volt.¹ Ez utóbbi a legmagasabb érték Románia második világháború utáni történetében.

Az időszakot a Szovjetunióban Hruscsov személye, valamint az az elképzelés uralja, hogy a szovjet politikai, gazdasági és társadalmi rendszer felsőbbrendűségének bizonyítékaiként a szocialista országok gazdasági bizonyos területeken utolérik, és elhagyják a fejlett kapitalista országok gazdaságait. Az „űrkorszak” nyitányát kétségtelenül a szovjet sikerek jellemzik. A „dognaty i peregnaty” (utolérni és túlszárnyalni) elve a Brezsnyev-korszak kezdetéig uralja a kelet-európai sikerpropagandát.

Hruscsov 1960-ban részt vesz a Román Munkáspárt (RMP) III. kongresszusán, és beszédében többek között kijelenti:

A néphatalom megteremtése után a kelet-európai népi demokratikus országok dolgozói sikerrel építik a leghaladóbb társadalmi rendszert, a szocializmust. Politikai és társadalmi szempontból Nyugat-Európa országai máris a történelem periferiájára kerültek. Egyelőre még hivalkodnak gazdasági fejlődésük magas színvonalával. De a szocialista országok már ezen a téren is utolértek számos fejlettnak tartott nyugat-európai országot. A szocialista országok fejlődési üteme oly gyors, hogy komoly mértékben kezdenek utolérni olyan jelentős kapitalista országokat, mint Franciaország és Olaszország.²

1 Az adatok a pártfőtitkárok kongresszusi jelentéseiből származnak, lásd: Gheorghiu-Dej 1960: 14–110, valamint Ceaușescu 1965: 21–193.

2 Hruscsov beszédét lásd: *A Román Munkáspárt III. Kongresszusa...1960: 201–246.*

Hruscsov és társai szemlélete szerint a jelen történelmi folyamatainak politikai és társadalmi centruma a lendületesen fejlődő kelet-európai, szocializmust építő országok, élükön a Szovjetunióval. A gond a szocialista gazdasággal van, amelyben az állami tervvel összehangolt folyamatok hatalmas erőforrások mozgósítását teszik lehetővé, de hiányzik az igazán távlati terv-előirányzatok kidolgozása. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a Szovjetunióban húsz éves, ehhez igazodva, a szovjet szakemberek tanácsait és munkamódszereit követve, Romániában hat éves „népgazdaság-fejlesztési”, illetve az ezt magában foglaló tizenöt éves távlati fejlesztési tervet dolgoznak ki. Ehhez igazodva, ezt teljesítve remélik a gyors fejlődést, a kapitalista országokkal folytatott verseny megnyerését.

A Szovjet Kommunista Párt 1959-ben tartott XXI. rendkívüli kongresszusán az 1956-os XX. kongresszuson már hangoztatott elvet mint a tervezés alapelvét hangoztatták. A két kongresszus között megtörtént az első szputnyik fellövése, az „űrkorszak” nyitánya. A Szovjetunió a termonukleáris és a rakétaipar területén megelőzte a nála kétszer nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező Egyesült Államokat. A Szovjetunió vezetői úgy gondolták, hogy ha a KGST nyújtotta integrációt jobban kihasználják, a szocialista országok gazdasági-tudományos és műszaki erőit jobban összpontosítják, a növekedés üteme fokozható, akkor pedig 1980-ra, tehát egy emberöltő alatt elérhető a kommunizmus. Az SZKP 1961-ben tartott XXII. rendkívüli kongresszusán megfogalmazták: a szovjet állam össznépi állam, és a cél 1980-ig a kommunizmus anyagi-műszaki alapjának megteremtése. A húsz éves programban olvasható, hogy 1980-ban a Szovjetunió ipari termelése lényegesen több lesz, mint 1960-ban a világ ipari termelése, a mezőgazdaság három és félszeres növekedése pedig az élelemellátás bőségét eredményezi.³

1962 júniusában Moszkvában a KGST tagországok vezetői tárgyaltak a párhuzamosan kidolgozott hosszú távú tervek egybehangolásáról, és egyezkedtek a „szocialista munkamegosztás alapelveiről”. A román vezetők nem fogadták el a román gazdaságra kiosztott szerepet, és 1964-ben Románia megfogalmazta saját különállására vonatkozó téziseit. Ezek lényege, hogy a román vezetés nem egyezik bele abba, hogy egyes gazdasági vezető funkciók az állam hatásköréből államfölötti szervek vagy szervezetek hatáskörébe menjenek át. Az érvelés szerint:

a népgazdaság tervszerű vezetése a szocialista állam szuverenitásának egyik alapvető, lényeges és elidegeníthetetlen jogköre, mivel az állami terv az a fő eszköz, amivel a szocialista állam valóra váltja a maga politikai, társadalmi és gazdasági céljait, meghatározza a nemzetgazdaság fejlődésének irányát és ütemét, alapvető arányait, a felhalmozásokat, a nép anyagi és kulturális életszínvonalának növelését célzó intézkedéseket. A szocialista állam szuverenitása feltételezi azt, hogy az állam ténylegesen és teljesen

3 Minderről lásd Pető-Szakács 1985: 375–376, valamint 398–399.

rendelkezzen e jogkörök gyakorlati ellátásának eszközeivel, saját kezében tartva a gazdasági és társadalmi élet vezetésének összes mozgató erőit.⁴

Az állam pedig, bár ezt nem mondják ki nyíltan a román vezetők, mi vagyunk – szovjet vagy bármilyen más segítség és támogatás nélkül. Nem mondják ki, de körülírják:

Senki sem ismerheti alaposabban és mélyebben egyik vagy másik országban az osztályerők viszonyát és helyzetét, az erőeltolódásokat és a tömegek hangulatának alakulását, a belföldi és nemzetközi körülmények sajátosságait, mint az illető ország kommunista pártja. Minden párt kizárólagos joga önállóan kidolgozni a maga politikai vonalát, konkrét célkitűzéseit, ezek elérésének útjait és módszereit. [...] Nem létezik és nem létezhet „atya-párt” és „fiú-párt”, „felsőbbrendű párt” és „alárendelt párt”, csak az egyen jogú kommunista és munkáspártok nagy családja létezik, egyetlen pártnak sincs és nem is lehet kivételes helye, nem kényszerítheti rá más pártokra irányvonalát és véleményét.⁵

Nem csupán vakmerő hatalmi manőverezésről van szó, hanem a szovjet–kínai konfliktus jó taktikai érzékkel való kihasználásáról is. A szovjet tankok segítségével történő hatalommegragadás periódusához, a szovjet gazdasági-műszaki segítséggel, szovjet tanácsadókkal elkezdődő államépítés időszakához, az ország szovjet mintára való területi-adminisztratív átszabásához, a sztálini alkotmány lemásolásához, az ötvenes évek elejéhez képest mindez igen komoly szemléleti és szerkezeti változást feltételez. Továbbá feltételezi azt a tudást, amely éppen a hosszú távú tervek előkészítése, kidolgozása során halmozódott fel: pozitív, leltározó, jelentős mennyiségű tudást, valamint a szervezési potenciál kialakításának és fenntartásának, a kongresszusok és a pártműködtetés mindennapi formái által biztosított sikeres legitimációtermelés mechanizmusainak az ismeretét, illetve az erre építő szervezeti formákat, nem utolsósorban: egy új generáció legjobbjainak integrálását a párt- és állami tevékenységbe.

Romániában a felhalmozás, egy új modernizációs korszak – annak ellenére, hogy már a negyvenes évek végén meghirdették – csak az ötvenes évek végén kezdődött. Nemzetközi összehasonlításban ez nem volt egy kiugróan sikeres folyamat.

4 Lásd: *Nyilatkozat...* 1964: 29–30. Ugyanitt olvasható, hogy „A KGST-ben résztvevő szocialista országok gazdasági együttműködésükkel kapcsolatosan megállapították, hogy a nemzetközi szocialista munkamegosztás fő módszere, a nemzetgazdaságok közötti együttműködés fő formája a tervek összehangolása a két- és többoldalú megegyezések alapján. A KGST-tag szocialista országok együttműködési kapcsolatainak fejlődése folyamán javaslatok merültek fel olyan formákra és intézkedésekre, mint az összes tagországok számára közös egységes terv és egységes tervező szerv, az iparágankénti műszaki–termelési államközi szövetségek, a több ország közös tulajdonában levő vállalatok, az államközi gazdasági komplexumok stb.” A román vezetők azzal indokolják lépésüket, bár létezik az a tendencia, amelyről Lenin is beszélt, és amire a szovjet vezetők hivatkoznak, csak hogy az egy más világtörténelmi korszakra vonatkozik, és „az egységes világgazdaság kialakulásának tendenciája” a hatvanas évek elején megnyilatkozik ugyan, de „ez a tényező nem hághatja át a szuverén és független országok népgazdaságából álló szocialista gazdasági világrendszer jelenlegi szakaszára jellemző objektív törvényeket.” (uo. 31.) Természetesen az állásfoglalást és az emögött kialakuló különállási tendenciát a szovjet és kínai kommunista vezetés nyílt vitája, a szovjet politikai, katonai befolyási lehetőségek korlátozottsága nyomán kialakuló politikai játéktér teremtette meg a román vezetés számára.

5 *Nyilatkozat...* 1964: 49.

1960-ban Románia gazdasági fejlettségben a szocialista országok közül csak Jugoszláviát előzi meg, Görögországgal és Portugáliával egy szinten áll. 1980-ban Jugoszláviával továbbra is egy szinten van, Görögország megelőzi, Portugália – amely 1986-ban csatlakozik az Eu-hoz – egy kevéssel lemarad mögötte.⁶

Az általam vázoltak szempontjából fontosnak tartom a szociológia és a közgazdaságtan modernizációs megközelítését mint a jelenségek összességét magyarázó keretet. Nem a pólusok megléte, az elvárásolt és racionális, vagy a tradicionális és modern szembenállás folyamatossága, hanem épp az átmenetek sokasága, illetve a fordulatok mibenléte, milyensége az, ami magyarázatot követel. Az, hogy fordulatok, szakadások történnek a gazdasági-társadalmi folyamatokban, kétségtelen, ezek bemutatása azonban nagy kihívás és próbatétel a kutató számára, akinek feladata az átmenet folyamatainak történeti feltárása. Amíg a részletekkel van elfoglalva, ezek időbeli egymásutánját, lehetséges ok-okozati viszonyait méregeti, használhat jelzős szerkezeteket: politikai, kulturális, társadalmi, vagy éppen: vegyipari, infrastrukturális modernizáció, a periféria modernizációja. A fejlődés, pozitívan értékelt változás, vagy éppen a felhalmozás szilárd képe áll a fogalomhasználat mögött. A bizonytalanság akkor válik szorongatóvá, amikor a korszakot a maga egységében kell szemlélni, megítélni. Miben változott meg, milyenné vált a romániai társadalom (és vele együtt, benne: a székelyföldi magyar társadalom) a szocializmus negyvenkét éve alatt? Miben és mennyire változott meg végérvényesen és visszafordíthatatlanul? Bizonyíthatóan hol vannak a változás fordulópontjai? Ha a modernizáció tág értelemben vett társadalmi változást jelent, amelynek eleve nem adott sem az irányja, sem a változás mibenléte,⁷ akkor a folyamat és a végeredmény leírása konstitutív jellegű, és túlmutat a szűk értelemben vett tudományos feltáráson.

A fenti, kiemelten fontos kérdések közül a harmadikat állítom dolgozatom középpontjába. Célom az ötvenes-hatvanas évek fordulójának bemutatása Románia egy elmaradott régiójában, a magyar többségű Székelyföldön.

Munkám *feltáró* jellegű. A vizsgált területi-adminisztratív egység – 1952 és 1960 között Magyar Autonóm Tartomány (MAT), majd 1960 és 1968 között, a megyésítés időszakában Maros Magyar Autonóm Tartomány (MMAT)⁸ – levéltári munkára alapozó kutatása alig három éve kezdődött el.

Úgy gondolom, hogy a fordulat megértéséhez a tágabb keretről, az időszak általános gazdasági-fejlesztési folyamatairól is szólnom kell.

6 A gazdasági fejlettségi szint összehasonlítása a korrigált GDP/fő mutató alapján – lásd Hunya 1990: 50.

7 A tankönyvének bevezetőjében beszél erről Diedericks (1995: 14).

8 A Magyar Autonóm Tartomány eredetileg kilenc rajont (=járást) foglalt magába: Marosvásárhely, Régen, Maroshévíz, Gyergyó, Csík, Kézdi, Sepsí, Udvarhely és Sepsiszentgyörgy rajonokat. 1956-ban Udvarhely és Erdőszentgyörgy rajonok egy részéből létrehozzák Keresztúr rajont. 1960 decemberében Erdőszentgyörgy rajont Marosvásárhely, Keresztúr rajont Udvarhely rajonba olvasztják be, Kézdi és Sepsí rajonokat Brassó tartományhoz csatolják, Ludas és Sármás rajonokat, valamint Dicső rajon egy részét pedig a megmaradt területhez, létrehozva így a Maros Magyar Autonóm Tartományt. Az előbb említett szerkezetben 77, az utóbbiban 63 százalék a magyar nemzetiségűek aránya.

KONGRESSZUSOK ÉS TERVEK

A kelet-európai pártállamok hivatalos, hatalmi időszámítását a kongresszusok, és a kongresszusok közötti országos pártkonferenciák tagolták. Ezeknek egyszerre volt jelentős hatalmi legitimációs, rituális és a párthierarchiát felállító, illetve megerősítő, feladatkielölő, praktikus szerepük. A nyitó előadást, amely a legutóbbi hasonló alkalom óta eltelt időszak eredményeit, valamint az elkövetkező időszakra vonatkozó irányelveket ismertette, a párt első embere tartotta, ugyanaz, akit az utolsó napon ünnepélyesen megerősítettek tisztségében. Gondosan elképzelt, felépített koreográfia szerint következtek a kongresszusi küldöttek munkasikereket ismertető, az elhangzott jelentés egyes részeit kiemelő, egyetértésüket hangsúlyozó felszólalásai – a kongresszusokon a reprezentativitás a lehető legáltalánosabb kellett hogy legyen, a forgatókönyvírók elképzelése szerint a szónoki emelvénnyel a „párt és az ország”, később a Ceaușescu-korszakban „a szocialista nemzet” kellett hogy megnyilatkozzon. A kongresszus anyagait tartalmazó, az események után a pártkiadónál megjelent kötetekből a „párt és az ország” szándéka nem, de a rendezők elképzelései jól kielemezhetőek.

A kongresszuson elfogadták az országos gazdaság- és társadalomfejlesztési terveket. Módosították a párt szervezeti szabályzatát, megválasztották az új vezetőséget: a revíziós bizottságot, a központi vezetőség vagy bizottság tagjait és pótagyjait, melyek tagjai választották meg azután az ellenőrző bizottságot, a politikai bizottságot, a titkárságot, az első titkárt (vagy főtítkárt).

A kongresszuson elfogadott nemzetgazdaság-fejlesztési irányelvek a hatalom vezényelte társadalomépítés regulatív szabályaivá váltak. Elfogadásuk után a propaganda a legfelsőbb szinttől az intézményekben zajló pártoktatásig ezeket idézte, variálta, sulykolta; az éves tervezés és a tervek lebontása során kikényszerítette, hogy az államapparátus tevékenységében ezekhez igazodjon.

Romániában az elhúzódó hatalmi harcok, az államszervezési bürokratikus kompetencia és a pártszervezés hiányosságai miatt lassan alakult ki a pártállam olajozottan működő szerkezete. A hatalomátvétel után hét évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az 1948 februárjában megtartott, a kommunista és a szociáldemokrata pártokat egyesítő kongresszust egy újabb kövesse. Ebben az időszakban vezették be a tervgazdaságot,⁹ két egyéves és egy ötéves tervet dolgoztak ki, de ezek nem kerültek pártkongresszus elé, ezért az elfogadásuk, végrehajtásuk nélkülözötte a később kialakult legitimációt és ritualitást. Meghirdetésük helyszíne nem a párt, hanem az államvezetés legmagasabb fóruma, a Nagy Nemzetgyűlés volt. A párt ekkor még nem tudta megteremteni és kihasználni azokat a gyakorlati és szimbolikus előnyöket, amelyeket a kongresszus, a pártépítés és az országfejlesztés meghirdetésének összekapcsolódása jelenthetett számára. A tervek kidolgozását és jóváhagyását szűk csoport, feltehetőleg szovjet szakértők közreműködésével¹⁰ sietősen végezte, nem volt

⁹ A tervgazdaság megszilárdítása egy hosszabb folyamat eredménye, lásd erről Réti 1990.

¹⁰ Fontos lenne feltárni, ismerni a tervek kidolgozásában oroszlanrész vállaló Pénzügyminisztérium vezetőjének, Luka Lászlónak, valamint a szovjet tervezés központi alakjának, Varga Jenőnek

idő és alkalom a pártapparátus bevonására. Az első, 1949-es egyéves terv előterjesztésekor Gheorghiu-Dej elismerte, hogy azért csak egy évre terveztek, mert az életbe léptetés határideje

nem adott elegendő időt hosszúléjárátú terv számára szükséges, szélesebb arányú előtanulmányokhoz. [...] Ezek az előtanulmányok kimondottan a tervszerűsítés céljaira előkészített, tudományos alapokon kidolgozott statisztikai és dokumentáris anyagot követeltek volna meg, márpedig ez az anyag csak most van előkészületben. [...] T]apasztalataink – sem a technikai apparátus, sem gazdasági kádereink tapasztalata – nem tették lehetővé hosszabb időszakra szóló terv kidolgozását.¹¹

A második öt éves, valamint az 1951–1955 közötti időszakra szóló öt éves tervet szintén a Nagy Nemzetgyűlés fogadja el.¹² Ez utóbbiban az alapvetőnek tekintett mutatószámok mellett olyan kitételek is találhatóak, amelyek arra utalnak, hogy a terv nemcsak irányt mutatott, hanem ekkor még a kezdetleges munkaszervezés, munkafegyelem megerősítését is közvetlenül szolgálta. Kötelezőnek írja elő például, hogy a munkát termelési grafikonok alapján szervezzék és végezzék, és ezzel kialakítsák a vállalatoknál a ritmikus termelés¹³ feltételeit. Kiemelt céllá teszi a terv- és a pénzügyi fegyelem megerősítését a központi vállalatokban és gazdasági szervezetekben. Javasolja, hogy kezdjék el az ipari vállalatok profilálását, ezzel teremtsék meg fejlődésük kereteit, továbbá alakítsák ki az egyes vállalatok számára megfelelő termékkategóriákat, hogy így növelhető legyen a termelési teljesítményük. Javasolja a standardizációs tevékenység erősítését elsősorban a nehéziparban, az elektrotechnikai, az építőiparban és a mezőgazdaságban, valamint „a kialakított standardok szigorú alkalmazásának meggyökereztetését”.¹⁴ Csupán 1955-ben kerül pártkongresszus elé, a jelentés részeként, az immár második öt éves „népgazdaság-fejlesztési terv”, melynek irányelveit a küldöttek elfogadták.

Ebben a tervben is vannak olyan kitételek, amelyek arra utalnak, hogy a termelés stabilitásának biztosítása még mindig nagy probléma. Kiemelten foglalkozik az ötödik, *Fő munkálatok, az új technika bevezetése* című fejezetben az épülőfélben levő egységek befejezésének és üzembe helyezésének kérdésével. A reális helyzetre, negatív tapasztalatokra utalnak azok a megjegyzések, amelyek arra vonatkoznak,

a kapcsolatait. A Szovjetunióban együtt dolgoztak, Varga Lukát mint kitűnő közgazdászt emlegette. Az pedig természetes, hogy Gheorghiu-Dej, Ana Pauker és Luka László ellenfele, mindaddig, amíg nem dőlt el a hatalmi harc, nem tudott olyan kongresszust megszervezni, amelyet teljes mértékben uralt és saját legitimitációjának növelésére használhatott volna. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy az ötvenes évek eleje a hatalmi harcok mellett az államszervezés lázában telt: új adminisztratív-területi felosztást kellett kialakítani, az új hatalom helyi szervezeteit létrehozni, megalkotni az új alkotmányt.

11 Részlet Gheorghiu-Dejnek a Román Népköztársaság 1949. évi állami terve kapcsán a Nagy Nemzetgyűlés előtt 1948. december 27-én elmondott beszédéből. In: *Az 1949. évi Állami terv*. é.n.: 13–14.

12 Például 1950 decemberében szavazza meg a Nagy Nemzetgyűlés *A Román Népköztársaság öt éves nemzeti gazdasági fejlesztési tervét az 1951–1955-ös évekre*. Megjelent a *Buletinul Oficial* 117. 1950. december 16-i számában.

13 Azaz a tervelőírásoknak megfelelő, a tervelőírásokban szereplő egységnyi időszakokban (hónapokban, negyedévekben, félévekben) elvégzett tevékenységeket.

14 *Buletinul Oficial* 117. 1950: VII. fejezet, Szervezési intézkedések

hogy az építkezési munkálatokat alapos technikai-gazdasági tanulmányok alapján kell megtervezni, s a munkálatokat a műszaki dokumentáció jóváhagyása után szabad csak beindítani, valamint „az új objektumok megtervezésénél az egyidejű építkezések számának korlátozására kell törekedni, hogy csökkentsük az építkezések időtartalmát, a munkálatok önköltségét és az alapok befagyását.”¹⁵ A tervben kis ki-tételként, és nem fő helyen olvasható a kutatásra-előtanulmányokra alapozó távlati tervezés fontosságára való utalás:

Népgazdaságunk harmonikus fejlesztése érdekében a főbb nemzetgazdasági ágakban, mint a vegyiparban, a villamosenergia-iparban, a kohóiparban, a vasúti és közúti szállítá-soknál stb. hosszabb időre szóló távlati terveket kell készíteni. E célból szakembereink és tudósaink széleskörű részvételével tanulmányokat, kutatásokat, technikai-gazdasági számításokat kell végezni.¹⁶

Csak 1958-ban kezdődik Romániában, akárcsak más KGST-tagországokban, szovjet biztatásra és szovjet tanácsadók részvételével, a távlati tervezés megalapozásának a folyamata. Erről Gheorghiu-Dej így számol be a III. pártkongresszuson elmondott jelentésében:

Az előkészítő munkálatokban, amelyek a párt és államvezetés közvetlen irányításával folytak, az Állami Tervbizottságon és a minisztériumokon, a tartományi, rajoni, városi pártbizottságokon és néptanácsokon kívül részt vett több mint 20.000 szakember, mérnök, tudós, ipari és mezőgazdasági élmunkás. A két éven át tartó munkálatok elősegítették a központi és helyi szervezetekben dolgozó párt- és állami aktivisták gazdasági felkészültségének gyarapodását, s a gazdasági vezetés tökéletesedésének lehetőségeit tárták fel. A dokumentációs anyag előkészítésére szervezett számos munkaközösség tevékenységében eredményesen egybeötvöződött a népgazdaság központi vezető szerveinek hozzáértése a helyi párt-, állami és gazdasági szervek, valamint a dolgozó tömeg körében élő, a termeléssel közvetlen kapcsolatban álló legértékesebb káderek kezdeményező készségével és tapasztalatával.¹⁷

Az ötvenes évek végén első alkalommal történt Romániában, hogy valóban sikerült jelentős szakismeretet bevonni a fejlesztési előkészületekbe. A kidolgozást követte a „mediatizálás”: országos vita a tervekről, hogy ne legyen olyan, felelős helyen dolgozó alkalmazott, aki ne tudna ezekről. És voltak hosszabb távú következmények is.

ÚJ MODELL

Romániában a sztálini korszakban alakították ki a modernizációs ugráshoz szükséges hatalmi-gazdasági, adminisztratív-bürokratikus kereteket. Az államgépezetet a Pauker–Luka–Georgescu csoporttal való 1952-es leszámolás után Gheorghiu-Dej

15 *Buletinul Oficial* 117. 1950: VII. fejezet, Szervezési intézkedések

16 *Buletinul Oficial* 117. 1950: VII. fejezet, Szervezési intézkedések

17 Lásd az idézett részt Gheorghiu-Dej 1960: 25–26.

és csoportja egységes elképzelései szerint kormányozták. Mint a bevezetőben már utaltam rá, Romániában is csak a hrucsovi időszak beköszöntével vált lehetségessé a sztálini gazdaság- és társadalomvezetéstől való relatív eltávolodás. Tudniillik ez nem volt gyökeres szakítás:¹⁸ továbbra is – természetesen – a szűk pártvezetés kezében maradt a társadalomépítési, gazdasági folyamatokat befolyásoló döntések joga, mégis fokozatosan átalakult a döntés előkészítés folyamata, átalakultak a döntések végrehajtását szolgáló mechanizmusok. Nem társadalmi nyomás kiváltotta engedményekről, csupán a társadalmi fogyasztási szükségletek konjunkturális figyelembevételéről beszélhetünk, a társadalomnak továbbra sem volt beleszólása az elosztásba, de a korszak a lakosság számára érezhetően fellendülést, viszonylagos egyéni felhalmozási lehetőséget jelent.

A fordulat a periférián

1958 novemberében, a RMP KV plenáris ülésén Gheorghiu-Dej megdicsérte a Magyar Autonóm Tartomány (MAT) pártvezetését. Arról beszél *Jelentésében*, hogy a pártszerveknek gazdasági téren is hatékony ellenőrzést kell gyakorolniuk a vállalatok adminisztratív vezetősége fölött – ez pedig csak úgy lehetséges, ha a pártszervezetek tanulmányozzák és ismerik az üzemszervezés és a tervezés műszaki-gazdasági kérdéseit, a termelési folyamatot, a helyi lehetőségeket, és a szakemberekkel közvetlen munkakapcsolatban vannak. A hatéves és a tizenöt éves távlati terv kidolgozása alkalmat terem minderre. A MAT (és a beszédben még megemlített Szucsáva tartomány, hogy ne csak a MAT legyen példakép) pártbizottsága azért érdemel dicséretet, mert nem elégedett meg azzal, hogy irányítsák és ellenőrizzék a tervjavaslatok kidolgozásának munkáját, hanem „a néptanácsokkal és a helyi gazdasági szervekkel együttesen tanulmányokat és távlati javaslatokat dolgoztak ki az illető tartományok gazdasági fejlesztésére”.¹⁹ A pártbizottság aktivistái eddig csak irányítottak és számon kértek, 1958-ban a gazdasági fejlesztés tervezéséhez azonban a néptanácsok és gazdasági egységek szakembereivel kellett leülniük tárgyalni és egyeztetni. Már az ötvenes évek elején követett módszer volt, hogy a tartományi pártbizottság egyes gazdasági kérdéseket az illető vállalatok igazgatói (valójában a nagyobb részben munkásigazgatók helyett a vállalatok főmérnökei, szakemberei) által készített jelentések alapján vitat meg, majd ezután hoz döntést. Az ötvenes évek közepétől kezdve az aktivisták (gazdasági kérdéseket illetően a gazdasági osztály aktivistái) saját jelentéseket készítettek, ezt társjelentésként a szakemberé mellé csatolták. Mindkettő

18 A román pártvezetés sosem távolodott túl messzire a sztálinizmustól, a szocialista táboron belüli különütasságának nem elvi, hanem gyakorlati szempontjai voltak: „a vezetés hatalmának megőrzése, valamint az iparosítás román koncepciójának, a fejlettebb országok utolérésének a programja” (R. Süle 1990: 234), a desztalinizáció „egészen szűk keretek között maradt” (R. Süle 1990: 231). Ugyanakkor a Gheorghiu-Dej utód, Ceaușescu hatvanas évekbeli nyitása után újra bekövetkezett a diktatúra keményedése, és „a Ceaușescu-rendszer végkifejlete erőteljesen kötődött a sztálinizmus hagyományos vonalához” (Hunya 1990: 56).

19 Lásd Jelentés az RMP KV 1958. november 26–28-i plenáris ülésén. In: Gheorghiu-Dej 1959: 616.

eljutott a pártbizottság tagjaihoz. A társjelentések megírásához már nem voltak elegendőek a hőskorszak pártaktivistáinak általános politikai ismeretei, harci lendülete, osztályhűsége. Szervezési ismeretekre, az illető területre vonatkozó szakismertekre, és a megíráshoz áttekintési, szerkesztési képességekre volt szükség. A kádercserénél egyre gyakrabban jelenik meg az indoklás: a leváltott káder „nem tudja átfogni a rá bízott tevékenységi területet”.²⁰ Az ötvenes évek közepén már kívánatosnak tartották, ha a káderek esti oktatás keretében érettségiznek, vagy látogatás nélküli szakon egyetemet végeznek, az ötvenes évek végétől azonban már az aktivisták számára is kötelező az érettségi, majd felsőfokú tanulmányok végzése. Természetesen, a szabályok érvényesítése együtt járt a generációs váltással: a fiatalok, akik bekerültek az apparátusba, és magas funkciókat foglaltak el, már felsőfokú pártiskolát vagy egyetemet végeztek.

Mindez azért fontos, mert az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején már vannak olyan aktivisták, akik képesek szakemberekkel szakmai kérdésekről tárgyalni, a tervezési folyamatot nemcsak felügyelni, hanem azt elemeiben és összességében is megérteni.

A nagy, évtizedekre kiható fordulat kezdete a gazdasági-urbanizációs fejlettség szempontjából perifériának számító, a történelmi Székelyföldet magába foglaló, annál valamivel kiterjedtebb Magyar Autonóm Tartományban is az ötvenes évek vége. 1958. február 13-án a tartományi politikai bizottság ülésén Manea Manescu, az RMP KB gazdasági igazgatóságának aligazgatója számol be a tartományban tett látogatásáról. Elmondja, hogy az általa vezetett bizottság a nyersanyag-gazdálkodás helyzetét, és ez alapján a tartomány gazdasági profilja kialakításának lehetőségeit tanulmányozta. Hangsúlyozza, megértette a tartomány fejlődésének a problémáját; elkezdődött a 15 éves perspektivikus fejlesztési terv kidolgozása.²¹

A tervek rohamléptekkel készülnek: az első változat 1958 szeptemberére,²² a második 1959 augusztusára,²³ a harmadik pedig 1960 áprilisára.²⁴ Közben, 1959 szeptemberében, a legfelsőbb párt- és államvezetők látogatnak el a tartományba: szeptember 10-én Gheorghiu-Dej és Chivu Stoica elvtársak²⁵ elhelyezik az új vegyipari kombinát alapkövét, ami új korszakot nyit Marosvásárhely gazdasági-társadalmi fejlődésében.

1959 egyébként is a számvetések éve: nem véletlen, hogy a MAT egyetlen statisztikai évkönyve az 1959-ben elvégzett munka eredményeként 1960-ban jelenik meg. A *Magyar Autonóm Tartomány a gazdasági fejlődés útján* című kiadvány Szóvérfi Zoltán tartományi propaganda-titkár felügyeletével, Keszi-Harmath Sándor

20 A szó szerinti román kifejezés: „nu poate cuprinde sarcinile încredințate”. Igaz, a leváltások valódi indítékai általában nem jelennek meg a Politikai Bizottság üléseinek jegyzőkönyveiben, de sejtethető, hogy akinek – egyebek mellett – ezt is a számlájára írják, annak a felkészültségével, értelmi képességeivel is baj van, netalán viselkedésével anyagi kárt, presztízsveszítést okozott.

21 Állami Levéltár Maros Megyei Fiókja (MÁL), Maros Megyei Pártbizottság Iratai – 1134. fond, 1958/192-es iratcsomó, 43–48.

22 MÁL, 1134-es fond, 1958/194-es iratcsomó, a Politikai Bizottság ülései, 56–376.

23 MÁL, 1134-es fond, 1959/226-os iratcsomó 14–254. – a Politikai Bizottság ülései; 1959/227-es iratcsomó 1–110. – a Politikai Bizottság ülései

24 MÁL, 1134-es fond, 1960/ 287-os iratcsomó, Gazdasági komisszió; 1–165.

25 Ekkor Gheorghiu-Dej az RMP első titkára, Chivu Stoica pedig a Minisztertanács elnöke.

közgazdász, a Tartományi Néptanács Tervosztályának munkatársa vezetésével készül el. A kötetet a nyomdából visszafordítják, a szerzők ellen megfélemlítő kampányt indítanak, Keszi-Harmath Sándort kizárják a pártból, eltávolítják állásából. Az indok: Székelyföldet emlegetnek, az ország különálló részeként kezelik a MAT-ot, és nem országos keretekbe beágyazva beszélnek a jelenségekről. Korabeli abszurd, hogy az autonóm tartományban az autonomizmus mint elitélő vádpont jelenik meg! Az igazi cél politikailag a megfélemlítés, a MAT megszüntetésének előkészítése, gazdaságilag pedig az egységes tervezés megerősítése.

Három leírás, statisztikai összegzés áll rendelkezésünkre, hogy a hatvanas években beinduló gyors modernizáció előtti állapotot áttekintsük. Az egyik a statisztikai évkönyv, a másik a három fejlesztési terv, a harmadik a Keszi-Harmath Sándor vezetésével végzett munka kézírata. Sajnos, még így is elég vázlatos az a kép, ami mindezekből kibontható.

A Székelyföld alapproblémája, az ipar hiánya minden megközelítésben felbukkan: „Bár a Székelyföld népsűrűsége nem volt nagy, a munkalehetőségekhez viszonyítva nagyszámú fölös népesség keletkezett, amelyet a gyáripar – fejletlensége miatt – nem tudott felszívni. Az egyre jobban kiéleződő viszonylagos túlnépesedés és az azzal járó összes társadalmi, gazdasági bajok határozottan, sürgetőleg vetették fel a Székelyföld iparosításának szükségességét.”²⁶ Ha nem iparosítanak, folyamatos lesz a társadalom elmaradottsága, szegénysége.

Az ötvenes években történnek meg a villamosítás kezdőlépései. A földgázt felhasználó gyulakutai hőerőmű 1958-tól működik teljes kapacitással. Az áram távvezetékessel szállítása azonban csak részben megoldott: Marosvásárhely, Régen, Szováta Gyulakutáról, Székelykeresztúr és Székelyudvarhely Segesvárról, Gyergyószentmiklós és Balánbánya Békásról, Sepsiszentgyörgy Brassóból kapja a villamos áramot, – Csík pedig ekkor még sehonnan. 1944 előtt 32, majd 1945–58 között 67 faluban történt meg a villanyáram bevezetése. Az ugrásszerű gyarapodás ezután következik, a társadalom nagy része csak a hatvanas években ismeri meg a villanyáram mindennapi használatának előnyeit.

A földgázellátás egyedül Marosvásárhelyre jellemző – a lakások 91,46%-át ekkor már ezzel fűtik. Falusi helységek a saját erőforrás hiánya miatt nem tudnak kapcsolódni a gázellátásba: 1955-ben 15 helység kéri, hogy vezessék be a gázt, de csak kettőnek vannak meg ehhez a saját pénzügyi eszközei.²⁷

Városi tömegközlekedés négy településen van (Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, Gyergyószentmiklós, Régen). A lakáshelyzet minden városban katasztrofális. Miközben a városok lakossága 60.000 fővel nőtt 1952–56 között, a lakásfelület-gyarapodás csak feleannyinak elegendő, Marosvásárhelyen egy személyre 4,22 négyzetméter lakófelület jut.²⁸

Az utazás, áruszállítás igen nehézkes – akkoriban még a mai körülmények között viszonylag kis távolságok (például Székelyudvarhely–Csíkszereda közötti

26 Keszi-Harmath 1959: 41–42.

27 MÁL, 1134-es fond, 1959/226-os iratcsomó, a Politikai Bizottság ülései, 68.

28 MÁL, 1134-es fond, 1959/226-os iratcsomó, a Politikai Bizottság ülései, 73–74.

50 km) is jelentőseknek mondhatók. 1955-ben az országúti személyszállítást a tartományban 44 autóbusz végzi, ezek száma 1959-ig 81-re szaporodik, az 1955-ben fuvarozó 198 teherautó száma 1959-ig 482-re növekszik. A teljes úthálózat hossza 3121 km, ennek 4,35 százaléka modernizált (aszfaltozott vagy betonozott), legtöbbjük kövezett (80,39%), de akad jócskán földút is (13,64%). A tanulmány minősítése szerint a teljes úthossz 25%-a jó, 34,5%-a közepes, és 39,6%-a rossz minőségű.²⁹ A Székelyföld belsején áthaladó Marosvásárhely–Szováta–Székelyudvarhely–Csíkszereda út korszerűsítését 1960-ban kezdik el.

Az ötvenes évek áru-, ezen belül élelmiszerellátási problémái azért is jelentkeznek, mert folyamatos a magánkereskedelem (elsősorban a piaci árusítás) visszaszorítása. 1952–1958 között a városi kereskedelmi áruforgalom megkétszereződött (de 1948–59 között a városi lakosság száma is 102.830-ról 222.779-re emelkedett), ezen belül a szocialista kereskedelem áruforgalma három és félszer nagyobb lett. 1952-ben még 51, 1958-ban már csak 22%-a volt az egész áruforgalomnak az, amit a magánkereskedelem bonyolított. A bővülő üzlethálózat is a szocialista kereskedelem városi terjedését jelentette. 1952-ben a tartomány városaiban 80 állami élelmiszerüzlet, 183 ipariáru-üzlet, 6 zöldség és gyümölcsüzlet és 55 közétkeztetési egység volt. 1958-ban 270 élelmiszerüzlet, 268 ipariáru-üzlet, 70 zöldség- és gyümölcsüzlet, 130 közétkeztetési egység működött: „az élelmiszer szektorban 808 fogyasztóra jut egy üzlet, az ipari áruk szektorában 793 fogyasztóra egy üzlet, a vendéglátó iparban 1890 fogyasztóra egy egység, a zöldség és gyümölcs szektorban viszont még mindig 4120 fogyasztóra esik egy eladási egység...”³⁰ Falvakon a fogyasztási szövetkezetek üzlethálózata működött, 1958 végén 1376 egységgel (üzletek, kocsák és úgynevezett kioszkok, elárusítást végző bódék). Ezek közül a legtöbb a vegyes üzlet (660) és a falatozó (ismertebb nevén bodega vagy bufet, valójában kocsmák, 424). Cukrászda falusi környezetben mindössze 8 működött, itt a cukrászdák elterjedése, a kávézás szokása a kollektivizálás (a lazább munkaritmus kialakulásának) közvetett következménye.

A lakossági jövedelmek egyre nagyobb százaléka származott a szocialista szektorból – 1952-ben az összjövedelem 57%-a, 1958-ban már 76%-a. Ha az 1952-es szintet száz százaléknak vesszük, a lakosság összes pénzjövedelme a hat év alatt 220, az egy főre eső pénzjövedelem 205 százalékra nőtt.

1952–58 között az átlagbérek 76 százalékkal emelkedtek. A falusi lakossághoz eljutó pénzösszegek is növekedtek, hiszen a kötelező beszolgáltatás eredménytelensége az államot arra kényszerítette, hogy a felvásárlás és szerződéses termeltetés módszereit alkalmazza.³¹

Mindezen változások mögött elsődlegesen politikai megfontolások álltak. A KB nem véletlenül éppen az 1956. december 27–29-i plenáris ülésén határozott a felhalmozási alap és a fogyasztási alap közötti arány módosításáról ez utóbbi javára.

29 MÁL, 1134-es fond, 1959/226-os iratcsomó, a Politikai Bizottság ülései, 62.

30 Keszi-Harmath 1959: 171–172.

31 Keszi-Harmath 1959: 180–187.

A prioritásokat meg kellett változtatni, megkezdődött az előkészület az országhoz igazodva a periférián is a gyorsuló ütemű modernizációra.

Az 1960. december 18-án alkotmánymódosítással létrehozott új területi-adminisztratív szerkezet, a Maros Magyar Autonóm Tartomány (MMAT) vezetésében már 1961 végén, 1962 elején fontos változások történnek. Augusztus 28-án Csupor Lajos helyett Iosif Bancot nevezik ki a tartományi pártbizottság első titkárának.³² Még ez évben, december 29-én megtörténik a váltás a másik kulcspozícióban is: Vargancsik István helyett Dicső rajon (=járás) addigi első titkára, Vereş Nicolae kerül a marosvásárhelyi pártbizottság élére.³³ A harmadik személy, aki ellen eljárás indul és fel függesztik tagságát a Tartományi Néptanács Végrehajtó Bizottságában: Kocsis Sándor, a Néptanács kereskedelmi osztályának vezetője.³⁴ Kocsis egy az ötvenes évek elejétől funkcióban levő szürke eminenciás, aki a tartomány kereskedelmének áruval való ellátásáért, illetve az árueosztásért felel, – mellesleg pedig hivatalosan (a pártgazdaságon keresztül), egyben nem hivatalosan (funkciókkal járó kivételezésekkel, ismeretségek működtetésével) a nomenklatúra ellátását is felügyeli.³⁵

1962. január 6–7-én tartják a tartományi pártkonferenciát. Ezen egyértelművé válik a vezetőcserében az etnikai fordulat: bár a tartomány lakóinak 64 százaléka magyar nemzetiségű, a Tartományi Pártbizottság 50,5%-a, a Büro 54%-a román nemzetiségű lesz.³⁶ A román első titkár mellett két román és két magyar titkár vezeti a tartomány pártügyeit.³⁷ Végül 1962 januárjában leváltják Lukács Lászlót, a Tartományi Néptanács VB elnökét, helyét Puni Dumitru foglalja el.³⁸

1961-ben a MMAT is a tervezés átfogóvá tételére, a tervfegyelem helyi szintű megerősítésére történő országos kísérlet helyszíné. Fél éven keresztül visszatérő téma a központból érkező tervjavaslatok helyi szinten való megvitatása, a kiegészítésekkel együtt a javaslatok összegzése és a központba való felküldése, majd a visszaküldött, immár kötelező tervmutatók lebontása. Vasile Patilineţnek, az RMP KB megbízottjának értékelése szerint először fordult elő Romániában, hogy egy hat hónapig tartó folyamat során sikerült előkészíteni a következő éves tervet, és ennek

32 MÁL, 1134-es fond, 301/1961-es iratsomó, 168.

33 MÁL, 1134-es fond, 304/1961-es iratsomó, 142.

34 MÁL, 1134-es fond, 304/1961-es iratsomó, 1.

35 A vezetőcserék egyértelműen etnikai alapon történnek, hiszen ekkor a tartomány is, Marosvásárhely is magyar többségű. Kocsis esetében ezen túl az is nyilvánvaló, hogy az új első titkár saját emberét ülteti a kulcspozícióba. A politikai vezetőváltás esetében azonban generációváltás is történik; elődeiknél képzetesebb utódok érkeznek. Csupor és Vargancsik illegalisták, Banc a negyvenes évek végén, Vereş az ötvenes években kerül a pártapparátusba. Banc Moszkvában végez pártfőiskolát, Vereşnek mérnöki végzettsége van.

36 MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratsomó, 265.

37 MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratsomó, 169. Az első titkár Iosif Banc, a helyettesének számító szervezési titkár Ioan Cozma, a propagandáért Jakab István, a mezőgazdaságért Gheorghe Raita, az iparáért Anderko József felel.

38 MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratsomó, 3.

köszönhető, hogy Románia fejlődési üteme a szocialista táborban Szovjetunió után a legnagyobb.³⁹

A tervmutatók lebontása, megvitatása és kötelezőként való bemutatása hosszabb, egy hónapos folyamat. Kiküldöttek érkeznek a minisztériumokból, akik részt vesznek a vállalatok gyűlésein, ahol megvitatják és elfogadják a tervszámokat, ezért részletes ütemtervet kell összeállítani. A módszertan új: Csavar Béla, a tartományi Szakszervezeti Szövetség elnöke ezt nem ismerve ajánlja az előkészítő gyűlésen, hogy a vállalatok szakszervezeti csoportjai tárgyalják meg először a tervszámokat. Banc azonban rendreutasítja: „a tervszámok lebontása nem egy szakszervezeti akció”,⁴⁰ ez a tevékenység a pártbizottságok közvetlen vezetésével történik.

Akiknek nagyobb szerepet szánunk ezúttal, azok a szakemberek. A vállaltoknál lehet több gyűlést is tartani, de a munkásokkal csak egyet, ahol tudomásul veszik és megszavazzák a tervszámokat. A vezető tanács üléseire viszont meg kell hívni olyan személyeket is, akik nem tartoznak az adminisztratív vagy politikai vezetésbe, de „akik hozzájárulnak [a folyamat kezeléséhez – G.J.] és tanulmányozzák [és megértik, a többieknek elmagyarázzák – G.J.] a tervszámokat”.⁴¹ Adatokkal eddig még alá nem támasztott feltételezésem, hogy a minisztériumi kiküldöttekkel érdemben nem a vállalat politikai vezetői, hanem a tervteljesítés szakmai feltételeit ismerő szakemberek tárgyalnak. Végül is a tartományi pártbizottság gazdasági osztálya egy, a propagandisztikus, leltározó sémába illeszkedő és semmitmondó jelentésben összegzi az akció eredményeit: 824 gyűlést tartottak, 57.846 volt a résztvevők száma, mintegy 10.000-en szóltak hozzá, megtették a túlteljesítési vállalásokat is.⁴²

Mindezt azért tartottam fontosnak részletesebben ismertetni, hogy jelezzem: változatlanul centralizált vezérlési folyamatról van szó, amiben azonban egyrészt a munkások képviselőire, másrészt a szakemberekre új szerepet osztottak. Az előzőek az előtérben inkább statisztálnak, az utóbbiak a háttérben ugyan, de megfogalmazhatják véleményüket. A legitimációs, rituális játszmák (tervszámok elfogadása, túlteljesítés vállalása) háttérben több megfontoltság, alaposabb szakvélemények tapinthatók ki, a korábbinál jobban jellemző a feltételek reális mérlegelése és az összegyűjtött ismereteknek a tervfolyamatba való beépítése.

1961-ben kétszer kerül sor a tartományban a gazdasági vezetők, szakemberek és minisztériumi kiküldöttek (miniszterhelyettesek, államtitkárok, főosztályvezetők) találkozására.⁴³ Ezeket Fazekas János – akkori miniszterelnök-helyettes – koor-

39 MÁL, 1134-es fond, 295/1961-es iratcsomó. A kijelentés a tartományi pártaktíva november 27-i ülésén hangzott el.

40 Szó szerint: „A tervszámok lebontása most nem egy szakszervezeti akció. Ez egy pártmunka, a párt és nem a szakszervezet akciója, hozzá kell hogy járuljon teljes mértékben minden tömegszervezet, de az egész akció a pártszervezeteink közvetlen vezetésével történik.” MÁL, 1134-es fond, 304/1961-es iratcsomó 2.

41 MÁL, 1134-es fond, 304/1961-es iratcsomó 2.

42 MÁL, 1134-es fond, 304/1961-es iratcsomó, 75–80.

43 Az egyik találkozóra februárban, a másikra decemberben kerül sor. A februárin például, arra hivatkozva, hogy jobban felkészült szakemberre van szükség, leváltják a tartományi néptanács tervosztályának vezetőjét. MÁL, 1134-es fond, 298/1961 iratcsomó 115–126, valamint 304/1961-es iratcsomó, 63.

dinálja. E találkozókön nem az ideológusoké, ideológiáé a főszerep: konkrét gazdasági, infrastruktúra-fejlesztési problémákra, káderkérdésekre kérdeznek rá, próbálnak megoldást keresni.⁴⁴

A tartomány legjelentősebb beruházása a marosvásárhelyi Vegyipari Kombinát – az, amelynek helyét a pártvezetők 1959 szeptemberében már kijelölték. Azóta csak a tervezés, az előkészületek folynak.⁴⁵ 1961-ben még mindig nem kezdik meg az építkezést, de javaslatot tesznek arra, hogy az igazgató magasan képzett, tapasztalt káder legyen: Gross Alexandru, aki a Vegyipari Minisztérium vezérigazgatója. Az 1961-es év végén beindul Kábelgyár igazgatóját Krajováról szeretnék elhozni: aki nem más, mint az Electroputere gyár központi laboratóriumának vezetője, Máthé Balázs elektromérnök.

A nekilendülő építkezéseket előkészítendő, összeállítják a tartomány legjobb építőmestereinek a listáját. Ugyancsak listát készítenek a legjobb közgazdászokról, mérnökökről, technikusokról, hogy megvizsgálhassák, mennyire élnek munkahelyükön tudásukkal, képességeikkel, illetve, hogy kivételes alkalmakkor néhányukat külföldi tanulmányútra küldhessék (Nyugat-Németországba, Belgiumba, Angliába, Csehszlovákiába).⁴⁶ Mindez jelzi: a szakemberek, a szakértelem fontosabbá vált a vak párthűségénél.

1961-ben még csak tervezik, előkészítik a falvak tömeges villamosítását, de 1962-ben már megalakul a tartomány önálló villamosági vállalata.⁴⁷ 1963-ban adják át az első, 1960 óta épülő 220 kilovoltos távvezetékét, amely a békási vízierőművet és a gyulakutai hőerőművet köti össze, és lehetővé teszi az esetleges helyi meghibásodások kiegyenlítését, az áramszolgáltatás biztonságának fokozását, és az útvonalon menti települések villamosítását.

Az 1961. februári tanácskozáson kiderül, hogy a Minisztertanácsban kialakult elképzelések szerint négy minta-rajont jelölnek ki, amelyekben minél hamarabb be kell fejezni a falvak villamosítását – az egyik rajon a Fazekas János által pártfogolt Udvarhely.⁴⁸ Itt is, de az egész tartományban el kell végezni a tervezést, vezetéképítést, és mivel a lakosságnak nincs pénze, a szükséges forrásokat máshonnan (minisztériumi, tartományi néptanácsi alapokból) kell előteremteni. 1960-ban például a Nehézipari Minisztérium építtette a Parajd–Korond vezetékét, ami lehetővé teszi Korond, Felső-

44 A tanácskozáson megbeszéljük, milyen termékek gyártására szakosodjanak a tartomány vállalatai, milyen külföldi felszerelések, gépsorok beszerzését javasolják. Például a székelyudvarhelyi Gábor Áron vállalat a kolozsvári Frigotechnicával együttműködve hűtőberendezéseket gyárt majd; a marosvásárhelyi tejtermékgyár csehszlovákiai, angliai gépsorokat kap. De javasolják új ipari egységek létesítését Erdőszentgyörgyön és Székelykeresztúron, hogy ez segítse várossá válásukat. A tartományi és rajoni beruházási munkálatokról egy „gazdasági ügycsomót (mapa economica)” állítanak össze, hogy rendszeresen követni lehessen ezeket. Követik az új termékek gyártásba vételét, az exportra szánt termékek gyártását, ellenőrzik minőségüket, valamint hogy a megfelelő időben történjen a szállításuk. MÁL 1134-es fond, 298/1961-es iratsomó 115–126.

45 MÁL, 1134-es fond, 313/1961-es iratsomó 36. A Kombinát felépítését több szakaszban tervezik, teljes termelési kapacitását majd 1980-ban éri el. Az első időszakban 659 munkása van, további 175 dolgozó a hőerőműben. Az építkezésen 1600-an dolgoznak majd.

46 MÁL, 1134-es fond, 313/1961-es iratsomó 36.

47 Lásd az *Un secol de electricitate 1898–1998*: 54.

48 MÁL, 1134-es fond, 313/1961-es iratsomó 36.

sófalva, Alsósófalva villamosítását.⁴⁹ 1961-ben központi beruházásból megépült az Udvarhely–Kobátfalva távvezeték, elágazással Zetelaka felé, ez 18 falusi település villamosítását teszi lehetővé.⁵⁰ 1962-ben építik meg tartományi beruházásként a Gyergyószentmiklós–Csíkszereda távvezeték, ezzel Csíkszereda városa – a rajonközpontok közül utolsóként – rákapcsolódik a kiépülő rendszerre.⁵¹

A Tartományi Néptanács Végrehajtó Bizottságának 1962-re vonatkozó javaslataiból kiderül, hogy beindult a falvakban a villamosításhoz szükséges helyi hozzájárulások begyűjtése, de igen lassan halad az akció. Havi, kisebb összegekben lehet csak a lakosságtól begyűjteni a hozzájárulást. Ha van állami vállalat, szövetkezeti egység (kollektív gazdaság) a helységben, az hozzájárul a költségekhez, ha nincs, a tartományi néptanácsnak is vállalnia kell a kisebb-nagyobb arányú támogatást. A lakosoknak a számítások szerint családonként mintegy kéthavi fizetésnek megfelelő összeggel kell hozzájárulniuk településük villamosításához.⁵²

A hatvanas évek elején a leglátványosabb változások a lakásépítésben történnek. Valóban igen jelentős erőforrásokat, szervezési kapacitást fordítanak arra, hogy a legfontosabb tartós fogyasztási cikk, a lakás hiányát megszüntessék. A Tartományi Építkezési Tröszt a tartományban egyike a legtöbb munkást foglalkoztató gazdasági egységeknek.⁵³ Marosvásárhelyen kívül Régenben, Dicsőszentmártonban, Székelyudvarhelyen vannak alvállalatai (ez utóbbihoz tartozik Csík rajon is).⁵⁴ Az 1958-ban létrehozott, a Tartományi Néptanács kereteiben működő Városrendezési, Építészeti és Tervezési Igazgatóság szakemberei⁵⁵ 1962-ben már képesek átfogó, távlati tervek kidolgozására.⁵⁶ A pártszervek által kitűzött feladat: Marosvásárhely szocialista várossá való átépítése, mely program az 1960–1965-ös időszakban több mint 5.000 lakás építését is jelenti. Mint egy 1962 februárjára elkészülő tanulmányból kiderül, mindehhez azonban nincsenek meg a megfelelő urbanisztikai tervek, ezért az igazgatóság munkatársai egy vázlatos elképzelést dolgoznak ki – ezt vi-

49 MÁL, 1134-es fond, 313/1961-es iratcsomó, 36.

50 MÁL, 1134-es fond, 312/1961-es iratcsomó, 193.

51 MÁL, 1134-es fond, 298/1961 iratcsomó 115–126.

52 MÁL, 1134-es fond, 312/1961-es iratcsomó. A költségek települések szerinti eloszlása igen egyenlőtlen. Például a Marosvásárhelyi rajoni, nyárádszentmártoni Csíkfalva község települései esetében a követhető a helyzet: a községközpont, Csíkfalva villamosítása 170.000 lejbe kerül, ebből állami vállalat állja a költségek 22%-át, a többit a lakosok fizetik, egy családra 884 lej jut. Nyárádszentmárton esetében az összköltség szintén 170.000 lej, 12 százalékát állami vállalat adja, a lakosok családonként 992 lejt fizetnek. Vadadon az összköltség 260.000 lej, állami vállalat 14%-ot, a Tartományi Néptanács 38%-ot vállal, a családonkénti költség 1260 lej. Búzaháza esetében az összköltség 190.000 lej, állami vállalat 6%-ot, a Tartományi Néptanács 36%-ot vállal, a családoknak szintén 1260 lejt kell fizetniük.

53 1961 nyarán 4884 alkalmazottja van, közülük csak 36 mérnök, 135 technikus, 72 mester, rajtuk kívül 347 tisztviselő. A munkások aránya 89 százalék, akik 52 százaléka szakképzett. MÁL 1134-es fond, 297/1961-es iratcsomó, 24.

54 MÁL 1134-es fond, 293/1961-es iratcsomó, 57.

55 Egy 1961-es összeírás szerint az intézet dolgozói: 19 műépítész, 41 mérnök, 65 tervező, 39 rajzoló, 6 számítási szakember, 42 fő adminisztratív személyzet. MÁL 1134-es fond, 297/1961-es iratcsomó, 24.

56 MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratcsomó, 98–113.

tatja meg a tartományi politikai bizottság.⁵⁷ Eszerint előbb a városban még meglévő üres telkekre kell építkezni, a bontás kerülendő. A nagyobb épületegyütteseket úgy kell megtervezni, hogy illeszkedjenek a meglévő infrastruktúrához. A harmadik szakasz egy nagyméretű lakónegyed felépítése a város határában levő szabad területre,⁵⁸ ami alapos tervezést, a város infrastruktúrájának (például vízhálózatának, útvonalainak) átépítését igényli, így nagyon költséges.

A tanulmányból kiderül, milyen információk hiányoznak ahhoz, hogy ne csak az ideológia uralja a problematikát, hanem adatokra támaszkodva, reális módon lehessen a város fejlesztésén gondolkodni. Nem készült felmérés arról, hogy hány tagú háztartások lakják a várost, ti. csak ennek ismeretében lehetséges a különböző nagyságú (szobaszámú) lakrészek arányának megtervezése. E probléma a kiszolgáló kereskedelmi egységek, óvodák és iskolák, közösségi-kulturális épületek számának és jellegének meghatározásakor is felbukkant. Az építések tehát arra figyelmeztetnek, hogy tudás, szakismeretek, ezek rendezése és felhasználása nélkül nem történhet meg a jelentős mértékű változás, a nagyvárossá válás.

Az ellátás a hatvanas évek elején még akadozik. A kenyér jegyre történő eladása ugyan megszűnt, de még mindig sorba kell érte állni. A hús továbbra is hiánycikk. 1961 első negyedévében a termelt mennyiség mintegy 32%-a a bukaresti központnak ment, 13%-át külföldre (Olaszország, Portugália) exportálták, de szállítottak a brassói, plojesti-i munkásközpontoknak, és konzervgyáraknak is, így helybeli fogyasztásra csak 34% (mintegy 320 tonna) maradt.⁵⁹

Ideológiai, propagandisztikus célokat szem előtt tartva és a tartalékokkal gazdálkodva csak az ünnepek alkalmával, néhány napra sikerül az élelmiszerbőség látszatát kelteni.⁶⁰ Ilyenkor importcikkeket is árusítanak.⁶¹ Például 1961-ben május 1-jén és május 8-án, a kommunista párt megalakításának 40. évfordulója alkalmával mint különlegesség került a tartomány üzleteibe 500 doboz Nescaffe, 10.000 kg citrom, 3000 női relon zokni, 500 relon férfi ing, 100 import mosógép, 50 import magnetofon.

57 MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratcsomó, 96. Iosif Banc megjegyzése a tanulmánnyal kapcsolatban: „Siettessük a város modernizálását, bontsák le a régi épületeket, kalibákat...”

58 A tanulmány a Kövesdombot ajánlja. A Politikai Bizottság ezt nem hagyja jóvá, hanem a központtól északra fekvő, Régen felöli részeken való bontást és építkezést javasolja. Iosif Banc kijelenti: „Használjunk fel minden területet a városban, mert így nem kerül annyiba az építkezés, mint a Kövesdombon. Nem vehetünk ki a mezőgazdasági termelésből 50 hektárt. Ne terjeszkedjünk a város alsó részén...”

59 MÁL, 1134-es fond, 312/1961-es iratcsomó, 33.

60 Az igen tanulságos, külön elemzést is megérdemlő kimutatás szerint a tartományban 15%-al több árut készítették elő a május elseji ünneplok számára, mint egy évvel azelőtt. Április 25-én már megkezdték a tartalékok halmozását. A kimutatáson a városok mellett a munkástelepülések (Balánbánya, Szentegyháza–Lövete, Hargitabánya, Galócás, Gyulakuta) valamint az üdülőhelyek (Szováta, Borszék, Tusnádfürdő) szerepelnek. Marosvásárhelyen az ünnepi mennyiség (a tartományi teljes mennyiség zárójelben): 17.000 (35.800) flekken, 10.000 (26.700) mititei [fűszeres húsgombócka – G.J.], 2.000 (2990) debreceni kolbász, 100.000 (181.000) üveg és 6.000 (28.000) pohár sör, 20.000 (52.700) liter bor, 15.000 (39.100) liter ásványvíz, 800 (2.150) kg fagyalt, 16.000 (31.260) darab sütemény, 3.000 (7.350) liter hűsítő. MÁL 1134-es fond, 311/1961-es iratcsomó, 173–181.

61 Ismerni kellene, hogy mennyi került valóban elárúsításra, és mennyi kelt el pult alatt.

Különleges státusa van néhány, a tartomány területén levő üdülő-gyógykezelő központnak, mint Szovátának, Tusnádfürdőnek, Borszéknek, Gyilkostónak. 1960-ban a négy üdülőhelyet mintegy 150.000 vendég kereste fel, 1961-ben erre hivatkozva a kereskedelmi igazgatóság az árumennyiség növelését kérte a Kereskedelmi Minisztériumtól. A listán szerepelt többek között 500 fényképezőgép, 200 tranzistoros rádió, 600 helanka női zokni, 1000 szilon scampolo blúz.⁶² A nyári vakáció, szabadság és üdülés kijelölt helyein az ellátás az ötvenes évekhez képest jelentősen javul. Szovátán és Borszéken az 1961-es a beruházási tervben kereskedelmi komplexum építése szerepel.⁶³

1962. március 8-án a tartományi pártbizottság ülésén Iosif Banc felolvassa az RMP KB-nak küldött táviratot: „a tartományban befejezték a kollektivizálást – a mezőgazdasági termelés szocialista szerkezetekbe való átszervezését.”⁶⁴ A Központi Bizottság 105 agrárszakembert, valamint 175 földmérésben jártas szakembert küld a tartományba, akik a helyiekkel együtt két hónapon keresztül kint lesznek teheren, és segítenek az új kollektív gazdaságok beindulásában.⁶⁵ El kell végezni a leltározást, a gazdaságok vezetőit meg kell tanítani termelési tervet készíteni, enélkül ugyanis nem lehetséges az értékesítési szerződések megkötése. Március közepén a tartományban összesen 510 kollektív gazdaság működik,⁶⁶ melyek száma ugyanakkor folyamatosan változik, sok átszervezés, összevonás zajlik. A brigádok megszervezése csak 434 gazdaságban történt meg,⁶⁷ a többiben kaotikus a helyzet. 261 kollektív gazdaságban (ennyi alakult az őszi betakarítás óta)⁶⁸ a tagoktól be kell gyűjteni a vetőmagot a tavaszi munkálatokhoz. A leltár csak 466 kollektív gazdaságban készült el. A legnagyobb probléma, bár ősz óta 84.038 család lépett be a tsz-ekbe, 52 százalékuknak még nem jelölték ki, hogy hol lesznek háztáji parcellái, ők így nem tudják elkezdni a tavaszi munkákat.⁶⁹

A kollektivizálás befejezése után felszabaduló munkaerő kezelésére már 1959-ben születnek elképzelések. Egy 1961 áprilisában készített jelentés szerint a tartományban, melynek akkor 801.631 lakosa van, 50.433 a munkaképesek, de nem foglalkoztatottak száma, akik 30%-a 30 éven aluli fiatal.⁷⁰ Ehhez az adathoz spekulatívan jutottak el, a munkaképes korú lakosság számából kivonták a foglalkoztatottak számát. Külön érdekesség, hogy majdnem kétszer annyi férfi, mint nő szerepel a statisztikában. Végül is úgy gondolom, ez a szám nem jelent egyebet, mint azt a munkaerő mennyiséget, amelyet a realitásoktól függetlenül a gazdasági tervezés aktuális folyamataiban éppen figyelembe vesznek. 1962 a szocialista kor-

62 MÁL, 1134-es fond, 311/1961-es iratcsomó, 97.

63 MÁL, 1134-es fond, 311/1961-es iratcsomó, 97.

64 Majd a valós helyzetre utalva, hozzáteszi: „Holnap, holnapután és hétfőn be kell fejezni, ami még hátramaradt. Minden erőnket Gyergyóba és Csíkba kell koncentrálni.” MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratcsomó, 194.

65 MÁL 1134-es fond, 329/1962-es iratcsomó, 124.

66 MÁL, 1134-es fond, 330/1962-es iratcsomó, 3.

67 MÁL, 1134-es fond, 330/1962-es iratcsomó, 3.

68 MÁL, 1134-es fond, 330/1962-es iratcsomó, 3.

69 MÁL, 1134-es fond, 330/1962-es iratcsomó, 3.

70 MÁL, 1134-es fond, 311/1961-es iratcsomó, 187–189.

szakban az utolsó pillanat, amikor úgy kerülnek tömegek a munkaerőpiacra (a kollektivizált falvakból elindulók), hogy számukat csak becsülni lehet. Ezután csak a szigorúan ellenőrzött képzési csatornákon, a tervgazdaság szükségleteihez igazítva juthatnak munkához az újabb generációk. A kollektivizálásnak többek között az is feladata volt, hogy lehetővé tegyen egy újabb, az erőltetett iparosításhoz szükséges fordulatot: a teljes körű állami munkaerő-gazdálkodás létrejöttét.

Az erőltetett iparosítást már az első egyéves állami terv is meghirdette, a valóságban azonban a hatalom szervező és mozgósító ereje csak arra volt elég, hogy az osztályharc „élezéséből” és a szovjet segítségéből adódó előnyöket kihasználja pozíciója megszilárdításához. Igazából nem általános industrializáció, hanem pontszerű, egyes kiemelt helyekre (Vajdahunyad, Zsíl-völgye, Brassó, Bukarest) koncentráló iparfejlesztés, ipartelepítés történt. Nem léteztek egyes alap-iparágak (pl. vegyipar), akadozott a tervezés, az építőanyag-gyártás. Az eszközpark elavultsága miatt nehézkes volt a szállítás, az építkezésekben nem volt összhang, szakemberhiánnyal küzdöttek és állandóan ki kellett tolni az átadási határidőket. Hiába fogadtak el 1950-ben egy tíz éves villamosítási tervet, az energiagondok igazából a vaskapui vízierőműnek a hetvenes évek elején való átadásakor oldódtak meg, de ekkor is csak ideiglenesen.

Az a korszak, amikor a legnagyobb a változás Romániában, a Székelyföldön: a hetvenes évek, ezen belül is a hetvenes évek vége. Ekkor nő az ipari termelés, az alkalmazotti létszám, a reáljövedelem, a fogyasztás a legnagyobb arányban. Mindezek mögött pedig ott van a tömeges – felülről is kikényszerített – életformaváltás. A korszakban 1975–1980 között a legnagyobb a felhalmozási alap: a legtöbb pénzt ekkor költik új berendezésekre és korszerűsítésre – technikai modernizációra. Sajnos nemcsak erre, hanem a diktatúra megalomán terveire – mint például az 1953-ban abbahagyott, majd újra elkezdett Duna–Fekete tenger csatorna építésére. Ami a termelés fokozását illeti, a szocialista modernizáció 1980-ban ér a csúcra, ekkor és az utána következő esztendőben gyártják számszerűen a legtöbb ipari terméket, majd a korszak utolsó éveiben megkezdődik a termelés csökkenése. A mából visszatekintve kijelenthető, hogy Romániában – minden ellentmondásosságával együtt⁷¹ – a második világháború utáni korszak legsikeresebb modernizációs periódusa mindmáig a hatvanas évek elején beinduló, és a nyolcvanas évek elejéig tartó fejlesztések időszaka, melyet 1990 után sem sikerült meghaladni. A romániai társa-

71 Hunya Gábor a '80-as évek végén fogalmazta meg a diagnózist: „Romániában európai színvonalon áll az egy lakosra jutó élelmiszertermelés, a lakosság mégis gyenge színvonalon táplálkozik és jegyre kapja az alapvető élelmiszereket. Az ország két autógyára jelentős arányban hazai piacra termel, de időről időre korlátozzák a személygépkocsik használatát. Hatalmas, összkomfortos lakásokkal ellátott lakótelepek épültek, de a lakásoktól megvonják a fűtést és a vizet. Óriási traktorgyár ontja termékeit, kelet-európai viszonylatban jó a traktorellátás, mégis a kézi munkát és a fogatok használatát szorgalmazzák a mezőgazdaságban. A termelőszektor eredményei és a lakosság haszonélvezete a nyolcvanas években hihetetlenül eltávolodott egymástól. Az ország harminc év gyorsított modernizáció után »demodernizációs« folyamatot megy keresztül.” (Hunya 1990: 55.)

dalom a hatvanas évek elején érkezett el egy modernizációs küszöbhez, a hetvenes években átlépte a küszöböt, de aztán visszahátrált, és ma is a küszöbön áll. A városiasodás megtorpan. A gazdasági szerkezetátalakítás és a tömeges munkanélküliség miatt újra előtérbe került a fizikai munkavégzés. Így van ez abban az esetben is, ha román állampolgárok külföldi munkavállalóként epret szednek Spanyolországban vagy betont kevernek Magyarországon.

FORRÁSOK

Állami Levéltár Maros Megyei Fiókja (MÁL)

Maros Megyei Pártbizottság iratai 1950–1968. (1134. fond)

Buletinul Statistic al Regiunii Autonome Maghiare – Magyar Autonóm Tartomány Statisztikai Évkönyve 1960.

Anuarul Statistic al României pe anul 1990. (Románia Statisztikai Évkönyve 1990.)

Buletinul Oficial 1950.

20 éve szabadult fel Románia. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1964.

Az 1949. évi Állami terv. é.n. Kolozsvár

Gheorghiu-Dej, Gheorghe 1959: *Beszédek és cikkek.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest

Gheorghiu-Dej, Gheorghe 1960: Az RMP KB jelentése a Párt tevékenységéről a II. és III. Pártkongresszus közötti időszakban, az 1960–1965. évi népgazdaságfejlesztési tervről és a 15 éves távlati gazdasági tervvázlatról. In: *A RMP III. Kongresszusa.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 25–26.

Gheorghiu-Dej, Gheorghe 1961: *Cikkek és beszédek. 1959. augusztus–1961. május.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest

Gheorghiu-Dej, Gheorghe 1963: *Cikkek és beszédek. 1961. június–1962. december.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest

Ceașescu, Nicolae 1965: *Raport al Comitetului Central al Partidului Comunist Român cu privire la activitatea partidului în perioada dintre Congresul al VIII-lea și Congresul al IX-lea al PCR.* (A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának jelentése a párt tevékenységéről a Román Kommunista Párt VIII. és IX. Kongresszusa közötti időszakról.) Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 21–193.

Ceașescu, Nicolae 1972: *Jelentés a Román Kommunista Párt Országos Konferenciáján. 1972. július 19–21.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest

Hruscsov 1964: Hruscsov beszéde a Román Munkáspárt III. Kongresszusán. In: *A Román Munkáspárt III. Kongresszusa. 1960. június 20–25.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 201–246.

Keszi-Harmath Sándor (1959): *A Magyar Autonóm tartomány a gazdasági fejlődés útján.* (Kézirat) Teleki László Intézet Kézirattára, 1851/96

Nyilatkozat a Román Munkáspárt álláspontjáról a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom kérdéseiben. Elfogadta az RMP KB 1964. áprilisi bővített plenáris ülése. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1964.

Rezoluția Congresului al IX-lea al Partidului Comunist Român. Editura Politică București, 1965. *A Román Munkáspárt II. Kongresszusa. 1955. december 23–28.* Állami Politikai Könyvkiadó, Bukarest

A Román Népköztársaság ötéves nemzetgazdasági fejlesztési terve (1951–1955). *Buletinul Oficial* 117. 1950. december 16.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bottoni, Stefano 2003: A sztálini „kis-Magyarország” megalakítása. *Regio* 3. 89–125.
- Diedericks, H. A. et al. 1995: *Nyugat-Európa gazdaság és társadalomtörténete. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Osiris Kiadó, Budapest
- Gagyi József 2003: Határ, amely összeköt. *Regio* 3. 126–148.
- Hunya Gábor 1990: A Ceaușescu-korszak gazdasága. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikátörténet*. Atlantisz Kiadó (Medvetánc), Budapest, 49–86.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története – 1945–1985*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Réti Tamás 1990: A román tervgazdaság kialakulása 1944–1956. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikátörténet*. Atlantisz Kiadó (Medvetánc), Budapest, 13–48.
- R. Süle Andrea: Románia politikátörténete 1944–1990. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikátörténet*. Atlantisz Kiadó (Medvetánc), Budapest, 199–274.

Gyurgyík László

A szlovákiai magyarság társadalmi szerkezetének alakulása 1980–2001 között

A rendszerváltás utáni években a határon túli magyar közösségek társadalomtudományi vizsgálata több tekintetben is „nagykorúsodott”. Jelentős eredmények születtek a demográfiai és településszerkezeti, politológiai stb. vizsgálatok terén, azonban az egyes közösségek társadalomszerkezetének változásairól csak igen elnagyolt ismereteink vannak.

A Magyarországgal szomszédos országokban élő magyar közösségeknél, így a szlovákiai magyarságnál is megfigyelhető, hogy többé-kevésbé „torz” társadalmi-demográfiai szerkezettel rendelkezik. A torz kifejezés a jelen értelmezésben azt jelenti, hogy az egyes határon-túli magyar közösségek társadalom- és településszerkezeti, demográfiai jellemzői kedvezőtlenebbek, hátrányosabbak politikai hazájuk népességének szerkezeti mutatóinál. Az összehasonlítás elsődleges szempontját, mércéjét, politikai hazájuk populációjának szerkezeti összetétele jelenti, hiszen az elmúlt évtizedekben a magyar kisebbségi társadalmak kialakulása óta ezek a többségi társadalmak jelentették azt a politikai, gazdasági, demográfiai „mozgásteret”, melyben e közösségek reprodukciója zajlott. Ezért egy-egy kisebbségi társadalom társadalmi szerkezetét „egészséges” illetve „torz” szerkezetű társadalom jellemzőihez viszonyítva értelmezhetők.

A KUTATÁSRÓL

Vizsgálati modellünk konstruálásánál a szociológiai szerkezet, illetve rétegződés-vizsgálatok során alkalmazott modellekhez nyúltunk vissza. A társadalmi rétegződés-vizsgálatok során különböző ismérvek alapján definiált társadalmi kategóriák eltéréseit, hierarchikus sorrendjét vizsgálják az életkörülmények és az életmód különböző dimenzióiban. E társadalmi kategóriákat olyan ismérvek alapján határozzák meg, mint a foglalkozás, beosztás, munkahely, iskolai végzettség, lakóhely.¹ A vizsgálatunk során kialakított modell eltér az előzőekben meghatározottól, mivel egyfajta „reziduális modellnek” tekinthető. Reziduális modell abban az értelemben, hogy nem egy előre eltervezett kérdőíves felmérés adataiból építkezik, hanem a rendelkezésre álló népszámlálási adatokat elemzi. Ezért vizsgálati modellünk konstruálásá-

1 Andorka 2001: 153.

A társadalmak rétegződésének vizsgálata a szociológia egyik legkomplexebb területe. Többek között lásd még Andorka–Hradil 1996, Lenski 1966, Kolosi 2000, Machonin 1969.

nál csak a rendelkezésre álló adatokból indulhattunk ki, azaz egyes társadalomszerkezeti dimenziókat (ismérveket) nem, vagy csak részben vizsgálhatunk, másrészt nem állt módunkban egyének szintjén megközelíteni a szerkezetváltozásokat, jobbra makro (országos) és regionális (mezo) szintű adatok egybevetésére volt lehetőségünk. Ennek következtében az egyének szintjén nem vizsgálhattuk a hierarchikus különbségeket, arra azonban lehetőségünk nyílt, hogy megvizsgáljuk a magyaroknak Szlovákia lakosságától való eltéréseit néhány szerkezeti mutató vonatkozásában.

Az egyes dimenziókat és az azokat leképező változókat, illetve a változók operacionálizálását az alábbi táblázat szemlélteti:

1. táblázat

A vizsgálati modell dimenzióinak operacionálizálása

Dimenziók	Változók	Változók operacionálizálása
Etnikai	Nemzetiségi arány	Magyarok aránya
Demográfiai	Életkor szerinti megoszlás	Átlagéletkor
Településszerkezeti	(urbanizációs fok)	Városokban élő aránya
Társadalomszerkezeti	Iskolai végzettség	Felsőfokú végzettségűek aránya
	Gazdasági aktivitás	Munkanélküliek aránya
	Az aktívak foglalkozási csoportok szerinti megoszlása	Vállalkozók aránya
	Gazdasági ágazatok	Tercier szférában dolgozók aránya
	Foglalkozási szerkezet	Értelmiségiek aránya

A modellt alkotó négy dimenzió – az etnikai, demográfiai, település- és társadalomszerkezeti – két csoportba sorolható.

Ezek közül a negyedik, a társadalomszerkezeti dimenzió képezi modellünk „magját”, az első három dimenzió pedig e magdimenzió egyfajta „holdudvara”. Az utóbbi dimenziókat egy-egy változóval, a vizsgálatunk szempontjából meghatározó társadalomszerkezeti dimenziót több változó (iskolai végzettség, gazdasági ágazatok, gazdasági aktivitás, foglalkozási szerkezet, a gazdaságilag aktív társadalmi csoportjai szerinti megoszlás) segítségével vizsgáljuk. A magdimenzióhoz tartozó változók megoszlását feltételezhetően jelentős mértékben befolyásolják az etnikai, demográfiai, és településszerkezeti dimenziók. Összességében a szlovákiai magyarokra vonatkozóan egy többé-kevésbé torz szerkezet meglétét tételezzük fel, ahol az egyes változók belső hierarchiája reciproka, fordítottja az országosnak. (Azaz a magyarok aránya az egyes dimenziók, változók hierarchikusan alacsonyabban elhelyezkedő kategóriákban általában nagyobb, míg a magasabban elhelyezkedő kategóriákban általában kisebb, mint az össznépeességben belül.)

A fenti modellt (teljes) komplexitásában csak néhány részvizsgálat során volt módunkban alkalmazni, mivel csak egyes változók adatai álltak rendelkezésre valamennyi időpontra vonatkozólag.

Dolgozatunkban makro – vagyis országos szinten először a diakronikus – változásokat, ezt követően az egyes rétegek belső tagoltságát vizsgáljuk. Tanulmányunkat a regionális egyenlőtlenségek vizsgálatával zárjuk.

DIAKRONIKUS VÁLTOZÁSOK

Az országos társadalmi jellemzőktől való leszakadás, azaz a hátrányos kedvezőtlen szerkezet, a jelentős társadalmi különbségek kialakulása és konzerválódása a magyar közösség körében történelmi folyamat, mely nyomon követhető a kisebbségi lét kezdeteitől napjainkig. E folyamat nem lineáris, egyes meghatározó időszakokban rövid idő alatt a magyar közösségek társadalomszerkezete igen jelentős minőségi és mennyiségi változásokon esett át. Ezt a folyamatot jól megfigyelhetjük a városi lakosság arányának változásain keresztül Szlovákia összlakossága és ezen belül a magyar lakosság relációjában 1910-től 2001-ig. A vizsgálat során alkalmazott adatok Szlovákia mai területére vonatkoznak. A községek és a városok lakosságát nem a helységek tényleges (egy-egy időpontban érvényes) államigazgatási pozíciója, jogállása alapján határoztuk meg, hanem az 5000 főnél nagyobb lélekszámú településeket városoknak, az ettől alacsonyabb népességű helységeket falvaknak tekintettük.²

A közel egy évszázad alatt lezajlott urbanizációs folyamatok elemzése kiindulópontul szolgálhat a társadalomszerkezeti változások vizsgálatához is, mivel az urbanizációs folyamatok és a társadalomszerkezeti változások egyéb aspektusai között feltételezésünk szerint többé-kevésbé szoros összefüggések figyelhetők meg. Nem elhanyagolható az sem, hogy ez az egyetlen változó, amelyet ilyen hosszú távra visszamenőleg adatolhatunk. (1. ábra)

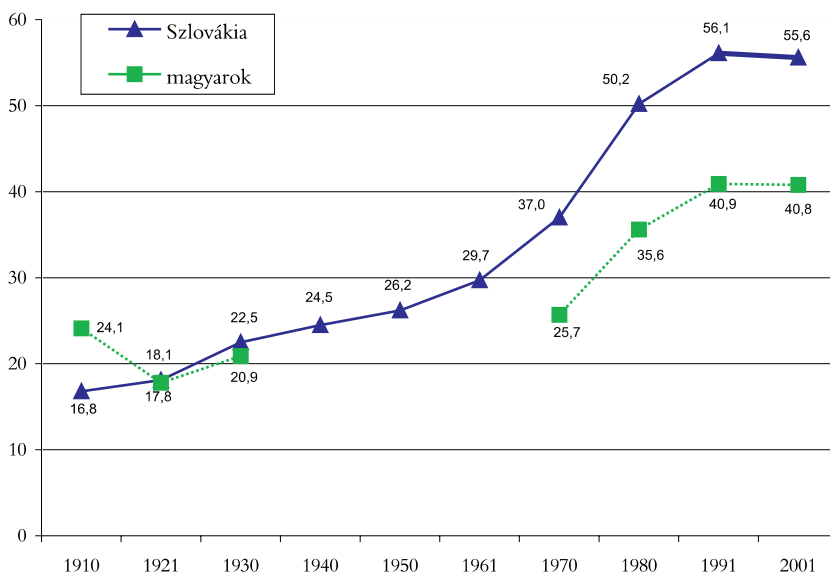
Az adatokból látható, hogy lényegében két meghatározó törésvonal határozza meg a szlovákiai magyarok településszerkezetének alakulását. A monarchia utolsó évtizedében a felvidéki magyarok nagyobb arányban (24,1%) éltek városias jellegű településeken, mint az összlakosság (16,8%). A kisebbségi helyzetbe kerülés után, 1921-ben a városokban élő magyarok aránya több mint egy negyedével (17,8%-ra) csökkent, s az országos értékek alá (18,1%) került. A városi magyarság arányának ily mértékű statisztikai csökkenése csak részben tükrözi a városi lakosság körében bekövetkezett etnikai arányok eltolódását: a Magyarországra áttelepült hivatalnokok, értelmiségiek jelentős része városlakó volt, de a nemzetiségváltás is inkább a többnyelvű városi lakosság körében volt gyakoribb, mint a falvakban. Ez utóbbin belül nem hanyagolhatjuk el a korábban magát zömmel magyar anyanyelvűnek valló zsidó felekezetűek jelentős részének statisztikai leválasztását a magyarságról a zsidó nemzetiségi kategória bevezetésével az 1921-es és 1931-es népszámlálás során.

Az 1930-as és az 1940-es években a városodási folyamatok megtorpannak. A magyarok országosnál hátrányosabb településszerkezeti összetétele markánsan

2 A szlovákiai urbanizációs folyamatok vizsgálatánál gyakran az 5000 főnél nagyobb lélekszámú településeket tekintik „statisztikailag” városoknak, tekintettel a városi jogállású, illetve az 5000-nél népesebb települések köre közötti nagyfokú egybeesésre. Lásd Pašiák 1980: 166.

1. ábra

Az 5000-nél nagyobb lélekszámú helységekben élő magyarok arányának alakulása Szlovákiában 1910–2001 (%)

meghatározóvá a II. világháborút követő „hontalanság évei” után válik. 1945 és 1948 között a felvidéki magyar városi lakosság jelentős része és az értelmiség többsége (mely jelentős mértékben városiak) az ismert kényszerítő intézkedések hatására nagyrészt Magyarországra költözik. Az ’50-es évektől újból növekszik a városi népesség aránya, mely a ’70-es években éri el a legnagyobb dinamikáját. Az ’50-es évek elejétől immár a kommunista uralom alatt kerül sor a magyaroknak a csehszlovák állami keretekbe történő reintegrálására, ennek során azonban a magyar városi népesség aránya korántsem emelkedett annyira, hogy megközelítse az országos átlagot: 1970-ben 30%-kal, 2001-ben pedig 26,6%-kal volt alacsonyabb a magyar városiak aránya, mint az összlakosság esetében.³

Szerkezetváltozások 1980 és 2001 között

Tanulmányunk következő részében a társadalomszerkezeti változásoknak csak egy viszonylag rövid, de folyamatait tekintve igen jelentős és változatos szakaszát tekintjük át, az 1980 és 2001 közötti időszakot. A vizsgált két évtized két fázisra, az 1989-es fordulatot megelőző, és az ezt követő időszakra tagolható.

Megkülönböztetésük több szempontból is lényeges:

3 A korábbi népszámlálások (1941, 1950, és 1961) községsoros nemzetiségi adatai nem, vagy csak részben állnak rendelkezésre.

1. Jelentős különbség van a rendelkezésre álló adatok tartalmi és formai összetétele szempontjából.

1.1. (Cseh)szlovákia társadalomszerkezetének a rendszerváltást követő változásai a statisztikai adatfelvételekben is lecsapódtak. Megváltoztak a szerkezeti összetétel kategóriái. Az 1989 utáni adatok jelentős része nem vagy csak alig hasonlítható össze a korábbiakkal.⁴

Ideológiai okokból az 1989-es politikai rendszerváltásig – kivéve az 1960-as évek második felét – Csehszlovákiában nem folytak a nyugati társadalomkutatási standardoknak megfelelő szerkezetvizsgálatok.⁵ Ehelyett a sztálini osztályelméletnek (két osztály és egy réteg) megfelelő modell alapján vizsgálták a szocialista társadalom osztályszerkezetét: azaz a munkások és szövetkezeti parasztok, illetve az értelmiség alkotta e modell magját.⁶

A társadalmi szerkezet összetételének egyéb szegmensei (iskolai végzettség, gazdasági ágazatok szerinti, gazdasági aktivitás foka szerinti megoszlás) az 1980-as és a korábbi népszámlálások adataiból ismeretesek. Közvetve ide sorolhatók egyes demográfiai és településszerkezeti adatok is.

1.2. A rendszerváltás a társadalomszerkezet fokozatos változása mellett az adatokhoz való hozzáférésben is minőségi változást eredményezett. Ez nem közvetlenül a rendszerváltás utáni első, az 1991-es, inkább a második, a 2001-es népszámlálás adatainál figyelhető meg. Ugyanez érvényes a társadalomszerkezeti adatokra nemzetiségi bontásban is: sokkal komplexebb nemzetiségi bontású adatokkal rendelkezünk a 2001-es, mint az 1991-es, vagy az 1980-as népszámlálásból.

2. Szlovákia társadalomszerkezete a politikai-gazdasági rendszerváltás utáni időszakban (hasonlóan a többi poszt-szocialista államhoz) egyre jobban eltért az azt megelőző időszak szerkezeti jellemzőitől.

2.1. A piaccgazdaságra való áttérés talán „leglátványosabb” változásai új társadalmi csoportok megjelenésében, majd fokozatos izmosodásában (pl.: vállalkozók és munkanélküliek számában) jelentkeztek. De igen jelentős volt az ágazatok szerinti megoszlás további változása és a regionális különbségek növekedése is.

2.2. Az egyes szerkezeti kategóriák közti határok kisebb-nagyobb mértékben elmosódtak: a vállalkozók kategóriájába jelentős számú kvázi-vállalkozó is besorolt, ők részben kényszer hatására lettek vállalkozók: a munkanélküliség elől, vagy a munkanélküliségből menekültek. Továbbá, a korábbiakban munkaszerződés alapján foglalkoztatottak egy része a munkáltatók nyomására napjainkban vállalkozó-

4 Többek között módosultak a társadalmi csoportok, továbbá a gazdaságilag aktív népesség kategóriái, így a vállalkozók, illetve a munkanélküliek vagy a (cseh)szlovák statisztikákban „munkát keresők” kategóriái csak a rendszerváltás után figyelhetők meg.

5 Kivételt jelent Machonin (1969) munkája, mely a nyugati rétegződésvizsgálatokkal összehasonlítható standardok alapján vizsgálta a csehszlovák társadalom szerkezetét. Az 1968-as „prágai tavasz” elfojtása után Machonin munkáját „tiltottá” minősítették.

6 Az 1980-as csehszlovák népszámlálási statisztika a gazdaságilag aktív népesség „társadalmi csoportok” szerinti megoszlását az alábbi összetételben publikálta: mezőgazdasági munkások, egyéb munkások, alkalmazottak (kvázi értelmiség), földműves szövetkezetek tagjai, egyéb szövetkezetek tagjai, egyéni gazdálkodók, egyéb önállóak, szabadfoglalkozásúak, egyéb és ismeretlen. Lásd *Sčítanie ľudu domov a bytov...1980.* (1982)

ként végzi gyakorlatilag folyamatosan ugyanazt a tevékenységet. Az egyes szerkezeti kategóriák relativizálódásához az is hozzájárult, hogy a rendszerváltás előtti időszakhoz viszonyítva igen nagy mértékben megnőtt a több bevételi forrásból élő népesség aránya. Esetükben gyakran nem igen határozható meg, hogy valójában hová, mely csoportba tartoznak. (A rendszerváltás előtt (Cseh)Szlovákiában a dolgozóknak csak töredéke rendelkezett főállása mellett további legális bevételekkel.)

Első megközelítésben az 1980 és 2001 közötti szerkezetváltozásokat egy dimenzió, az iskolai végzettség változása alapján elemezzük. Választásunk több okból is erre a mutatóra esett. A foglalkozási csoportok szerinti megoszlás a rétegződés-vizsgálatok domináns ismervét képezik. Nemzetiségi bontású foglalkozási adataink azonban csak a 2001-es népszámlálás alapján ismeretesek, vagyis e tekintetben a '80-as és a '90-es években lezajlott változásokat nincs módunkban vizsgálni. Ugyanakkor az egyén iskolai végzettsége – legalábbis felfelé – behatárolja a betölthető foglalkozások körét, azaz ebből a szempontból „keményebb” változónak tekinthetjük mint a foglalkozást. (Az iskolai végzettség és a foglalkozási csoportok szerinti megoszlás közti kapcsolat viszonylag szoros.)

2. táblázat

A szlovákiai magyarok iskolai végzettség szerinti megoszlásának változásai Szlovákiában 1980, 1991, 2001. (%)⁷

Iskolai végzettség	1980		1991		2001	
	Szlovákia összesen	Ebből magyar	Szlovákia összesen	Ebből magyar	Szlovákia összesen	Ebből magyar
Alapiskolai	51,7	63,6	38,2	49,7	26,4	36,3
Szakmunkás – érettségi nélkül	20,7	18,6	25,4	24,3	24,7	27,5
Szakiskolai	2,6	1,5	2,8	2,4	4,7	3,2
Középfiskolai – érettségivel	17,8	12,1	24,3	18,8	32,1	26,3
Főiskolai és egyetemi	5,3	2,2	7,7	3,6	9,8	5,4
Iskolai végzettség nélkül	0,7	0,7	0,7	0,6	0,4	0,4
Iskolai végz. szó adat nélkül	1,0	1,3	0,9	0,6	2,0	0,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az iskolai végzettség szerinti megoszlás három kategóriájának (a szakiskolai, iskolai végzettség nélküliek, illetve iskolai végzettségről szóló adat nélküliek) a vizsgálatától eltekintünk, mivel az ezekbe a kategóriákba tartozók száma viszonylag csekély, továbbá nem tartoznak a végzettség szerinti megoszlás meghatározó kategóriái

⁷ Az 1980-as és az 1991-es adatok a 15, a 2001-es adatok a 16 éven felüli népességre vonatkoznak.

közé.⁸ A négy kategóriásra zsugorodott iskolai végzettség változóban az alulról egymást követő kategóriák az előzőnél magasabb végzettségi szinteket jelentenek. Megfigyelhető, hogy a magyarok relatív (országoshoz viszonyított) aránya a magasabb végzettségi szintek felé haladva csökken.

Az alapiskolai végzettségűek relatív többlete párhuzamosan halad a közép és felsőfokú végzettségűek jelentős hiányával. Az alapiskolai végzettségűek körében a magyarok relatív többlete az elmúlt évtizedekben nem csökkent, inkább tovább emelkedett. 1980-ban 22,8%-kal, 2001-ben 37,6%-kal volt magasabb a magyar alapiskolai végzettségűek aránya az országos trendeknél.⁹ A magyar szakmunkások aránya a rendszerváltás után, a '90-es években emelkedett az országos értékek fölé. A szakmunkások aránya országosan a '80-as években még (20,7%-ról 25,4%-ra) emelkedett, a '90-es években viszont már kis mértékben (24,7%-ra) csökkent. A magyar szakmunkások aránya mindkét évtizedben dinamikusán – 18,6%-ról 27,5%-ra – emelkedett. 1980-ban a magyar (érettségi nélküli) szakmunkás végzettségűek aránya még 10,3%-kal volt az országos trendeknél alacsonyabb, a '90-es években elérte az országos átlagot, 2001-ben pedig már 11,6%-kal meg is haladta azt.

Időközben e végzettségi kategória társadalmi értéke is módosult. A '90-es években egyre nagyobbá vált az igény a magasabb, elsősorban felsőfokú végzettség megszerzésére, ezzel párhuzamosan a szakmunkások jelentős része csak nagy nehézségek árán talál (végzettségének megfelelő) munkát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyar népesség jelentős hányada csak hosszabb időeltolódással, egyfajta fáziskéséssel reagál az időközben bekövetkezett változásokra.

A középfokú (gimnáziumi és szakközépfokú) végzettséggel, illetve az érettségivel rendelkező szakmunkások viszonylag heterogén csoportjait egy kategóriában kezeljük) érettségivel rendelkező magyarok aránya már jóval alacsonyabb az országos átlagnál, de a legnagyobb elmaradás a vizsgált négy végzettségi kategória közül a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében tapasztalható.

Országosan az érettségivel rendelkezők aránya az 1980-as és az 1990-es években 79,6%-kal (17,8%-ról 32,1%-ra) emelkedett. A középfokú érettségivel rendelkező magyarok aránya 1980-ban 32,1%-kal, 2001-ben pedig 18%-kal volt a szlovákiai átlag alatt. Ez 20,8%-os növekedést jelent a két évtized során bekövetkezett szlovákiai változásokhoz képest.

A szlovákiai felsőfokú végzettségűek aránya a középfokú érettségivel rendelkezőknél még dinamikusabban nőtt. Arányuk 85,6%-kal (5,3%-ról 9,8%-ra) emelkedett a vizsgált időszakban. Az országos trendekhez viszonyítva 31%-kal gyorsabban nőtt a magyar felsőfokú végzettségűek aránya. Ennek ellenére a magyar felsőfokú végzettségűek aránya 1980-ban 58,1%-kal, 2001-ben pedig 45,9%-kal volt a szlovákiai értékek alatt. Mindkét végzettségi csoporton belül – a dinamikus növe-

8 2001-ben Szlovákia 16 éven felüli népességéből a szakiskolai végzettségűek aránya 3,8%, az iskolai végzettség nélküliek aránya 0,5%, az iskolai végzettségről szóló adat nélküliek aránya 0,7%. Ez utóbbi az ismeretlen végzettségűeket tartalmazza. (Lásd *Sčítanie obyvateľov...2001 2002*)

9 1980 és 2001 között a szlovákiai alapiskolai végzettségűek aránya 49,1%-kal (51,7%-ról 26,4%-ra), a magyar alapiskolai végzettségűek aránya 42,9%-kal (63,6%-ról 36,3%-ra) csökkent.

kedés ellenére – a magyarok aránya viszonylag lassan közeledik az országos értékekhez, azonban a felzárkózás esélye a felsőfokú végzettségűek esetében belátható időn belül nem valószínű.¹⁰

A magyarok egyes képzettségi szintjei (kategóriái) ellentmondásosan változtak az utolsó két évtizedben. Egyfajta felemás változás figyelhető meg: a közép, illetve felsőfokú végzettséggel rendelkezők kis mértékű felzárkózása mellett tovább nő a magyarok relatív többlete a munkaerőpiacon alig konvertálható alapiskolai végzettségi szinttel rendelkezők körében. De a magyar szakmunkások arányának az országosnál nagyobb mértékű növekedése sem igen járul hozzá a magyarok munkaerőpiaci helyzetének javulásához. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az iskolai végzettség alakulásában egyfajta ambivalens fejlődés figyelhető meg: a magyarok körében a potenciálisan előnyösebb pozíciókat biztosító végzettséghez tartozók aránya gyorsabban növekszik, a leghátrányosabb pozíciókat biztosító végzettséghez tartozók aránya pedig lassabban csökken, mint az országos átlag.

(Ezáltal pedig a magyarok körében a legalsó és a legfelső rétegek közti társadalmi egyenlőtlenségek – különbségek – feltehetőleg gyorsabban nőnek az országosnál.)

Az iskolai végzettség szerinti megoszlás elemzését csak a főbb végzettségi kategóriák szerinti bontásban elemeztük. Azonban ezek a kategóriák további belső hierarchiával rendelkeznek. Feltételezésünk szerint ezeken a főbb kategóriákon belül is az eddig megismert „rendező elv” szerint helyezkednek el az egyes végzettségi szintek. Azaz a magyarok relatív (országoshoz viszonyított) aránya a magasabb hierarchikus – ebben az esetben – végzettségi szintek felé haladva csökken.

Ugyanakkor nem minden szint esetében lehet egyértelműen ilyen belső kategorizációt kimutatni.¹¹ A legtisztábban a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknél figyelhetjük meg a belső hierarchia rendező hatását.¹² Az előzőekben már utaltunk rá, hogy a felsőfokú végzettségűek között a magyarok aránya 45,1%-kal kisebb az országos átlagnál. A főiskolai (bakalár)¹³ végzettségűek aránya közelíti meg leginkább az országos trendeket, 19,6%-os lemaradással. Az egyetemi végzettségűek aránya 45,8%-kal marad el az országos mutatótól. A legnagyobb a lemaradás tudományos

10 Ha a jelzett időszakban megfigyelt változásokat hosszabb időszakra kivetítjük, azaz a felsőfokú végzettségű magyarok arányának növekedését az országosnál 31,0%-kal gyorsabbnak tételezzük fel, akkor mintegy 50–60 év múlva érne el a felsőfokú végzettségű magyarok aránya az országos szintet.

11 Ennek véleményünk szerint több oka is lehet: egyrészt időközben megváltozott egyes kategóriák presztízse, másrészt bizonyos kategóriák egyfajta határkategóriát képeznek, végül a magyar nyelvű oktatási rendszer által nyújtott „kínálat” nagymértékben meghatározza a magyar fiatalok iskolaválasztását.

12 A belső hierarchia valós különbségeket takar, azaz a bakalár (főiskolai szintű végzettség) alacsonyabb végzettségnek számít, mint az egyetemi végzettség. A *hierarchia csúcsán természetesen a megszerzett tudományos fokozat áll*. Azonban nem volna szabad megfélekednünk a horizontális különbségek két típusáról: az azonos képzettségi szintű szakmák közt mutatkozó látens vagy nyílt különbségekről, továbbá az azonos képzettséget nyújtó iskolák színvonalai közti különbségekről, melyek hosszabbtávú hatásai nem hagyhatók figyelmen kívül.

13 A szlovák „oktatási és statisztikai terminológia” bakalárnak nevezi a főiskolai szintű végzettséget, és ezt átvette a szlovákiai magyar köznyelv is.

fokozattal rendelkezők között. Ez utóbbiak esetében több mint kétszeres (53,8%) a magyarok lemaradása az országostól.¹⁴

A gazdaságilag aktív magyar népesség képzettségi mutatói némileg kedvezőbbek a fent figyelembe vett (15, illetve 16 éven felüli) népesség adatainál, mivel nem tartalmazzák a nyugdíjas korúak adatait.¹⁵

A továbbiakban a magyarok körében zajló szerkezetváltozások elemzését egy lakossági csoportra, a gazdaságilag aktív népességre korlátozzuk. Ezen a népességen belül több dimenzió mentén is megvizsgáljuk azokat a tényezőket, ismérveket, melyek a társadalmi különbségek alakulását befolyásolják.

A gazdaságilag aktív népesség megoszlását, illetve az ezen a területen bekövetkezett változásokat több vetületben elemezzük. Nemzetiségi bontásban a gazdaságilag aktív népesség aránya, ennek alakulása, változása vizsgálatunk szempontjából nem túl jelentős információk hordozója. (A népességnek ez a kategóriája igen heterogén, nemcsak a ténylegesen aktívakat, de a munkanélkülieket – értsd: munkát keresőket is – magában foglalja.) A magyar gazdaságilag aktív népesség aránya alig különbözik az országostól. A két évtized alatt kimutatott változások olyan kis mértékűek, hogy ebből jelentősebb következtetéseket nem igen lehet levonni. (Lásd 4. táblázat).

Tanulmányunk szempontjából sokkal több információt hordoz, ha e népesség egyes aspektusaira, szegmenseire, kategóriára összpontosítjuk a figyelmünket. Először a foglalkozási csoportok szerinti megoszlást vizsgáljuk. Itt az egyes kategóriák közti vertikális határok az iskolai végzettség szerinti megoszlásnál elmosódottabbak, de a főbb trendek itt is megfigyelhetők.

Megfigyelhető, hogy a vezetők és irányítók, menedzserek között a magyarok aránya kevésbé marad el (17,7%), mint az értelmiségiek esetében (24,2%). A szellemi munkát végzők között a középszintű szellemi munkát végzők aránya mutatja a legnagyobb elmaradást (25,7%). A szolgáltatásokban és kereskedelemben dolgozók között (akik már inkább fizikai, mint szellemi munkát végeznek) a magyarok aránya az országosnál magasabb (6,2%-kal). A további foglalkozási csoportokban dolgozók között a magyarok aránya jelentősen magasabb az országosnál. (2. ábra)

Két csoport esetében kirívóan magas a magyarok aránya: az agráriumban dolgozó szakmunkások és a segédmunkások között. Az utóbbi csoport kiemelkedően magas relatív többletét (51,7%) meghatározza a magyarok körében igen magas alapiskolai végzettségűek aránya. A mezőgazdasági szakmunkások relatív többlete (36,3%) pedig a magyarlakta területek gyenge iparosodottságával van összefüggésben.

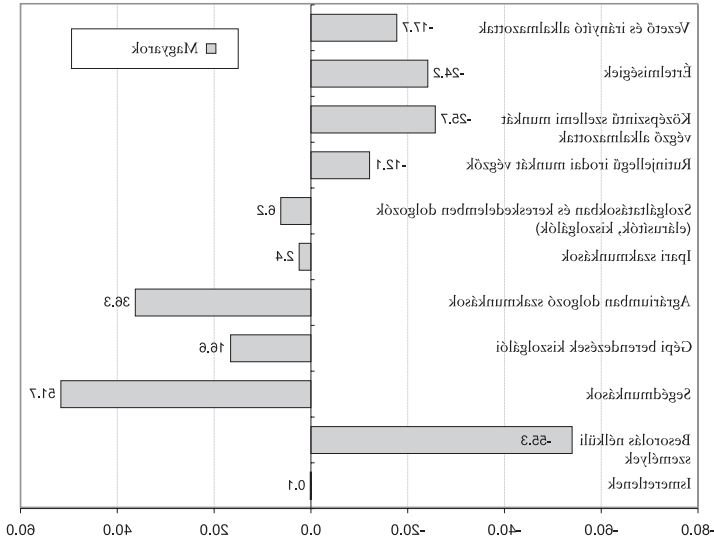
A foglalkozási csoportok hierarchiájából „kilógnak” az ún. „besorolás nélküli személyek”, közöttük a magyarok relatív aránya a legkisebb. E kategória egy igen

14 A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya Szlovákiában 2001-ben 9,85% volt, a magyarok körében 5,4%. Ezen belül országosan a főiskolai (bakalár) végzettségűeké 0,42%, az egyetemi végzettségűeké 8,88%, a tudományos fokozattal rendelkezők aránya 0,54%. A magyarok körében az egyes felsőfokú végzettségi szintekhez tartozók megoszlása 0,33%, 4,82%, 0,25%. (A jobb összehasonlíthatóság biztosítása érdekében az adatokat – melyek viszonylag alacsony értékek – két tizedes számra kerekítve közöljük.)

15 A nyugdíjasok sokkal alacsonyabb végzettséggel rendelkeznek a fiatalabb korcsoportoknál. A magyarok körében arányuk jelentősen magasabb az országosnál.

2. táblázat

A magyarság foglalkozási csoportok szerinti megoszlásának relatív eltérései Szlovákiában 2001 (0) (%)

csak amott csoportot, a hivatásos katonákat tartalmazza. Végzettségük, társadalmi presztizsük igen heterogén, s ebből adódóan az elemzett foglalkozási csoportok közülük helyezhetők el a legkevésbé egyértelműen a tényleges hierarchikus rendszerekben.¹⁶ Az egyes foglalkozási kategóriák területi megoszlása jelentős mértékben a település- és állami igazgatási szektort tükröve (A) szellemi foglalkozásúak inkább városokban és ezeken belül is a közigazgatási központokban, a mezőgazdaságban dolgozók természetesen inkább falvakban dolgoznak.)

Az aktív népesség szektoreit megoszlásánál megfigyelhető az iskolai végzettség vizsgálatánál kimutatott jelenség: az alacsonyabb presztizsű, kevésbé „modern”, nem ritkán kisebb jövedelmű biztositó ágazatokban a magyarság aránya magasabb, mint a „modernebb”, magasabb presztizsű, és általában magasabb jövedelműet biztosító szektorokban. (3. táblázat)

2001-ben a magyarság arányilag aktív népesség arányában az agrárterületen (100%) közel kétszer magasabb, mint az országos átlék (52,4%), magyarságok a szektorok teret szétterjedésénél (2-3 százalékponttal) alacsonyabb a magyarság aránya (30,3%), illetve 36,9% (az országosnál) (32,8%, 39,2%). A vállalatok iránt is „ennek mértékű”: az agrárterületen dolgozó magyarság aránya az országosnál kevésbé csökken, ehhez viszonyított többlet a 20 és 2001 közötti 78,4%-tól 82,2%-ra emelkedett. A városi

16 A szlovák statisztikai hivatal publikációján első helyre helyezte őket, a vezetők és értelmiségiek elé. A publikációban közöltetett tesztelés – legalábbis a többi kategória tekintetében – a foglalkozási hierarchiát követi.
 17 A statisztikai hivatal 2001. évi közlése szerint a szlovákiai népességnek és ebből a magyarság foglalkozási csoportok szerinti megoszlásának százelekes adatait a Függelék 1. táblázat tartalmazza.

3. táblázat

A magyar lakosság ágazatok szerinti megoszlása Szlovákiában 1980, 1991, 2001. (%)

Ágazat	1980		1991		2001	
	Szlovákia	Ebből magyar	Szlovákia	Ebből magyar	Szlovákia	Ebből magyar
Primer	15,3	27,3	13,9	23,8	5,4	10
Szekunder	53,6	46,8	48,7	41,9	32,8	30,3
Tercier	30	24,6	32,9	29,7	39,2	36,6
Ismeretlen	1,1	1,3	4,5	4,6	22,6	23,1
Összesen	100	100	100	100	100	100

ban dolgozó magyarok arányának különbsége 12,7%-ról 7,7%-ra apadt, a tercier szférában dolgozóké pedig 18%-ról 6,6%-ra mérséklődött. Az ágazatok szerinti megoszlás adatainak változása nemcsak az aktív népesség jelentős átstrukturálódásának egyes fázisait mutatja. Megfigyelhető egyfajta bizonytalanság is az egyes ágazatokhoz tartozók valós arányait illetően. Ez az ismeretlenek arányának mintegy húszszorosára történt növekedéséből fakad. Az ismeretlenek arányának változása csaknem megegyezik a munkanélküliek arányának alakulásával. (Ezzel tanulmányunk következő részében foglalkozunk)

A szlovákiai rendszerváltás utáni szerkezetváltozásokat két „posztkommunista” mutató segítségével vizsgáljuk. A munkanélküliek és vállalkozók számának alakulása jelzi az időközben lezajlott intenzív átstrukturálódást. Az 1989-es „bársonyos forradalom” után másfél évvel a munkanélküliek (munkát keresők) aránya Szlovákiában 4,1%-ot, a magyarok esetében 4,4%-ot tett ki. 10 év alatt a szlovákiai munkanélküliek aránya mintegy ötszörösére (20,4%) emelkedett. A magyar munkanélküliek aránya közel hatszorosára nőtt (25,7%). Ez igen jelentős mértékben, negyedével (26%) magasabb az országos értékeknél.

Szlovákia gazdaságilag aktív lakosságából a vállalkozók aránya 1991-ben még nagyon alacsony volt (1,3%). Arányuk tíz év alatt mintegy hatszorosára, (7,7%-ra) emelkedett. A magyar népességen belül a vállalkozók aránya úgy tűnik, hogy a rendszerváltás óta folyamatosan magasabb. 1991-ben arányuk (1,6%) még 46,2%-kal volt magasabb az országosnál. A későbbiekben növekedésük jelentősen kisebb az országosnál, 2001-ig arányuk négy és félszeresére (8,4%-ra) emelkedett, relatív többletük 9,1%-ra apadt az országoshoz viszonyítva.

E két posztkommunista kategória több vonatkozásban is összefügg egymással, mivel a gazdaságilag aktív népesség egyes kategóriái – legalábbis a ’90-es években viszonylag puha, cseppfolyós, egymásba könnyen áttranszformálható kategóriákat képeztek. Összemosódik a termelőszövetkezetekben dolgozók között az alkalmazotti és a tagsági viszony, nehezen különíthetők el a vállalkozások alkalmazottai a kvázi alkalmazottaktól. Másrészt az egyes kategóriák belső homogenitása is problematikus. Egy kategóriába lett besorolva a kényszervállalkozó, aki munkanélküli feleségét statisztikailag alkalmazza, és a valódi vállalkozást folytató kis-, de a több száz alkalmazottat foglalkoztató nagyvállalkozó is.

4. táblázat

A magyar lakosság néhány szerkezeti mutatójának változásai 1980–2001. (%)

	1980		1991		2001	
	Szlovákia	Ebből magyarok	Szlovákia	Ebből magyarok	Szlovákia	Ebből magyarok
Gazd. aktivitás	49,8	49,6	48,5	49,3	51,1	51,5
Munkanélküliek	–	–	4,1	4,4	20,4	25,7
Vállalkozók	–	–	1,3	1,9	7,7	8,4

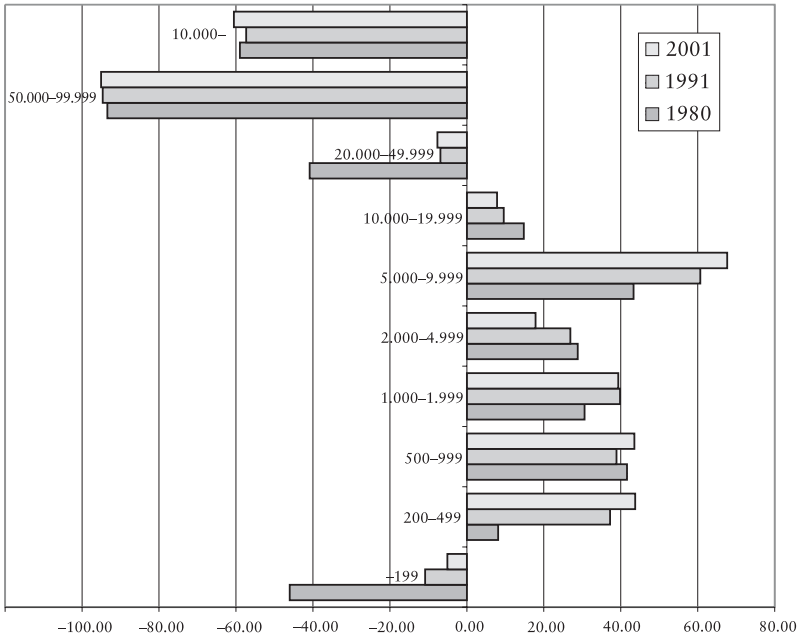
Az ún. „kemény” társadalomszerkezeti mutatók után vizsgáljuk meg az ezeket befolyásoló – modellünk szerint – az előzőek környezetét, „holdudvarát” alkotó etnikai, demográfiai és településszerkezeti mutatók alakulását. Ez utóbbi „környezeti változók” döntően befolyásolják, és hatást gyakorolnak a társadalomszerkezet alakulására. (lásd 1. táblázat) Az alábbiakban a „holdudvarhoz” tartozó dimenziók leglényegesebb vonatkozásait tekintjük át.

A településszerkezeti egyenlőtlenségeket két aspektusból vizsgáljuk. Az elsőt, a magyarlakta települések rurális dominanciájú szerkezetváltozásainak főbb szakaszait, melyet vertikális különbségként értelmezhetünk, a települések lakosságszámának változásait, pontosabban a városodás hosszútávú, mintegy 90 éves szakaszát elemezve vázoltuk. (A horizontális, vagy regionális településszerkezeti egyenlőtlenségekkel a következő fejezetben foglalkozunk.) Az 1980-as és 1990-es években a magyarok urbanizációja az országos trendekkel párhuzamosan haladt, a korábban megfigyelt leszakadás mintha megállt volna, sőt némi javulás is mutatkozott. Az országostól való lemaradás 29,1%-ról 26,6%-ra csökkent, azaz a 20 év alatt kis mértékben (3,5%-kal) nőtt a magyar városlakók aránya az országoshoz viszonyítva. Azonban a településszerkezeti változásoknál szintén megfigyelhető a már korábbiakban vizsgált változóknál is feltárt jelenség: általában a hátrányosabb helyzetű, esetünkben kisebb lélekszámú helységekből magasabb a magyarok aránya, ezzel szemben a kedvezőbb helyzetű, magasabb lélekszámú helységekből a magyarok aránya alacsonyabb a szlovákiai megoszlásnál. Ezt az általánosnak mondható tendenciát a magyarlakta településszerkezetnek az országostól való regionális eltérései is „keresztbemetszik”. Ennek következménye, hogy a törpefalvakban élő magyarok aránya nem követi a falusi településekre jellemző tendenciát, nem mutatkozik relatív magyar többlet. (Egyrészt a magyarlakta törpefalvak aránya kisebb, másrészt lakosságuk etnikailag is heterogénebb, mint a nagyobb lélekszámú magyarlakta falvak esetében.) Ennél is jelentősebb, hogy az 50–99.000 lakosú városokban élő magyarok aránya kirívóan alacsony. Ezek a városok a magyar „nyelvhatártól” északra fekszenek, magyar népességük szórványban él.

Ily módon a magyar településszerkezet domináns összetevőit a falusi települések (de közülük nem a törpefalvak, hanem a nagyobb községek), és mellettük a kis-

3. ábra

A magyar lakosság megoszlása a települések nagyságcsoportjai szerint Szlovákiában 1980, 1991, 2001. (Szlovákia=0%)

városok jelentik. Azaz a magyar városlakók arányának relatív növekedése elsősorban a kisvárosokban élő magyarokra vonatkozik. (lásd 3. ábra)¹⁷

A demográfiai folyamatok képezik a „környezeti tényezők” előző vizsgálatának második csoportját. Ezek közül e helyütt most egyetlen mutatót, az életkor alakulását elemezzük. A közép-európai országokhoz hasonlóan, Szlovákiában is egyre előrehaladottabbak az előregedési folyamatok. A lakosság átlagéletkora 1980-ban 32,1 év, 1991-ben 33,1 év, 2001-ben 35,5 év volt. Míg az 1980-as években 1 évvel, az 1990-es években 2,4 évvel nőtt az ország népességének átlagéletkora. Az előregedés felgyorsulása az 1990-es évek elejétől bekövetkezett nagymértékű termékenységszűkülésre vezethető vissza. A magyarok körében ezek a folyamatok még előrehaladottabbak: 1980-ban a magyarok átlagéletkora 2,4 évvel (34,7 év), 1991-ben 3,0 évvel (36,1 év) 2001-ben 3,4 évvel (38,9 év) volt magasabb az összlakosságénál.¹⁸

17 A magyar lakosság megoszlását a települések nagyságrendi csoportjai szerint Szlovákiában, (százalékban) a Függelék 2. táblázata tartalmazza.

18 Az adatok számított értékek, melyek néhány tized százalékkal tér(het)nek el a tényleges értékektől. A hivatalosan közzétett adatok csak az összlakosságra vonatkozó átlagértékeket tartalmaznak. A számítás révén pedig az azonos módszerrel kapott (országos és a magyarokra vonatkozó) átlagértékek közti különbség elhanyagolható.

5. táblázat

A magyar lakosság főbb korcsoportok szerinti megoszlása Szlovákiában 1980–2001.

Korcsoportok (év)	1980		1991		2001	
	Szlovákia összesen	Ebből magyar	Szlovákia összesen	Ebből magyar	Szlovákia összesen	Ebből magyar
0–14	26,1	22,1	24,9	20,5	18,9	15,0
15–59	60,4	61,4	60,2	61,5	64,8	65,1
60 felett	13,5	16,3	14,8	18,0	15,4	19,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az elöregedés folyamatait a főbb korcsoportok szerinti megoszlás változásai alapján elemezzük.¹⁹ Az elöregedő magyar népességet az országostól jelentős mértékben kisebb arányú gyermekszám, s az előzőnél is magasabb arányú időskorú népesség jellemzi. A felnőttkorúak aránya az országos értékek körül mozog, illetve annál kis mértékben magasabb. Az 1980-as és az 1990-es években ezeknek a különbségeknek további növekedése, az országos trendektől egyre nagyobb mértékű leszakadása figyelhető meg. 1980-ban a magyar gyermekkorúak aránya 15,1%-kal, 2001-ben 20,7%-kal volt alacsonyabb, míg az időskorú magyar népesség arányának növekedése 20,7%-kal, illetve 26,4%-kal bizonyult magasabbnak az országos trendeknél.

A szerkezeti változásokat meghatározó környezeti tényezők közül utolsóként a magyar lakosság számarányának alakulását vizsgáljuk. A magyarok aránya 11,2%-ról (1980-as adat) 9,7%-ra (2001-es adat) esett vissza. 1991-ben a szlovákiai magyarok össznépségen belüli aránya 10,8% volt.²⁰ A magyar lakosság fogyását elsősorban az asszimilációs folyamatok idézték elő, s csak másodsorban vezethető vissza a magyarok országosnál kedvezőtlenebb népmozgalmi folyamataira.²¹ A csökkenés következtében a magyarlakta települések etnikai összetétele is jelentős mértékben módosult. A korábbi évtizedekben a magyarlakta helységek etnikai jellege (a településeken élő magyarok aránya) és a településeken élő magyarok száma között csaknem lineáris kapcsolat volt megfigyelhető. A legtöbb magyar az erős magyar többségű településeken, míg legkevesebben a szórványjellegű településeken éltek. 2001-re a magyarok etnoregionális térszerkezete jelentős mértékben módosult: legtöbben az enyhe magyar többségű településeken élnek, az erős magyar többségű helységekben élők száma pedig visszaesett.²²

Az országos adatok szintjén megismert szerkezeti összetétel, illetve ennek változásai megerősítik a magyarok kedvezőtlen, hátrányos társadalomszerkezetéről alkotott előfeltevésünket. A kedvezőtlen, hátrányos társadalomszerkezet-mintázatokhoz a kedvezőtlen település és demográfiai szerkezet is hozzájárul. (A magasabb lélekszámú helységekben

19 A változások finomszerkezete a korévek, illetve öt éves korcsoportok szerinti bontású adatok alapján vizsgálva figyelhető meg.

20 A szlovákiai magyarok száma 1980-ban 559.490, 1991-ben 567.296, 2001-ben 520.528 fő volt.

21 Lásd Gyurgyík 2003: 51–58

22 Az enyhe (50%–80% magyar arányú helységekben) a magyarok aránya 1991 és 2001 között 33,1%-ról 42,4%-ra emelkedett, az erős magyar többségű helységekben élők magyarok aránya a jelzett évtizedben 45,0%-ról 34,7%-ra apadt.

élők iskolai végzettsége magasabb, a magasabb átlagéletkorú települések népességének végzettségi szintje alacsonyabb. A magyarság körében kimutatott magasabb munkanélküliség a kedvezőtlenebb képzettségi szinttel, a rurálisabb településszerkezettel – melynek regionális eloszlása is hátrányos – szoros összefüggésben van.)²³

Felmerül azonban a kérdés, hogy a magyarok körében kimutatott szerkezeti egyenlőtlenségek mennyiben tekinthetők csupán az egész Szlovákiára jellemző jelentős regionális különbségek következményeinek? Másképpen megfogalmazva, vajon az országos szinten kimutatott egyenlőtlenségek regionálisan hasonló jellegűek az országos szinten kimutatott egyenlőtlenségekkel, vagy – a magyarlakta térségekben – attól eltérően alakulnak? Ezekre a kérdésekre keressük a választ tanulmányunk következő részében.

SZINKRONIKUS VÁLTOZÁSOK

A Szlovákia egyes régiói közötti igen jelentős szerkezeti különbségek hosszútávra nyúlnak vissza. A szlovákiai fejlesztési trendek a rendszerváltás előtti évtizedekben nem kedveztek a határmenti területeknek. A főbb fejlesztések az ország középső részén valósultak meg.²⁴ Több évtizedre visszamenő összehasonlításra nincs módunk, a rendelkezésre álló regionális (járási) szintű adatok egymással csak körülmenyesen vethetők össze,²⁵ ezért a továbbiakban csak a 2001-es adatok alapján vizsgálódunk.

A regionális különbségek, egyenlőtlenségek változásának mutatójával a munkanélküliek arányának alakulását választottuk. Választásunk több okból is erre a változóra esett. A munkanélküliség (Cseh)Szlovákiában „statisztikailag” a rendszerváltás óta mutatható ki, mutatója ily módon az azóta eltelt időszak regionális szétfejlődésének vizsgálatára is alkalmas.²⁶ A 2001-es adatok szintjén jelentkező igen nagy különbségek a „távolabbi múlt” és a „közelmúlt” halmozott egyenlőtlenségeiből fakadnak.

Szlovákia területét, függetlenül az éppen aktuális államigazgatási beosztástól, általában három „nagy régióra” – nyugat-kelet irányba haladva – Nyugat-, Közép- és Kelet-Szlovákiára felosztva vizsgálják.²⁷ A különböző gazdasági és társadalomszer-

23 A magyar lakosság településszerkezeti, demográfiai, etnikai változásairól a '80-as években lásd Gyurgyík 1994.

24 Lásd Krivý–Feglerová–Balko 1996: 161–168.

25 Az 1996-ban végrehajtott államigazgatási reform következtében megváltozott a középszintű közigazgatási egységek kiterjedése.

26 A munkanélküliek arányát egyfajta relatív mutatóként értelmezzük, hiszen a rendszerváltás előtt is igen jelentős különbségek voltak az egyes régiók között. A mesterségesen biztosított kapun belüli túlfoglalkoztatás, a regionálisan eltérő, jobbára magas arányú ingázás, a területileg áttekinthetetlen elvonások és juttatások rendszere elmaszatolta (összemoszta) ezeket a különbségeket.

27 Ez a hármas felosztás bizonyos összefüggésekben négy régióra bővül. Ebben az esetben a nyugat-szlovákiai régióból Pozsonyt és környékét külön egységként emelik ki. A jelenlegi szlovák államigazgatási beosztás keretében az ország 8 kerületre tagolódik. Ugyanakkor a Szlovák Statisztikai Hivatal négy nagy régióra bontva közöl adatokat. A Pozsonyi régió területe azonos a Pozsonyi kerülettel, a Nyugat-Szlovákiai régióba a Nagyszombati, Nyitrai, Trencsényi kerületek, a Közép-Szlovákiai régióba a Besztercebányai és a Zsolnai kerületek, a Kelet-Szlovákiai régióba a Kassai és az Eperjesi kerületek tartoznak. A kerületeknél kisebb közigazgatási egységek a körzetek, melyek területe jobbára megegyezik a járások területével. Ez utóbbiak 2004 óta már csak statisztikai egységek.

kezeti jellegzetességek vonatkozásában a nyugat-kelet irány egyúttal a fejlettől a kevésbé fejlett irányába történő haladást is jelenti. Ez az általános trend jó néhány vonatkozásban „felülíródik” annak függvényében, hogy az egyes régiók az észak-déli koordinátarendszerben hol helyezkednek el. Ebből a szempontból az ország középső sávja fejlettebb, s a határmenti területek a kevésbé fejlettek közé tartoznak. Ebben a keleti-nyugati, észak-déli koordinátarendszerben kivételt Kassa városa és közvetlen környéke jelent, amely jobb kondíciókkal rendelkezik, mint a keleti térség többi kistérsége.

A szlovákiai magyarlakta területek regionális különbségeinek vizsgálatánál magyarlakta járásoknak, „kisrégióknak” azokat a járásokat tekintjük, ahol a magyarok aránya meghaladja a két százalékot.²⁸ Ezen felosztási elv alapján a 79 szlovákiai járásból 25 minősült magyarlaktnak. Ezek közül Pozsony területe 5, Kassa 4 járásra tagolódik.²⁹ (Lásd térkép)

Első pillantásra, eddigi feltételezéseinktől eltérően, a magyarlakta járásokban élő népesség általunk vizsgált szerkezeti mutatói különösebben nem térnek el az ország „északi” területének szerkezeti jellemzőitől.³⁰ A „déli” terület bizonyos szerkezeti jellemzői kedvezőbbek, más vetületekben hátrányosabbak. Ugyan a munkanélküliek aránya (21,6%) a magyarlakta régiókban kissé meghaladja az országos értéket (20,4%), az ország nagyobbik, északi területén ez az érték kisebb (19,6%). A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (9,6%) viszont jelentősen magasabb az országosnál (7,9%), melytől jelentősen elmarad az északi területen élők végzettségi szintje (6,8%). Az alapiskolai végzettségük aránya (21,7%) a magyarlakta járásokban kis mértékben magasabb a többi területhez viszonyítva (20,6%).

A magyarlakta járások sajátosságainak vizsgálatához a járásokat etnikai jellegük szerint csoportosítottuk.³¹ (6. táblázat)

A szlovákiai magyarságú járásokban a magyarlakta járások lakosainak közel 8%-a, a hasonló etnikai összetételű (magyar arányú) Pozsonyban és Kassán együttvéve csaknem egyharmada (31%) él. A magyar kisebbségű járásokban több mint 50%-a, a magyar többségű járásokban a magyarlakta járások összlakosságának alig több mint 10%-a él. A magyarok e régión belüli megoszlása ettől jelentős mértékben különbözik. A magyar kisebbségű járásokban érzékelhetően több (59,5%), Pozsonyban és Kassán több mint hatszor kevesebb (4,9%), a magyar többségű járá-

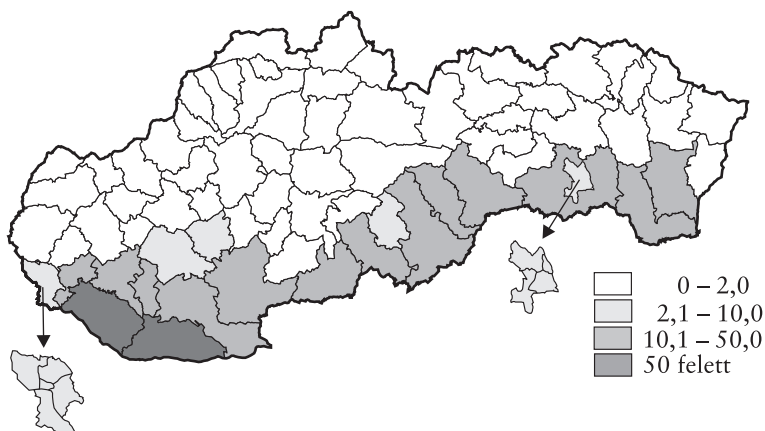
28 A magyarlakta területek vizsgálatánál, más összefüggésben, azokat a járásokat minősítettük magyarlaktnak, ahol a magyarok aránya meghaladja a 10%-ot vagy az ezer főt. A fentebb említett (a 2%-nál magasabb arányú járások) és az utóbbi empirikus szempontból ugyanazt területet fedti le.

29 Ily módon a „magyarlakta régióban” él az ország lakosságának 39,9%-a (2.144.624 fő) a magyarok 98,9%-a (514.682 fő).

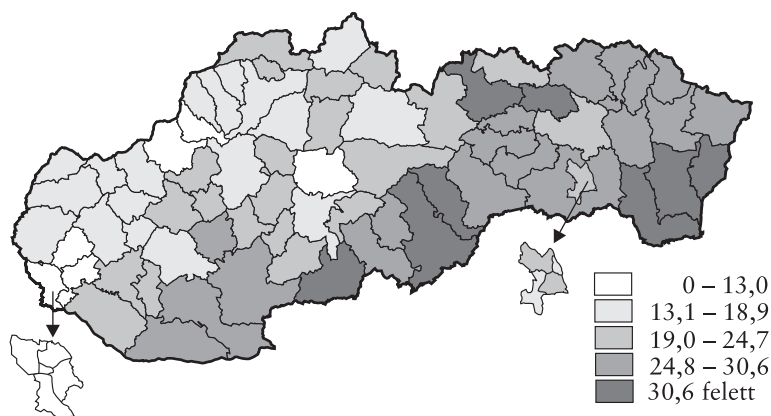
30 Szlovákiának a magyarlakta járásokon kívüli nagyobbik, északabba elterülő területét „északi” területnek nevezzük. A megnevezés annyiban pontatlan, hogy az északon kívül a kelet-nyugat irányba húzódó középső területsávot is tartalmazza.

31 A járások besorolásánál a települések etnikai jellegének vizsgálatánál alkalmazottól eltérő kategorizációs rendszert alkalmaztunk. Négy kategóriát alakítottunk ki: 1. az első csoportba azok a járások tartoznak, ahol a magyarok aránya 2% és 10% között mozog, kivéve Pozsony és Kassa városát, melyek területe összesen 9 járásra tagolódik. Ezek alkotják a 2. csoportot. 3. a magyar kisebbségű járásokban a magyarok aránya 10% és 50% között mozog, 4. a magyar többségű járásokban a magyarok aránya több mint 50%.

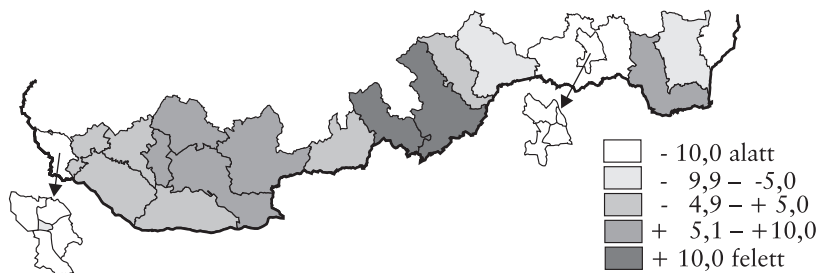
A magyarok aránya Szlovákia járásaiban, 2001 (%)

A munkanélküliek aránya Szlovákia járásaiban, 2001 (%)

A magyar munkanélküliek arányának különözete a járási átlaghoz viszonyítva, 2001 (%)

6. táblázat

A magyar lakosság megoszlása Szlovákia magyarlakta járásaiban 2001.

A magyarok aránya a járásokban	Lakosok összesen	%	Ebből magyar	%	Relatív eltérés*
2%–10% (Pozsony és Kassa nélkül)	163.540	7,6	10.956	2,1	27,6
Pozsony és Kassa összesen	664.765	31,0	25.391	4,9	15,7
10%–50%	1.095.379	51,1	309.699	59,5	116,5
50% felett	220.940	10,3	168.636	32,4	314,5
Magyarlakta járások össz.	2.144.624	100,0	514.682	100,0	100,0

* A relatív eltérés a magyarok arányának különbségét mutatja az összlakosságához viszonyítva az egyes kategóriákon belül.

sokban mintegy háromszor több (32,4%), végül a „szórvány magyar” járásokban mintegy 3,6-szor kevesebb (2,1%) a magyarok aránya az összlakoságnál. Ezekre a relatív eltérésekre utal a 6. táblázat utolsó oszlopa.

A járások „kvázi gazdasági pozíciója” (melyet a járások munkanélküli aránya alapján értelmezünk) és a magyarok aránya között egyfajta fordított összefüggés is megfigyelhető: a kedvezőbb pozíciójú járásokban a magyarok aránya kisebb és fordítva.

7. táblázat

A munkanélküli magyar lakosság aránya Szlovákia magyarlakta járásaiban az egyes járáscsoportok szerint 2001. (%)

A magyarok aránya a járásokban		Munkanélküliek aránya		
		összesen	ebből magyar	különbség (%)
2%–10%	Pozsony és Kassa nélkül	20,3	20,1	-0,7
	Pozsony és Kassa összesen	12,4	9,4	-24,3
10%–50%		27,7	29,1	5,0
50% felett		23,7	23,1	-2,4
Magyarlakta járások összesen		20,4	25,7	25,8

A magyarlakta járásokban a munkanélküliek aránya a járásokban élő magyarok arányának emelkedésével, ha nem is lineárisan, de növekszik.³² A két nagyvárosban (Pozsonyban és Kassán) a legkisebb (12,4%), a magyar kisebbségű járásokban több mint kétszer nagyobb arányú (27,7%), a magyar többségű járásokban pedig a magyar kisebbségű járások átlagától némileg kisebb (23,7%). A magyarok aránya kisebb-nagyobb mértékben e járási értékek körül ingadozik. Az, hogy a magyarok relatív eltéré-

32 A járásokban élő magyarok aránya és ezek fejlettségi szintje között meghúzódó kapcsolat elsősorban a már említett korábbi évtizedek fejlesztési tendenciáinak a következménye, mely a határmenti régiók fejlesztését nem preferálta. Ezek az egyenlőtlenségek váltak még hangsúlyosabbá a rendszerváltást követő időszakban. A csehszlovák állami keretek között a déli magyarlakta határmenti térségek (nemcsak geográfiai értelemben) egyfajta periférikus helyzetbe kerültek, a centrumok pedig zömmel ezekről északra fejlődtek ki. Ezt a centrum-periféria egyenlőtlenséget részben átszabta, és a rendszerváltás után nagymértékben felgyorsította Pozsony és környékének gyors fejlődése, melynek pozitív hatásából a Pozsony környéki magyarlakta területek is részesedtek.

sei a munkanélküliek járási arányától az erős magyar többségű járásokban kevésbé térnek el, mint a kisebb mértékben magyarlakta járásokban, nem igényel magyarázatot.

A magyar munkanélkülieknek a regionálistól való relatív eltéréseit a járások etnikai jellege jelentősen befolyásolja. A két nagyvárosban a magyar munkanélküliek aránya jelentős mértékben (24,3%-kal) kisebb a két város átlagánál, a magyar kisebbségű járásokban nem elhanyagolható mértékben (5%-kal) magasabb, mint az összlakosság körében, a magyar többségű járásokban pedig nem sokkal kisebb a járási értékeknél (-2,4%). Azaz egyfajta összefüggés mutatható ki: a kedvezőbb helyzetű kistérségekben a magyarok mutatói kedvezőbbek a járási mutatóknál, a kedvezőtlenebb pozíciójú kistérségekben pedig fordított a helyzet, a magyar munkanélküliek aránya meghaladja a járási szintet.

Az előzőkben már utaltunk rá, hogy a magyarlakta régió (legalábbis az általunk vizsgált mutatók szempontjából) szerkezeti összetételét tekintve ugyan nem különbözik lényegesen az ország északi, nagyobbik részétől, de e régióon belül a magyarok által nagyobb mértékben lakott területek hátrányosabb szerkezetűek. Az, hogy végül is a magyarlakta járásokban a magyar munkanélküliek aránya jelentős mértékben magasabb (25,8%), mint az összlakosság esetében (21,6%), elsősorban nem az egyes járásokon belüli különbségekkel, a magyaroknak a regionálistól való jelentősebb eltéréseivel, hanem azzal magyarázható, hogy a magyarok eleve hátrányosabb helyzetű területeken élnek, ahol viszont a járások munkanélküli mutatói nem különböznek lényegesen a magyar munkanélküliek arányától.³³ Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a nem túl jelentős különbségek iránya a fejlettebb régiókban kedvező, a fejletlenebb régiókban viszont kedvezőtlen a magyarok szempontjából. Ennek részletesebb megvilágítására a magyarlakta járásokat a gazdaságilag kedvező, vagy hátrányos pozíciójuk szerint is megvizsgáltuk.³⁴

8. táblázat

A magyar gazdaságilag aktív (g.a.) lakosság és a munkanélküliek megoszlása a magyarlakta járásokban, 2001. (%)

A járások gazdasági pozíciója	G.a. népesség	Magyar g.a. népesség	Munkanélküliek	Magyar munkanélküliek	Magyar munkanélküliek relatív aránya
Nagyon kedvező	23,8	5,8	9,9	1,9	95,6
Kedvező	14,2	3,2	12,0	2,1	93,0
Közepes	23,4	41,3	23,9	35,7	101,4
Kedvezőtlen	31,7	45,1	43,7	54,7	105,2
Nagyon kedvezőtlen	6,9	4,6	10,5	5,6	95,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	119,7

33 Amennyiben a magyarlakta kistérségekben (etnikai típusaik szerint csoportosítva) a magyar munkanélküliek aránya azonos lett volna a járási arányukkal, akkor a magyar munkanélküliek aránya 1180 fővel 0,57%-kal lett volna alacsonyabb.

34 Ennek megfelelően a járásokat öt kategóriába soroltuk. A legkedvezőbb munkanélküli mutatókkal rendelkező járások kerültek a „nagyon kedvező”, a legkedvezőtlenebb mutatókkal rendelkezők a „nagyon kedvezőtlen” kategóriába. Valamennyi kategória értéktartománya azonos.

Az eredmények csak részben erősítették meg az előzőkben megfogalmazottakat. A gazdaságilag kedvező területeken a magyar munkanélküliek aránya érzékelhetően kisebb a járási értékeknél (95,6%, illetve 93%). A gazdaságilag közepes helyzetű járásokban már kis mértékben magasabb (101,4%), a kedvezőtlen járásokban a magyar munkanélküliek relatív többlete tovább növekszik (105,2%). A sorból „ki-lógnak” a nagyon kedvezőtlen helyzetű járások, ahol a magyar munkanélküliek relatív aránya kedvezőbb a járási értékeknél (95,6%).

Ettől sokkal meghatározóbb, hogy a magyarlakta régió járásaiban a gazdaságilag aktív magyarok eloszlása az összlakosságtól jelentősen különbözik. Az „attraktív” (nagyon kedvező és kedvező) pozíciójú járásokban 4,1 illetve 4,5-ször kevesebb, a közepes és kedvezőtlen pozíciójú járásokban 76,3%-kal, illetve 42,6%-kal több, a nagyon kedvezőtlen pozíciójúakban 1/3-dal kevesebb a magyarok aránya a magyarlakta járások átlagánál.

A magyar lakosság tömegeinek objektív létfeltételeit tehát elsősorban nem a magyar munkanélküliek relatív arányának ingadozásai határozzák meg. Ezt sokkal jelentősebb mértékben meghatározza helyük az előnyös-előnytelen pozíciójú járások skáláján: a magyarok legnagyobb hányada a kedvezőtlen (45,1%) és a közepes (41,3%) pozíciójú járásokban él, a kedvező és nagyon kedvező helyzetű járásokban 5,8% illetve 3,2%-uk, az ellenkező végleten, a nagyon kedvezőtlen pozíciójú járásokban pedig 4,6%-uk. Ettől a „magyarlakta régió” összlakosságának megoszlása jelentős mértékben különbözik. Egyrészt a régió lakosságának eloszlása az egyes kategóriákon belül arányosabb. Legtöbbször a kedvezőtlen (31,7%), legkevesebben a nagyon kedvezőtlen (6,9%) pozíciójú járásokban élnek. A nagyon kedvező és a közepes pozíciójú kistérségekben csaknem azonos arányban élnek (23,8%, illetve 23,4%), a kedvező pozíciójú kistérségekben élők aránya jelentősen alacsonyabb (14,2%).

Tanulmányunkban a szlovákiai magyarság társadalmának szerkezetváltozásait vizsgáltuk az 1980–2001 közötti időszakban. Kimutattuk, hogy a már korábbiakból ismert kedvezőtlen etnodemográfiai és településszerkezeti sajátosságok mellett a kevésbé vagy alig feltárt társadalomszerkezeti mutatók szempontjából is kedvezőtlen trendek figyelhetők meg. A kedvezőtlen szerkezeti különbségek hosszútávra vezethetők vissza, ugyanakkor a különbségek csökkentésének, a felzárkózásnak az esélyei igencsak bizonytalanok. A felsőfokú végzettségű magyarok relatív aránya ugyan némi javulást mutat, de a lemaradás meghatározó tényezője, az alapiskolai végzettségű magyarok aránya továbbra is növekszik, ami az egyenlőtlenségek újratermelődésének meghatározó összetevője. Azt is megfigyeltük továbbá, hogy az egyes mutatók hierarchikus, vertikális mintázatai hasonlatosak: a magyarok között magasabb azoknak az aránya, akik az egyes szerkezeti mutatók belső hierarchiájában alul, vagyis a kedvezőtlenebb pozíciókban találhatók, s kisebb az előnyös pozíciókat betöltők relatív aránya. Ez az eloszlás-mintázat megfigyelhető az általunk vizsgált „szerkezetváltozók” nagy részénél, a puhább és keményebb társadalomszer-

kezeti változóknál, de jobbra regionális vonatkozásban is érvényes. A magyarok nagyobb arányban élnek a hátrányosabb helyzetű régiókban. Ráadásul, a kedvezőtlen pozíciójú régiókban a magyarok kedvezőtlenebb, a kedvezőkben ugyanakkor inkább kedvezőbb munkaerőpiaci pozícióban vannak. Ez a jelenség pedig egy további kedvezőtlen strukturális vonásra utal, azt valószínűsíti, hogy a magyarok körében a társadalmi különbségek nagyobbak az országos átlagnál. Ennek részletesebb feltárása azonban újabb kutatásokat igényel.

FORRÁSOK

- Sčítanie obyvateľov domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti, najvyššieho stupňa školského vzdelania a stupňa ekonomickej aktivity za SR, kraje a okresy.* ŠÚSR, Bratislava, 2002.
- Sčítanie obyvateľov domov a bytov 2001. Definitívne výsledky za SR, NUTS2, kraje, okresy a obce.* ŠÚSR, Bratislava, 2003.
- Národnosť a náboženské vyznanie obyvateľstva SR definitívne výsledky sčítania ľudu, domov a bytov 1991.* ŠÚSR, Bratislava, 1993.
- Sčítania ľudu, domov a bytov k 3. marcu 1991 v Českej a Slovenskej Federatívnej Republike.* FŠÚ, Praha, 1991.
- Sčítanie ľudu domov a bytov 1991. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti 1991. Slovenská Republika.* FŠÚ, Praha, 1992.
- Sčítanie ľudu domov a bytov k 3.3.1991. Podrobné údaje za obyvateľstvo Republika Slovenská.* FŠÚ-SŠÚ, 1992.
- Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti, podľa pohlavia, päťročných vekových skupín a štátnej príslušnosti za SR, kraje a okresy.* Štatistický úrad SR, Bratislava, 2002.
- Sčítanie ľudu domov a bytov 1.11.1980. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti SSR.* Federálny štatistický úrad, Slovenský štatistický úrad, 1982.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 2001: *Bevezetés a szociológiába.* Budapest
- Andorka Rudolf – Hradil, Stephan – Peschar, Jules (szerk.) 1996: *Társadalmi rétegződés.* Budapest
- Lenski G.E. 1966: *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification.* New York
- Kolosi Tamás 2000: *Terhes babapiskóta.* Budapest
- Machonin, Pavel 1969: *Československá spoločnosť.* Bratislava
- Pašiak, Ján 1980: *Človek a jeho sídla.* Bratislava
- Gyurgyík László 1994: *Magyar mérleg – A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében.* Pozsony
- Gyurgyík László 2003: A szlovákiai magyarság lélekszámcsökkenésének okai. In: Gyurgyík László – Sebők László (szerk.) *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002.* Budapest, 46–61.
- Krivý, Vladimír – Feglerová, Viera – Balko, Daniel 1996: *Slovensko a jeho regióny. Socio-kultúrne súvislosti volebného správania.* Bratislava

Nacionalizmus nélküli nemzetektől a „nemzetek nélküli nacionalizmusig”?

Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*,

Rejtjel Politológiai Könyvek 21, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004, 411 oldal

Rendkívül fontos munkának örülhet az olvasó a Kántor Zoltán szerkesztette *Nacionalizmuselméletek* címen nemrégiben megjelent szöveggyűjtemény kézbe vételekor. Tény ugyanis, amint arra az alapos szerkesztői előszó is utal, hogy a nacionalizmus kérdésének kurrens szakirodalmá révén kibontakozó, nagyon is eleven, mindinkább terebélyesedő és egyre inkább interdiszciplinárizálódó elméleti vitáknak gyakorlatilag csak töredéke érhető el magyar nyelven. A kilencvenes évek közepén kiadott úttörő szerepű nacionalizmuselméleti szöveggyűjteményben¹ és egyes hazai folyóiratokban (napjainkban különösen a *Regio*, a *Pro Minoritate* és a *Magyar Kisebbség* számaiban) megjelent ugyan néhány, a nacionalizmus, nemzetépítés, nemzeti identitás vagy az etnicitás problematikájára fókuszáló elméleti vagy esettanulmány jellegű írás. Mégsem állítható azonban, hogy rendelkezésre állna a magyarul olvasó, illetve a hazai könyvtárak e téren meglehetősen szűkös kínálatára utalt szélesebb közönség számára olyan, szándékoltan a problematika elméleti kérdésfeltevéseire koncentrázó, és az egymással akár az alapkérdések szintjén polemizáló irányzatok vezető elméletalkotóinak teóriáit közös kötetbe szerkesztő munka, melyből a téma iránt érdeklődő tájékozódhatott volna.

Szomorú tény ugyanis, hogy a hazai tudományos élet komoly restanciával terhes a nacionalizmuskutatás elméleteinek, de a legfontosabb empirikus megközelítések vagy akár paradigmateremtő klasszikusainak magyarra fordítása terén is. Ez az elmaradás a társadalomtudományok egészét érinti, hiszen a kérdéskör kutatása évtizedek óta messzemenően interdiszciplináris. A legújabb irányzatok képviselői által írottakon kívül még a leggyakrabban hivatkozott „iskolateremtők” (Ernest Gellner, Benedict Anderson, Anthony D. Smith) alapművei közül sem látott napvilágot – az egyedüli Hobsbawm-féle monográfia kivételével² – ez idáig egyetlen nacionalizmuselméleti tárgyú monográfia sem Magyarországon. Most azonban felszállt végre a „fehér füst”, és itthonról is láttatni engedi azt az egyre összetettebbé váló, rendkívül izgalmas intellektuális pezsgést kiváltani és mozgásban tartani képes kutatási területet, mely a nemzet és összes vehikulumának feltérképezése köré szerveződve körvonalazódik az utóbbi évtizedek – döntően angolnyelvű – társadalomtudományos diskurzusában.

A Kántor Zoltán szerkesztette munka elsősorban az utóbbi évek angolszász társadalomtudományos könyvpiacán rendkívül népszerűnek számító szöveggyűjtemé-

1 Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.) *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995.

2 Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas Kiadó Budapest, 1997.

nyek és olvasókönyvek műfajához áll közel, amelyekből a nacionalizmuskutatás témakörében (az enciklopédiák és a kérdés kutatástörténetének összefoglalói mellett) amúgy is számos mű látott-lát napvilágot, főként az utóbbi másfél évtizedben.³ Fontos különbség azonban ezek egy jelentős része és a jelenlegi magyar válogatás között, hogy utóbbi szerkesztője nem a kutatástörténet immár több mint két évszázados történetének labirintusába kíván kalauzolni, hanem hasznosabbnak vélte a leginkább aktuális viták köre csoportosítani a kötetbe beválogatott, minden esetben markánsan reprezentatív szövegeket. Hogy miért így történt, arra meggyőző választ kapunk a kötet előszavából, amely minuciózus alaposággal határolja körül saját tárgyának paramétereit. A válogatás nem terjedt ki ugyanis a huszadik század előtti, még a koherens nacionalizmuselméletek születését megelőző (szemléletükben kivétel nélkül *primordialista*, de legalább is *perennialista*)⁴ szerzők írásaira, mivel ezek egy része idáig is elérhető volt magyar nyelven is.⁵ Sőt, a huszadik század első felében kialakuló akadémikus nacionalizmuskutatás (mely immár diszkrét kutatási tárgyat lát a nemzetben, azt történelmi fejlődés útján kialakuló pozitív tényként, nem pedig kényszerítő normaként kezel, illetve biológiai hasonlatok mellőzésével és összehasonlító analízis útján vizsgálja) alapítóatyáinak és első képviselőinek (Carlton Hayes, Hans Kohn, E. H. Carr vagy Louis Snyder) szövegeiből, de még más, a nacionalizmuskutatás történetében az 1980-as évek elején bekövetkezett paradigmaváltó fordulat előtt alkotó, sűrűn hivatkozott alapművek szerzőinek (csak néhány név találokra: Karl Deutsch, John Plamenatz, Hugh Seton-Watson, Elie Kedourie, Tom Nairn, P. R. Brass) életművéből sem tallóz. A szöveggyűjtemény szigorúan elméleti irányultságából fakad emellett az is, hogy el kell tekintenie – az egyébként néha önmagukban is „iskolateremtő” irányzatokká kinövő – empirikus kutatások szemelvényeinek vagy más alapvető esettanulmányoknak a közlésétől is.⁶ A válogatásban szereplő tizennyolc tanulmány, egy kivétellel, a kilencvenes években vagy 2000 után jelent meg. A szerkesztőnek ugyanis az a szándéka, amit a szerkesztői előszó egyébként *expressis verbis* is előrebocsát, hogy a *nemzeti* (mivolt/dimenzió) problémája köré szövődő diskurzusok sűrűjéből csupán a legaktuálisabb polémiák pillanatnyi állásáról tárjon elének egy lehetséges, bevezető jellegű intel-

3 Kántor Zoltán: Nacionalizmuselméletek: az összegzések ideje? *Regio*, 2001/3., 283–296 ill. uő. (szerk.) *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)* Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004, 13.

4 A két irányzat közötti különbségtétel jelentőségére hívja fel egyik legutóbbi historiográfiai összefoglalójában A. D. Smith a figyelmet: „Egyes perennialisták osztják a nemzet ‘primordialista’ koncepcióját, mások azonban nem. A perennializmus nem más, mint – bizonyos empirikus megfigyelésekre támaszkodó – hiedelem a nemzetek, legalábbis némelyek, létezésének régiségében, eredjen is az bármilyen okból. Nem tekintik azonban a nemzeteket természetesnek, organikusnak vagy primordialisnak, sőt, akár el is vethetik – ahogy az gyakran elő is fordul – az ahistorikus magyarázóelveket. A perennialisták nem szükségszerűen primordialisták, mint ahogy gyakran nem is azok, érdemes tehát különbséget tenni közöttük.” Smith, Anthony D.: *Nationalism. Theory, Ideology, History*. Polity Press, Cambridge, 2001, 50.

5 Mint például Fichte vagy Renan írásai (In: Bretter–Deák 1995) vagy Lord Acton, Otto Bauer és Karl Renner illetve Sztálinnak a nemzettel kapcsolatos szövegei.

6 Az előbbi típusra lásd pl. Nora, Pierre (ed.) *Les Lieux de mémoire*. Paris, Gallimard, 1984–1992, három rész nyolc kötetben, az utóbbira pedig Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France 1870–1914*, Stanford, 1976. köteteket.

lektuális körképet és pillanatképszerűen világítson rá arra a nagyon is dinamikus, dialogizáló és már-már zavarba ejtően polifonikus terepre, amely a napjainkra már teljességgel „posztmodernizálódott” nemzetdiskurzusok sajátja.

Kántor Zoltán döntése véleményem szerint a lehető legszerencsésebb volt a problematikának a szélesebb magyar olvasóközönnyel való minél jobb megismertetése szempontjából. Ezt szolgálja a könyv végén szereplő gazdag válogatás is a kérdés hazai és a nagyságrendekkel fajsúlyosabb angol nyelvű⁷ szakirodalmából. A tájékozódást segíti továbbá az is, hogy a tanulmányok szerzőinek jelentős hányada amúgy is csak egy hosszabb-rövidebb kutatástörténeti áttekintés után szituálja magát a meghatározó nagy irányzatok valamelyikéhez képest. Így kaphatunk képet a huszadik századra már nagyrészt lecsengeni látszó *primordialista* és/vagy *perennialista* elképzelések⁸ ellenében megfogalmazódó *konstruktivista/instrumentalista* vagy általánosabban *modernistának* nevezett, valamint a kettő közötti közvetítésre vállalkozó *etnoszimbolista* elméletekről. Emellett több tanulmány is a korábbi és kortárs irányzatok főbb állításainak kritikai áttekintése köré szerveződik (mint például D. Conversi és C. Calhoun szövege), illetve a komplex, a korábbiakban nagyhatású elméleteknek többé vagy kevésbé radikális kritikáját nyújtja (Gellner saját elméleti modelljének finomítására törekvő tanulmánya mellett M. Mann Gellner- és Conversi érzékeny Barth-kritikája, valamint a Hans Kohn-i „nyugati államnemzet” és „keleti kultúrnemzet” ideáltipikus oppozíciópár relevanciáját dekonstruáló A. Dieckhoff-szöveg). Aki pedig szeretne közelebről is megismerkedni a nemzet-/nacionalizmuskutatás historiográfiájával, az már a kötet első darabjaként szereplő Anthony D. Smith által jegyzett tömör felvezetés nyomán is eredményesen indulhat el.

De nem csupán praktikus illetve terjedelmi okai vannak a nagyon is tudatos szerkesztői szelekciónak, amely más szempontból is indikatorszerűen mutat rá a kötet sokrétű aktualitására. Kántor Zoltán ugyanis szándékosan Ernest Gellner szintézisigényű írásával indítja a szöveggyűjtemény elméleti részét. E sokak számára bizonyára vitatható döntés mögött az a módszertani megfontolás húzódik, miszerint csak a komplex társadalomátalakulási-modellek megfogalmazása óta beszélhetünk egyáltalán önmagában megálló, tudományszociológiailag emancipálódott nacionalizmuselméletről. Gellner alapítóatyaként való kanonizálása márpedig logikusan vonja maga után annak – bár jobbára implicit – beismerését, hogy a hagyományosabb történeti megközelítések mindinkább háttérbe szorulóban vannak (ennek kapcsán kockáztatnám meg, hogy talán ezzel is összefüggésbe hozható egy másik, magyarra nem fordított, alapvető Hobsbawm-szövegnek a szelekcióból való kimaradása).⁹ A történészek által kezdeményezett századeleji, a nemzetek és nacionaliz-

7 Maga a szerkesztő hívja fel az olvasó figyelmét arra a kutatástörténeti tényre, hogy gyakorlatilag a „témáról szóló diskurzusban csupán az angol nyelven íródott vagy angol nyelvre fordított megközelítések vannak jelen”. *Id. mű*, 17.

8 Bár némely *kulturális* (és nem biologizáló) *primordialista* szerzők művei még ma is közkézen fognak (pl. Clifford Geertz-é vagy Edward Shils-é), illetve egyes, magukat modernistának (pl. Walter Connor-t) vagy etnoszimbolistának tekintő elméletalkotókat (pl. John Armstrongot) is néha ezen irányzatokhoz sorolnak bírálóik.

9 Hobsbawm, Eric J.: Introduction. In: Uő–Ranger, Terence (eds.) *The Invention of Tradition*. Cambridge-London, Cambridge University Press, 1983, 1–14.

musok kialakulására rákérdező kutatások helyébe a század végére a szociologizáló modellekkel dolgozó társadalomfilozófusok (pl. Gellner) megközelítései, de még inkább az antropológiai interpretációkkal operálók (pl. Anderson) munkái kerültek a figyelem középpontjába. Ezen interdiszciplinálódási folyamat gyökerei persze ugyancsak messzire nyúlnak (minimum a hatvanas évekig), így konstatálásánál talán érdemesebb arra a jelenségre rámutatni, amire a szöveggyűjtemény szerkezete is szembeötlően reflektál. Nevezetesen, hogy a nyolcvanas évek eleji klasszikus, iskolateremtő és globális magyarázó igénnyel fellépő elméleti modellek szűk egy évtizedes „uralma” már a kilencvenes évektől megkérdőjeleződött, a kérdésfeltevések erőteljes posztmodernizálódásával összhangban. A smith-i felvezető tanulmányt követő első (*Elméletek* címet viselő) blokk egyfelől a legnagyobb hatású modernista szerzők alaptéziseit mutatja be részben (Anderson, M. Hechter) vagy nagyjából-egészben (Gellner, J. Breuilly). E szövegek azonban nem az „ellentábort”, az etnoszimbolista (Smith) vagy a konstruktivista, de kevésbé modernista (L. Greenfeld) irányzatokat képviselő tanulmányaival állíthatók elsősorban szembe (ugyanabban a fejezetben szerepelnek!), hanem a globális kérdésfeltevések relevanciáját, illetve lehetségességét megkérdőjelező, továbbá a mindenekelőtt a nemzet/nacionalizmus eredetére koncentráló modernista/etnoszimbolista/primordialista vita értelmét kétségbe vonó, azt meghaladni kívánó, főleg metodológiai irányultságú elméletek hangoztatóival (különösen K. Verdery, R. Brubaker, Conversy, Calhoun és Dieckhoff írása). Romsics Gergely gondolatébresztő recenziója is kiemeli, hogy a nacionalizmuskutatás egykor alfáját és omegáját jelentő genealógiai kérdésfeltevés tétje¹⁰ látszik eljelentéktelenedni a kilencvenes évektől. Ez a folyamat azzal az újabb paradigmaváltással van kapcsolatban, amelyben a nemzet mint szimbólum (azaz a „társadalmi osztályozás kiterjedt rendszerében működő alapvető operátor”) jelenik meg, illetve „gyakorlati kategória” értelemet vesz fel, a nacionalizmus, illetve nemzeti dimenzió pedig „homogenizáló, differenciáló és osztályozó diskurzus” vagy „esetleges esemény és történet” lesz az újabb elméletekben (Verdery, Brubaker). Az igazi különbség tehát Brubaker szerint nem a nemzet origójának ősisége vagy modernsége mellett vagy ellen lándzsát törők, hanem a nemzetet – minden vitájuk ellenére – egységesen reálisan létező entitásként, *sui generis* szubsztanciaként elfogadók, illetve az annak – legalábbis heurisztikus szempontból - deszubsztancializálására törekvő „posztmodernek” koncepciói között van. Miután az akadémikus nacionalizmuskutatás hosszú évtizedek során kitermelte a maga globálisan alkalmazhatónak vélt, hosszú távú (gazdasági, társadalmi, kommunikációs, államszervezetbeli) változási folyamatokkal, lassan átalakuló „struktúrákkal” számoló modelljeit, napjaink elmé-

10 Romsics Gergely: A Janus-arctól a kaleidoszkopig. *Pro Minoritate* 2004/nyár, 169–173. Azaz, hogy a nemzetek teremtették a nacionalizmust, ahogy a primordialisták és perennialisták vélik, szemben a modernista állásponttal, miszerint a modernitásnak a hagyományos társadalmakat gyökerestől felforgató társadalmi-gazdasági-kulturális változásai hozták létre a nemzeteket, amelyek között „félúton” helyezkednek el a nemzet és nacionalizmus modern jellegét elismerő, de évszázados etnokulturális beágyazottságát hirdető etnoszimbolista irányzatok válaszai. Itt jegyzendő meg, hogy Romsics Gergely recenziójának lényeglátó megállapításaival messzemenően egyetértek, és igyekeztem a szövege által hagyott (egyébként meglehetősen szűk) játéktér még érintetlen pontjaira összpontosítani saját reflexióimat.

letalkotói ezek érvényességének további tesztelése helyett egészen újszerű problémák interpretálásában látják a továbblépés lehetőségét. Így például – bevallottan a barth-i etnicitáselméletnek a dinamikus határképződésre fókuszáló, megtermékenyítő konzekvenciáira is építve – „a nacionalizmus (és általában az etnikai-nemzeti identitás) oppozíciókra épülő dinamikáját” tartják tanulmányozandónak (Conversi). Elkülönítik a nemzetet mint gyakorlati kategóriát, a nemzeti mivolttól mint intézményesült formától és a nemzeti dimenziótól mint eseménytől (Brubaker). A nemzeti retorikák plurális szemléletén keresztül a nemzetre és az identitásra vonatkozó elképzelések kialakulása illetve újratermelődése feltételeinek vizsgálatát tekintik inkább előrevivő kutatási tárgynak (Verdery).

Napjaink nacionalizmuselméleti diskurzusa tehát dinamikusabb, polifónikusabb és konstrukcionista képzet mutat, mint idáig bármikor. Kiszorulóban vannak az egymást kizárni kívánó „államnemzet *versus* kultúrnemzet”-féle bináris oppozíciószerű megközelítések (Dieckhoff), és megkérdőjeleződött az átfogó, tér és időbeli kontextusoktól majdhogynem függetlenül, globálisan alkalmazhatónak vélt modellek felállításának lehetősége. A „nemzet” mint homogénnek tekintett és reálisan létező entitás mibenlétének és eredetének megértéséről a kutatásokban a hangsúly áttevődni látszik a szimbolikus, ezáltal polivalens értelmet felvevő és homeosztatisz alkalmazkodásra képes „nemzeti” *per definitionem* heterogén dimenziójának feltérképezésére. A nacionalizmuskutatás a nemzetek reflektálatlan, örökidejűnek és örökérvényűnek hitt esszencialista, tehát nacionalista mítoszával („a nemzetek hozzák létre a nacionalizmust, amikor öntudatra ébrednek”) való tudományos szembenézés igényével jött létre a két világháború közötti Európában. Ezt a periódust a „nacionalizmus csúcspontjaként” szokás emlegetni. Mára azonban a globális horizontúvá tágult kutatás (amely a jelen válogatásban kevésbé reflektált posztkoloniális, gender, migráció-, kisebbségkutatási és multikulturális irányzatokkal is kibővült) igyekszik már a kérdésfeltevés szintjén is szabadulni a szubsztancialistának érzett fogalomhasználatától a nacionalizmus jelenségének kifinomultabb tanulmányozása érdekében. A megkerülhetetlennek érzett szöveggyűjtemény végigolvasása után talán nem elhamarkodott megkockáztatni, hogy legfőbb erénye éppen a heterogenitásban rejlik. A különböző irányultságú szövegek mintegy párbeszédet folytatnak egymással, és ez termékeny továbbgondolásra és kritikai attitűdjének erősítésére készíti olvasóját. Akiben, a válogatás végére érve – és ez pozitívan értendő –, valószínűleg több kérdés fogalmazódik majd meg, mint amennyi a kötet kézbevétele előtt élt benne nemzet és/vagy nacionalizmus problematikája (vagy „problémátlansága”) kapcsán.

Lajtai L. László

Szabó M. Attila: Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I–II.

Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003, 1329 oldal + térképek

Amióta az emberiség a letelepült életmódra tért át, a falvak és a városok a társadalom szerveződésének csomópontjai. Ezért a települések is a történettudomány érdeklődési körébe tartoznak, így nem véletlen, hogy kialakultak olyan tudományágak, mint pl. a településtörténet és a történeti földrajz. Ősidőktől napjainkig alapvető szabály, hogy leveleink időrendi keltezése előtt annak a településnek a nevét is feltüntetjük, ahol az illető irat keletkezett. A történettudomány fejlődésével egyre szaporodott azoknak a munkáknak a száma, amelyek bizonyos területi egységek és települések monografikus feldolgozását tartalmazzák. Magyarország és Erdély vonatkozásában e munkának az 1867. évi kiegészítést megelőzően már komoly hagyománya van, gondoljunk csak Benigni, Treuenfeld, Fényes Elek vagy Bielz munkáira.¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia korában több vármegyének megírták a monográfiáját, amelyek tartalmazzák a hozzájuk tartozó települések történeti adatait. Pesty Frigyes, Petri Mór vagy Csánki Dezső kötetei mellett² emlékeztető a *Magyarország vármegyéi és városai* című sorozat, valamint Orbán Balázs monumentális alkotása *A Székelyföld leírása* is.

A trianoni békekötés és Magyarország megcsonkítása következtében a településföldrajz újra a kutatások előterébe került. Az 1930-as, 1940-es években jelentek meg a település- és népiségtörténeti értekezések, amelyeknek célja az etnikai viszonyok alakulásának feltárása volt.³ A szakmai igényesség legtokéletesebb példája Györffy György közelmúltig készülő, a szerző halála miatt torzóban maradt műve: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*.⁴ E munkák sorozata ma már nélkülözhetetlen kézikönyve minden történésznek. Mivel a történelem folyamán a településnevek folyamatosan változtak, pontos azonosításuk, amely éppen a változások következtében gyakran nehézségekbe ütközik, alapvető szakmai követelmény.

- 1 Különösen a következő munkák érdemelnek említést: I. H. Benigni v. Mildenberg: *Handbuch des Statistik und Geographie des Großfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1837; Ignaz Lenk von Trauenfeld: *Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-, hydrographisch- und topographisches Lexikon I–IV*. Wien, 1839; Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik I–IV*. Pesten, 1851; Eduard Albert Bielz: *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens. Eine physikalisch-statistisch-topographische Beschreibung dieses Landes*. Hermannstadt, 1857. (új kiadás: Köln–Weimar–Wien, 1996)
- 2 Pesty Frigyes: *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története* II/1–II/IV. Bp. 1882–1884, Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája I–VI*. Zilah, 1901–1904, Kádár József–Tagányi Károly–Réthy László: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája I–VII*. Dész, 1900–1905. A századfordulón jelent meg Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp. 1893–1913) (új kiadás: Bp. 1985), amely már az egész országot felölelte.
- 3 Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Bp. 1939; Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt* Bp. 1940; Maksai Ferenc: *A középkori Szatmár megye* Bp. 1940; Bélay Vilmos: *Máramaros megye társadalmi és nemzetiségei* Bp. 1943.
- 4 Budapest, 1966–1998.

A települések ugyanakkor nemcsak a történettudomány, hanem az állam közigazgatásának is eszközei. Így egészen napjainkig a mindennapi gyakorlat kérdéseként jelennek meg, hiszen még a turista is a helyneveket feltüntető térképek alapján tájékozódik. A modern államok időközönként helységnévtárakat adnak ki. Az államhatárok változásával – és itt főleg Trianonra gondolunk – a települések hivatalos nevei is megváltoztak. Ez a helységneveket illetően gyakran zűrzavarhoz, sőt káoszhoz vezetett. A kommunista rendszerek és főleg a kommunista Románia nem kedvelték a történeti helységnévtárakat, bár saját ideológiájuknak, nacionalista névváltoztatásainak alávetett helységnévtárakat adtak ki. Jellemző Erdély vonatkozásában, hogy ebben az időszakban három történeti helységnévszótár jelent meg: kettő Németországban,⁵ egy pedig Romániában.⁶ Ez utóbbit a Ceaușescu diktatúra éveiben már nem volt illendő használni, éppen azért, mert törekedett a szakma követelményeinek betartására, felhasználta a magyar forrásokat és közölte a magyar és német helységneveket. A diktatúra éveiben Binder Pál készítette el a történeti *Erdély településtörténeti lexikonát*. Munkája azonban kéziratban maradt. Hagyatéka Kolozsvárra, az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárába került. Kézirata néhány kötetének példányát a Teleki László Intézet könyvtára is őrzi.

Az 1989–1990. évi rendszerváltás után megnőtt az igény az említett zűrzavar megszüntetésére, a pontos településnév azonosítás feltételeinek megteremtésére. A világ magyarsága pedig érzelmi okokból is arra törekedett, hogy a magyar történeti helyneveket újra megismerje, hiszen azok nemzeti identitása részét képezik. Ekképp az utóbbi években egymás után jelentek meg a helységnévtárak. Az egész ország vonatkozásában megemlíthjük Lelkes György és Wildner Dénes munkáit.⁷ Erdély településneveit tartalmazza az *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára* című munka is.⁸ Valamennyi határon túli területet feldolgozza Sebők László *Határon túli magyar helységnév-szótára*.⁹ A nagyközönség ez irányú igényeit igyekezett kielégíteni a *Magyar nagylexikon* is, amikor címszavai közé felvette a történeti Magyarország valamennyi települését. Végül Kertész Gyula összeállításában napvilágot látott a kérdésben irányadó első bibliográfiai összefoglalás is.¹⁰

Az Erdélyre vonatkozó munkák betetőzéseként jelent meg 2003-ban Csíkszere-dában a Pro-Print Kiadó gondozásában a Teleki László Intézet és a Pro-Print Könyvkiadó közös kutatási és könyvkiadási programja keretében, a *Múltunk könyvek* sorozatában Szabó M. Attila *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévszótára*. Megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

5 Ernst Wagner: *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. Köln–Wien, 1977; Georg Hellernek a történeti Magyarország helységneveit feldolgozó több kötetes munkája, amely az 1980-as években látott napvilágot és amelynek Bihar, Máramaros, Szatmár és Ugocsa vármegyékre vonatkozó köteteit Szabó M. Attila felhasználta.

6 Coriolan Suciu: *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania. I–II*. București, 1966–1967.

7 Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Baja, 1998; Wildner Dénes: *Ortslexikon der ehemaligen Gebiete des historischen Ungarns. I–II*. München, 1998.

8 Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerkesztette Herner János. Szeged, 1987.

9 Budapest, 1997.

10 *Magyar helységnévtárak, helynévlexikonok és szótárak (Történeti tipológiai áttekintés)*. Összeállította Dr. Kertész Gyula. Budapest, 2000.

támogatta. A két hatalmas kötet terjedelme csaknem 1400 oldal. A munka a szerző hosszú évekig tartó kutató- és adatgyűjtő munkájának eredménye. A kötet bemutatásának legegyszerűbb és legcélszerűbb módja, ha követjük Szabó M. Attila magyar, román és német nyelven is közölt bevezetőjét. Abból a tényből indulunk ki, hogy eredendően több nemzetiségű, többnyelvű területről van szó. Ennek megfelelően a településnevek is többnyelvűek. Az állam évszázadokon keresztül nem szólt bele a helynevek kérdésébe, amelyeket a lakosság által adott formában használtak. A nemzetállam létrejöttével azonban a hivatalos elnevezések az állam és a modern közigazgatás hatáskörébe kerültek. Az osztrák, a magyar és a román állam is kialakította a maga helységnévrendszerét és nem mindig vette figyelembe a történelmileg kialakult és használt helységneveket. Az osztrák közigazgatás bevezetésével a német lakosságú, német nyelvű történelmi helynévvel rendelkező településeken kívül sok olyan település kapott német nevet, amelynek nem volt német lakossága. Például német helynevet kaptak olyan székely települések is, ahol a határőrvidék kialakításával az osztrák közigazgatást is bevezették. A magyar államhatalom 1901–1912 között megyénként (kivételem Fogaras és Hunyad megye) törzskönyvezte a helységneveket és a nemzetiségek által használt neveket magyarította vagy lefordította. Ezeket az 1913. évi helységnévszótár tartalmazza, és ezek képezik Szabó M. Attila magyar névanyagának alapját is. Az 1898 előtti és utáni névváltozások esetében – miként Szabó M. Attila felsorolja – az alábbi csoportokat lehet megkülönböztetni:

1. névadás új helységeknek,
2. a települések többnyelvűségének megszüntetése és a magyar névalak visszaállítása,
3. helységnevek magyarosítása,
4. névváltoztatás annak érdekében, hogy egy helységnév csak egyetlen települést jelöljön (egy község – egy név elve).

Az 1925. évi román közigazgatási törvény a helynevek románosításáról rendelkezett. A magyar és német helyneveket románra fordították, vagy a települések új román nevet kaptak. Az 1930-as évek tiltó politikájához hasonlóan 1988-ban olyan határozat lépett életbe, amely a kisebbségi sajtónak is megtiltotta, hogy a helységneveket saját nyelvén használja. Ma már nemzetközi jog által biztosított a topográfiai elnevezések anyanyelvű használata és kifüggesztése. Ezt Románia jelenleg érvényes közigazgatási törvénye is lehetővé teszi minden olyan településen, ahol a kisebbség számaránya eléri a 20%-ot. Az 1913. évi hivatalos magyar és a jelenlegi hivatalos román elnevezés együttes használata a települések azonosítása szempontjából alapvető jelentőségű. Két módszer alkalmazható: címszökevényként vagy az 1913. évi magyar hivatalos elnevezést használjuk, mint a *Magyar nagylexikon* (ne felejtjük, hogy magyar lexikonról van szó), vagy a román, mint Szabó M. Attila szótára. Csakhogy a román név használata semmiképpen nem elegendő, ugyanis Romániában az egy név egy település elve nem érvényesül: a bemutatott szótár pl. tíz olyan Poiana nevű települést tartalmaz, melyeknek magyar neve különböző. Az azonosítás fontos eleme a német helységnevek feltüntetése is. Szabó M. Attila megállapítása szerint a német helységnevek eredetüket illetően három csoportba oszthatók: a) a királyföldi német–szász és a bánsági, partiumi német–sváb helységnevek,

b) a Királyföld szász népességének a szomszédos peremvidékek velük kapcsolatban álló helységeinek adott német és szász helységnevek, c) az osztrák közigazgatás által bevezetett német helységnevek. Összesen 1925 településnek van német elnevezése. Ezek megléte is tükrözi Erdély ma már csaknem teljesen eltűnt, Németországba kivándorolt szász és a Bánság, valamint a Partium hasonló sorsú német lakosságának történeti jelentőségét.

A szerző olyan teljességre törekedett, amelyet az idevágó szakmunkák egyike sem ért el. Szótára törzsanyagát 5818 település (város, falu, tanya, telep, városnegyed, falurész) névanyaga képezi. Brassó esetében például mindhárom történelmi előváros – Bertalan, Bolgárszeg, Bolonya – szerepel.

Egy-egy szócikk a következő adatokat tartalmazza:

1. A helység jelenkori hivatalos román neve címszóként. Ezt követik a román névváltozatok, melyik jelenlegi megyéhez, esetenként községközpontozathoz tartozik (jelöléssel), ha más településbe olvadt be (ugyancsak jelöléssel), magyar hivatalos neve és névváltozatai, abban az esetben pedig, ha van, az illető helység német, szász, ukrán, szerb, horvát, cseh, szlovák, bolgár, jiddis, lengyel és török elnevezése. Szerb és bolgár elnevezések esetében a cirill betűs eredeti, német nevek esetében a gót betűs névalakot is jelzi a szótár. Szükségesnek tartottuk volna a latin névalak (Kolozsvár=Claudiopolis, Nagyszében=Cibinium) külön feltüntetését is, ha ez a középkori használatban rögzült, bár igaz, hogy az idézett latin szövegekben megtaláljuk őket.

2. Történeti rész: A forrásanyag segítségével felsorolja a helység névanyagának változásait első írásos említésétől (betűhíven az oklevelekben közölt formában) napjainkig. A latin ragozott névalak esetében a latin szövegnek csak azt a részét közli, amelyben az adott névalak található. Hasonló eljárást követ a könyv a magyar vagy német szövegrészek esetén is. A módszer jól ismert Szabó T. Attila *Erdélyi magyar szótörténeti tárából*. Egy-egy névalak előtt az év áll, amelyben az illető névformát alkalmazták. Ezután következik a tulajdonképpeni névalak, majd zárójelben az információ forrása. „+” jellel kapcsolódnak az illető településekhez a valamikor odatarozó tanyák, telepek, amelyek történeti névanyaguk értéke miatt kaptak helyet. (Legutóbbi adatok látványosan követhetők pl. a Cluj-Napoca, vagyis Kolozsvár címszó esetében.)

3. Közigazgatási hovatartozás, jogállás jelöléssel: A közigazgatási beosztásnál Szabó M. Attila figyelembe veszi a középkori vármegyei és széki beosztást, az időnként végrehajtott elnevezésbeli és területi változtatásokat, az osztrák közigazgatás központosítást célzó intézkedéseit, az 1876-ban végrehajtott közigazgatási reformot és ennek jobbítására 1918-ig tett lépéseket, az 1920 utáni román közigazgatás változásait, az 1950-ben szovjet mintára bevezetett tartományok és rajonok rendszerét, eljutva az 1968-ban újra alakított megyékhez. Jelzi, hogy a település melyik vármegyéhez, megyéhez, járáshoz, székely vagy szász székhez, fiúszékhez, körzethez, határőrkerülethez, tartományhoz, rajonhoz tartozott az évszázadok folyamán. A települések jogállását tekintve követi a helység rangjának változásait: telep, puszta, tanya, falu, nagyközség, város, mezőváros, szabad királyi város, királyi bányaváros, rendezett tanácsú város, törvényhatósági joggal felruházott város, municipi-

um, illetve hogy melyik megye, járás, szék, körzet, rajon, tartomány része vagy székhelye volt.

Magunk betű szerint átnéztük az Apácára, Bözödújfalura, Brassóra és Kolozsvárra vonatkozó szócikkeket. Mind a négy esetében úgy véljük, hogy minden szükséges követelményt kielégítenek.

Nem közli a szótár az elpusztult vagy elnéptelenedett települések adatait. Ha átnézzük Györffy György említett történeti földrajzát vagy Jakó Zsigmond *Erdélyi okmánytárát 1023–1300*¹¹ számos olyan települést találunk, amelyek az Árpád-korban léteztek, ma már azonban csak oklevelekben bukkanunk nyomukra. Ezek számbavétele nem lehet egy közigazgatási helységnévtár tárgya, de egy történeti igen. Feldolgozásuk azonban külön kötetbe, szótárba kívánkozik.

Hogy az olvasó tökéletesen átlássa a munka monumentalitását közöljük a kötet szerkezetét, amely a következő fejezeteket foglalja magába: *Bevezető, A rövidítések és a jelek feloldása, Törzsanyag* (I.: A–O, II.: P–Z); román névváltozatok, magyar–román, német–román, szász–román, szerb–román, ukrán–ruszin–román, szlovák–román, cseh–román, horvát–román, bolgár–román, lengyel–román, jiddis–román visszakeresők. Ez utóbbiak esetében a magyar olvasó számára egy kissé nehézkessé teszi a kötetek használatát, hogy a német helységnévtől csak a német–román visszakereső közvetítésével juthat el a magyar helységnévhez. Hasznos lett volna egy latin–magyar–román, magyar–német és német–magyar visszakereső beiktatása is. A kötetekhez csatolt irodalomjegyzék a legteljesebb a szakterületen és mindenki számára tájékozódási lehetőséget nyújt.

A munkát térképek zárják, melyeket Sebők László készített. A 16 térkép Erdély közigazgatási felosztását ábrázolja a 11. századtól 2002-ig. A többi térkép a Romániához csatolt egykori magyar terület jelenlegi megyéi települések szerinti beosztását mutatja, feltüntetve a román és a magyar helységneveket is.

Összességében megállapítható, hogy Szabó M. Attila fáradságos és önzetlen munkájával egy olyan kézikönyvet adott a kezünkbe, amely eddig a legteljesebb, a legszakoszerűbb és amelyet majd nemzedékek használhatnak.

Vogel Sándor

11 Budapest, 1997.

Mihez kezdünk a történetekkel?

Keszeg Vilmos: Homo Narrans. Komp-Press,

Kolozsvár, 2002, 333 oldal

Jelen könyvismertetés szerzője nem *szakavatott néprajzos*. Ennek azért van jelentősége, mert Keszeg Vilmos tanulmánykötete kapcsán szólnunk kell arról a szövegkörnyezetről, szakmai kontextusról is, amelyben az megszületett. Az erdélyi néprajztudományban ugyanis Keszeg Vilmos könyve paradigmaváltó és paradigmateremtő írás.

Ha a magyarországi néprajztudományban keresünk párhuzamokat, hamar rábukkanunk Niedermüller Péternek a *Replikában* megjelent, a „kulturakutatás esélyeiről” írt vitaindítójára.¹ Niedermüller és Keszeg kiinduló problémája közös: a 20. század végére, a 21. század elejére Kelet-Európában is hiteltelenné vált az a paradigma, amely a néprajzot mint „nemzeti tudományt” szervezte. Kérdés azonban, hogy ezzel mi vált hiteltelenné? Egy paradigma, vagy egy diszciplína? Niedermüller már a tanulmány címében megadja a választ: bár a kelet-európai kulturatudományt kétpillérűként tételezi, és a két pillér egyikeként a „hagyományos” néprajzi szemléletmód kritikáját látatja, mégsem a néprajz, hanem a kulturális antropológia esélyeiről értekezik.

Keszeg ezzel szemben megtartaná a diszciplínát és csak a paradigmát alakítaná át. Nyilvánvaló, hogy álláspontját nem tekinthetjük pusztán episztemológiai döntésnek, hisz azt az erdélyi néprajzi, tágabban pedig a társadalomtudományos mező szerkezete is befolyásolja. A kérdés ugyanis – legalábbis részben – az, hogy milyen diszciplináris és intézményi keretek között működjön Erdélyben a kulturakutatás. Ennek vázát a néprajz intézményrendszere adja-e, avagy nem? Keszeg Vilmos, aki a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Néprajz (pontosabban néhány hónapja Néprajz és Antropológia) Tanszékének vezetője nyilván a néprajzi keretek mellett érvel(ne). A diszciplína meghatározása fontos kérdés, hiszen tudjuk, ez határozza meg azokat a „kizárási eljárásokat”, amelyek egyes beszélők pozícióit meggyengítik, másokét pedig megszilárdítják.² A Niedermüller-tanulmány által bevezetett vita egyetlen erdélyi hozzászólója, Biró A. Zoltán a következő kérdést teszi fel: „Mennyiben szükséges az itt és most létező néprajztudomány kritikája a kulturális antropológiának nevezett, most kiépítendő, működésbe helyezendő diszciplína megalapozásához?”³ Biró véleménye szerint ugyanis nem kívánatos a kialakuló kulturakutatást a néprajz diszciplináris kereteire építeni. A néprajz szerinte visszaszorulóban van, a kulturatu-

1 Niedermüller Péter : Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika*, 1994, 13–14. 89–129.

2 Lásd Michel Foucault: *A diskurzus rendje*. In: *A fantasztikus könyvtár*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft. Budapest, 1998.

3 Biró A. Zoltán: Az esély esélyéről. Avagy hogyan is lesz kulturális antropológia Kelet-Európában? *Replika*, 1994, 13–14.

domány alapja nem lehet a „folyamatosan gyengülő ellenféllel” folytatott vita. Másik érve épp az, hogy a néprajzra épített kultúrakutatásban a nem néprajzos kutatók legitimációs hátrányba kerülnének.

Biró hozzászólása sem véletlen, ugyanis ha a tágabb társadalomtudományos mezőt nézzük, akkor a csíkszeredai „kamosok”, illetve különböző helyekre sodródott maradványaik képezik azt a szegmenst, amely – szemben a Néprajz Tanszékkal – abban érdekelt, hogy a kultúrakutatást a néprajz diszciplináris keretein kívül tartsa. Ebből a szempontból említést érdemel, hogy a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, részben a Szociológia Tanszékre építve egyszer már létrejött a magyar nyelvű antropológus-képzés. Ennek központi figurái az egykori „kamos” Magyar Vincze Enikő és Magyar Nándor László. Így mióta a néprajz tanszék neve megváltozott, a kolozsvári egyetemen két helyen is lehet magyarul „antropológiát” tanulni: a „néprajzosoknál” és az egykori „kamosoknál”. Jelen sorok írója úgy véli, hogy – szemben Biró Zoltán kilencvenes évekbeli vélekedésével – a „néprajzosok” pozíciói javultak, mi több, jelenleg nekik van nagyobb esélyük az erdélyi kultúrakutatás intézményesítésére.⁴ A néprajz „kultúratudományosítása”, a hagyományos néprajzi paradigma kritikai feldolgozása azonban korántsem ellentmondásmentes feladat.⁵ Keszeg Vilmos könyvéhez most ebből a szemszögből fogunk közelíteni.

A *Homo narrans* a szerző 10 tanulmányát tartalmazza. A kötet első, címadó tanulmánya egyfajta elméleti összefoglaló, amely a soron következő írásokat mintegy keretbe helyezi. A tanulmányok többsége a „népi kultúra” narratívumait dolgozza fel: a kötetben „egzotikus”⁶ történetekről, „lüdercekről”, „cseberbenézésről”, népballadákról, sírfeliratokról olvashatunk.

A szerző valójában a megújulni, társadalomtudományi rangra emelkedni kívánó néprajztudomány kérdéseire kíván választ adni: *Miért gyűjtsük a „népi kultúra” történeteit? Mihez kezdjünk a történetekkel, amelyeket a folklórisztikai gyűjtőmunka a felszínre hozott?* A hagyományos néprajz válságát egyik tanulmányában Nagy Olga elhíresült adatközlőjével, Győri Klárával mondatja ki: „»Most már mindent bémondtam.« A helyzet egy évszázados kutatási paradigma záróepizódjának, de ugyanakkor kudarcának, válságának tekinthető. A jelentés mindkét fél számára azonos: végéhez ért az a feltáró munka, ami a széki asszony örökölt, hagyományos tudását hivatott a felejtéstől megmenteni, az archívum számára megörökíteni.” (149.)

Arra a kérdésre, hogy *miért gyűjtsünk történeteket*, a hagyományos (19. században kialakult) néprajztudománynak természetesen megvolt a maga válasza. Keszeg

4 Nem gondolom, hogy a kultúrakutatás Erdélyben valaha is egy műhely, csoport, intézmény vagy tanszék köré fog szerveződni, így kijelentésemet úgy módosíthatnám, hogy a kultúrakutatásban a „néprajzosok” szerepe az elkövetkezendő években jelentősebb lesz, mint az egykori „kamosoké”.

5 Niedermüller szerint a néprajztudományos gyakorlat és a nacionalista–konzervatív ideológia közötti folyamatos kölcsönhatás a néprajztudományban nem marginális jelenség, hanem annak lényegi meghatározója. A néprajz egyszerre tudományos tevékenység és hazafias kötelesség. Ha ez igaz, akkor igencsak kétséges, hogy a néprajztudomány megreformálható-e (Niedermüller 1994).

6 Niedermüller Péter Kaschubára hivatkozva megállapítja, hogy a hagyományos néprajz egyik lényegi jellemvonása a saját társadalmon belüli egzotikus (Binnenexotizmus) felmutatására való törekvés (Niedermüller 1994). Keszeg abból a szempontból követi a néprajzi hagyományt, hogy ezeket az „egzotikus” történeteket vizsgálja.

a bevezető tanulmányban áttekinti a hagyományos néprajztudományt szervező előfeltevéseket. Ezek az elvek a néprajzos gyűjtőmunkájának valójában egyfajta mögöttes (általában ki nem mondott) keretként adtak értelmet. Keszeg nem törekszik explicit kritikára és a velük való szakításra, azonban amikor azt a 19. századi elméleti keretet rekonstruálja, amely a néprajzi gyűjtőmunkát szervezi és legitimálja, az eredmény nem lehet kétséges. Ezek az elvek napfényre kerülésük után tarthatatlanná válnak, pontosabban nem egyeztethetők össze a néprajz azon igényével, hogy kultúratudománnyá váljék. A Grimm testvéreket idézi, akik a német népmesekincsét a germán ősmitológia visszamaradt darabkáinak tekintették, és a gyűjtőmunka feladatát ezen egykor volt „esszencia” rekonstruálásban jelölték meg. Ez a szemléletmód a néprajztudományra (legalábbis annak „hagyományos” részére) a mai napig jellemző. A gyűjtőmunka legitimitását ma is az adja, hogy általa a néprajzos valamiféle őseredeti etnikai esszenciát, a „mi hagyományainkat” hozza felszínre.

Keszeg kritikája azonban igazából nem erre vonatkozik, hanem arra, *amit a néprajztudomány az összegyűjtött anyaggal kezd*. Ha visszatérünk a Győri Klára apropóján mondottakra, azt látjuk, hogy Keszeg egy sajátos diszciplináris „kettős játékot” folytat.⁷ A „most már mindent bémondtam” kijelentés arra a néprajzi gyűjtőmunka mögötti vágyra játszik rá, hogy általa az egykori „népi kultúra” teljessége váljon hozzáférhetővé. Niedermüller ezt a vágyat a telítettség iránti sóvárgásnak nevezi.⁸ Keszeg szerint a telítettséget a néprajztudomány elérte, legalábbis abban az értelemben, hogy hihetetlen mennyiségű anyagot halmozott fel. Az archívumok polcai roskadoznak a súlyos kéziratkötegek alatt. A kérdés szerinte most már az, hogy a néprajzos mit tud kezdeni a felgyűlt anyaggal. Az előbbi idézet ugyanis így folytatódik: „Több évtizedes eredményes együttműködés után a gyűjtőnek és közlőnek búcsúznia kell egymástól. Tegyük hozzá: nem kis csalódottsággal, kimondatlan nehezteléssel.” (149.) A neheztelés oka, a gyűjtő részéről, hogy az anyagok sokasága ellenére a várt totalitás nem állt össze, az adatközlő részéről pedig az, hogy az archívumokban képtelen magát felfedezni és magára ismerni.

Keszeg programja az archívumok, a néprajzi múzeumok újrarendezése. A „hagyományos” elrendezés szerint ugyanis az összegyűjtött kulturális reliktumok nem eredeti kulturális összefüggésükben, hanem más reliktumokhoz való viszonyukban nyernek értelmezést. A népi kultúra termékeit a néprajztudomány térbeli, időbeli és etnikai kataszterekbe sorolta és az így rendezett anyagoknak a segítségével határozta meg az etnicitás lényegét, vagy írta körül a néprajzi tájegységeket. A végeredmény egy mesterséges és teljességgel hamis konstrukció lett. Keszeg javaslata, hogy az összegyűjtött kulturális objektumokat eredeti környezetükbe kell visszahelyezni. Ez alatt nem a hagyományos néprajz egykor volt „népi” kultúráját érti, hanem azt a kontextust, ahogy a szövegek az adatközlő szájából elhangzottak, ahogy azok a mindennapi életben ténylegesen léteznek, léteztek.

7 Diszciplináris kettős játékon azt értem, hogy Keszeg úgy kíván a néprajzi diszciplinát uraló paradigmával leszámolni, hogy közben a diszciplinán belüli legitimitását megőrzi.

8 Niedermüller 1994.

A népi kultúra narratívumai nem önmagukban érdekesek, hanem szociális funkcióik által. A folklorista által összegyűjtött narratívumokat a beszélők jól meghatározott kontextusban, adott szociális funkcióval használják. Egy asszonyról azt mesélik a faluban, hogy halott férje lüdérc képében éjszakánként meglátogatja. A történettel a beszélők az illetőt a falu társadalmában marginalizálják. A népbálla-dáknak a lokális történeti emlékezet rutinizálásában van szerepük. A „kultúratudományosítás” irányába mutat, hogy a kötetben olyan narratívumok is megjelennek, amelyek konvencionálisan nem tartoznak a népi kultúra világához. Keszeg a hagyományosan a magaskultúrához sorolt irodalom és a „népi” kultúra kapcsolatának, illetve a kisebbségi sors narratívumainak is szentel egy-egy írást. Ez utóbbi írásban a népi kultúra/magas kultúra szembeállítás átadja helyét a nyilvános/nyilvánosság alatti megkülönböztetésnek, illetve a legitimitás problematikájának.

A folklorisztika számára javasolt *narratív pragmatika*, a *kontextuális narratológia* mindenképpen olyan program, amellyel a diszciplináris kettős játék sikerre vihető. Ez a címszó ugyanis néprajzos közegben az archívum újrendezését, más társadalomtudományok fele viszont – a narratív szemléletmód előtérbe kerülése okán – követhető, legitim kutatási programot jelöl.

Kiss Tamás

*Horváth Gyula (szerk.): Székelyföld
/A Kárpát medence régiói sorozat, 1. kötet/*

MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus,
Budapest–Pécs, 2003, 452 oldal

Az MTA Regionális Kutatások Központja és a Dialóg Campus Kiadó gondozásában útnak indított *Kárpát medence régiói* című sorozat célja többértű. Egyrészt a vizsgálatok arra keresik a választ, hogy képes-e a medence a földrajzi és mentális határok, az eltérő fejlettségi szintek ellenére olyan európai nagytérségi szerepet betölteni, amelynek az alapját a határon átnyúló gazdasági együttműködés, integráció, lokális hálózatok és ezek környezetre gyakorolt húzóereje képezi. Másrészt, mintegy közvetett célként, a kutatások célja a regionális tudomány módszereinek elterjesztése a határon túli magyar tudományosság körében. Már a célok efféle meghatározásából is – de az első sorozatkötet alapján még inkább – igazolni látjuk azt a megállapítást, hogy nem történelmi nosztalgiáról, hanem tudatos jövőépítésről van szó.

A könyvsorozat nyitóköteté az Új Kézfogás Közalapítvány támogatásával, Dr. Horváth Gyula szerkesztésében készült el, szűkebb célcsoportját valószínűleg a térségfejlesztők egyre népesebb tábora alkotja, de mindazok érdeklődésére számot tarthat, akiket a Kárpát medence és Székelyföld múltja, jelene és leginkább jövője érdekel.

A téma és a célok aktualitását egyrészt az európai uniós csatlakozás, másrészt a mélyülő EU integrációra, valamint a globalizációs folyamatokra adott társadalmi-gazdasági válaszok és azok térbeli megjelenési formái adják. Az állam, a közigazgatási rendszer, a mentális határokon túlnyúló, a régiók és városok együttműködésén alapuló nagytérségi integrációk, fejlődési tengelyek a gazdasági (és földrajzi) racionalitást, méretgazdaságosságot helyezik előtérbe, így az ezredforduló térségfejlesztésének központi kategóriáit jelentik. „Az uniós tagság távlatos eredménye a Kárpát-medence hajdani, évszázadokon keresztül formálódott integrációs kapcsolatainak modern formában történő újjászerveződése lehet” – olvassuk a könyv bevezetőjében. A sorozat tehát egy ilyen térségfejlesztési kulcskategória kialakulásának esélyeit kívánja feltárni az „építőelemek”, a Kárpát medence régióinak bemutatásával, miközben természetesen maguknak az építőelemeknek a gyengeségeit, erősségeit, fejlesztési lehetőségeit, sőt a fejlesztési stratégiák kulcstényezőit is igyekszik azonosítani.

A sorozat Székelyföldről szóló indító kötete is ebben a felfogásban készült: a könyv jelentős részét nagyszabású és rendkívül alapos helyzetértékelés teszi ki (I–XIII. fejezetek), és – egy-két fejezetrész kivételével – az utolsó (XIV–XV.) fejezetek foglalkoznak a „jövőformálással”. Nem csoda ez, hisz a kiadók székelyföldi projektjének célja „a modern területfejlesztés stratégiai megalapozó szakasza számára széleskörű információs bázison nyugvó helyzetértékelő dokumentum elkészítése” volt.¹

1 A kötet szerzői: Benedek Márta (V.), Bernád Ildikó (III.4.), Deák Miklós (III.1–3., IX), Dézsy Kinga (X.), Erdősi Ferenc (IX.), Ferencz Angéla (XI.), Fóri Endre (V.7.1.), Geréb László (VII.1–2.), Hajdó Csaba (XV.), Horváth Alpár (VIII.), Horváth Gyula (Bevezetés, VI., XIV.), Ilyés Ferenc (VI., VII.3.), Kánya József (I., XI.7.), Kassay János (XII.), Kolumbán Gábor (XIV.), Virginás Zolna (IV.).

Az első fejezet bemutatja a székely rendiség és közigazgatás – a mai regionális öntudat szerves alapjainak – kialakulását, és korszakonként ennek változásait. A szerző kiemeli a székelység privilégiumainak és a szabadságjogok későbbi változásainak jelentőségét és általános áttekintést ad a legfontosabb gazdasági jellemzőkről (a rossz földek ellenére agrárdominancia, gyenge ipar, vasúthiány, közigazgatás gazdasági súlya, határvédelem, katonaság fejlesztő ereje), gazdaságtörténeti fejleményeiről (vasútfejlesztés, megkésett modernizáció és polgárosodás). A fejezet a történeti fejlődés tükrében elemzi a székelyföldi városhálózatot, annak funkcióváltozásait. A második fejezet ennél részletesebben foglalkozik a térszerkezettel és a térszemlélettel, a funkcióváltozásokkal, változtatásokkal. Fejlesztési szempontból rendkívül fontos, hogy a valódi hálózati viszonyok a földrajzi és infrastrukturális adottságok miatt nem alakultak ki, nincs igazi funkcionális hálózat, városhierarchia rendszer, ez pedig jelentős gátja a modern, kooperatív felfogású regionális fejlesztésnek.

A népességről és munkaerőpiacról szóló fejezet részben tovább árnyalja az előző fejezetben bemutatott vonzáskörzeti viszonyokat (népességvándorlás, ingázás). Igyekszik tágabb összefüggéseiben felvázolni a népesedési munkaerő-piaci problémákat (elvándorlás, előregedés, ipari leépülés – mezőgazdasági foglalkoztatás növekedése, járatmegszűnések, feketemunka), beszél a drámai romániai magyar népességfogyásról, a székelyföldi „brain-drain” folyamatáról, de nem hallgatja el a cigányság, mint legnagyobb (!) kisebbség problémáit sem.

Amíg a második, településhálózattal is foglalkozó fejezet a falusi turizmus lehetőségeit érzékeltette, a negyedik fejezet – a természeti erőforrások kapcsán – a természetjáró és gyógyturizmus egyedülálló lehetőségeit mutatja be, egyúttal szó esik az erdősítés problémáiról és a székelyföldi erdőterületekről alkotott hagyományos kép irrealitásáról is. A környezet állapotáról vegyes képet kapunk, hisz a folyók, vizek és a talaj szennyezettsége a nagyobb települések, ipari üzemek miatt jelentős, így az ezzel kapcsolatos feladatok is számosak, ugyanakkor amely terület eddig gazdasági szempontból elmaradott volt, az elmaradottságát most ledolgozhatja a levegő jó minőségével, ami a turisztikai potenciálját növeli.

A székelyföldi mezőgazdaság (V. fejezet) kapcsán kiemelendő, hogy a fölöslegessé vált ipari munkaerő jelentős része – mintegy „ittragadva” – rossz minőségű földeken, felaprózott, szigetszerű – és még mindig tisztázatlan tulajdonviszonyú – birtokstruktúrában, korszerűtlen és öreg gépparkkal próbál önellátó (kényszer-)gazdálkodást folytatni. Szó esik az előregedés problémájáról (az új technológiát igénylő, ismerő fiataloknak nincs saját birtokuk), a domborzati és éghajlati viszonyok meghatározó szerepéről (burgonyatermesztés, rét-, legelő-, erdőgazdálkodás), és a tejvertikumról mint kitörési pontról (átgondolt, a méretgazdaságossági, műszaki és minőségi követelményeket teljesítő, integrációra alapuló fejlesztés). Bár az előző fejezet szerzője igyekszik leszámolni a legendás székely erdő mítoszával, azért az ötödik fejezetben nagy hangsúly helyeződik a még mindig jelentős erdőgazdálkodásra, az erdővagyon közigazgatási és politikai (megyehatár) problémáira.

A VI. fejezet az iparral kapcsolatban a vállalkozói készség és képesség, a foglalkoztatottság, munkanélküliség, a tőkevonzó képesség, a privatizáció romániai, szé-

kelyföldi jellemzőit ismerteti, szól a támogatáspolitikai célterületeiről, és sorra veszi a legfontosabb iparágakat (fa-, bútór- és fűrészipar, textilipar, nyomdaipar és az élelmiszeripar, a kitermelő iparban a földgáz és a só, exportlehetőségei miatt különösen az ásványvíz emelendő ki). Az '50-es évektől kezdődően a hagyományos iparágakkal (fa- és élelmiszeripar) történő szakítás, az erőltetett iparosítás, a betelepítetekre épülő „egy település egy vállalat” szerkezet számos mai probléma okozója. A fejezet fontos, a szélesebb összefüggésrendszer vizsgálatát mutató megállapítása, hogy az előbbieken ellenére a belső periféria jelleg miatt a vasútvonal hiánya és a korlátozottabb iparosítás paradox módon a kisebbségi megmaradást szolgálta. Érdekeséggé a szerző bemutatja a „székelyföldi top 10” csoportot, a legjelentősebb és legsikeresebb vállalatokat, és a fejezet röviden kitér az új iparszervezési formák (ipari parkok, inkubátorházak; klaszterek) – elsősorban jövőbeli – szerepére.

A székelyföldi gazdaság szerkezeti problémáinak bemutatása az alacsony súlyú szolgáltatási szektor vizsgálatával válik teljessé (VII. fejezet). A kereskedelemben és a pénzügyi szolgáltatások terén jelentős elmaradások tapasztalhatók, a szerző így kijelölheti a fejlesztés irányait is.

A székelyföldi fejlesztéspolitika egyik fő kitörési pontja a turizmus. Ugyan több fejezet érinti ezt a kérdéskört az egyes turisztikai potenciálok, vagy azokkal kapcsolatos jellemzők okán, a VIII. fejezet foglalkozik a legátfogóbban, közgazdasági szemléletben (statisztikai, marketing és stratégiai tervezési szempontok figyelembe vételével) a turizmus kérdéseivel. A fejezet szerzője, Horváth Alpár előszeretettel alkalmazza a turisztikai marketing és menedzsment fogalomtárát. A tájélmény, a szubjektív percepció kutatása és az eredmények alkalmazása az attrakciómenedzsmentben kifejezetten székelyföldi kihívás. A „táj lelke”, a „tájjal együtt élő falusi ember vagy annak mítosza”, a vonzerőleltárban felbukkanó „hótakaró” elsőre szokatlanak tűnhet, de a szerző konkrétumokkal (pl. téli sportok lehetősége, hóbiztoság) hozza vissza a földre az olvasót az egyébként cseppet sem méltatlan Hamvas Béla-i magasságokból. A tágabb, kitekintő szemlélet jegyében a sokszor elcsépelet hívószó, a „híd szerep” valódi értelmet nyerhet, amennyiben a székelyföldi turizmusszervezők a magyar turisták romániai „ügynekeivé” válnak (amire már most is vannak pozitív példák). A fejezet programozási szemléletének fontos elemei a turisztikai SWOT (strengths, weaknesses, opportunities, threats – erősségek, gyengeségek, lehetőségek, veszélyek), és a turizmus prioritásai, melyek között kiemelt jelentőségű a turisztikai és a – turisztikai szempontból kiemelt – közlekedési infrastruktúra fejlesztése.

A közlekedésről szóló (IX.) fejezet, amely ismerteti a témával kapcsolatos szélesebb történeti közlekedésföldrajzi összefüggéseket, rendkívül sokrétű, ugyanakkor az adott keretek között mélyreható elemzés (pl. budapesti útvonalvariációk, árosszehasonlítások, utasstatisztikák, vasút- és közúthasználati szokások). Mint korábban láttuk, a rossz minőségű, sokszor járhatatlan utak jelentős gátjai a fejlesztéseknek, a nyilvánvaló kísértés ellenére azonban a szerző, Erdősi Ferenc már most felhívja a figyelmet a közlekedésfejlesztés, az idegenforgalom és az ökoturizmus meglévő és potenciális feszültségpontjaira, és a növekedési helyett a komplex fejlődési szemléletet hangsúlyozza, mindemellett a jövőt illető székelyföldi közlekedésstratégiai és területfejlesztési megfontolásokat romániai és európai térben is értelmezi.

A humánszolgáltatásokkal foglalkozó fejezet (X.) bemutatja az oktatási intézmények kínálatát, jelentőségét a magyarság megmaradása szempontjából, és éppen ebből a szempontból tekinti aggasztónak a folyamatokat (pl. finanszírozási gondok), bár a felsőoktatásban a szerző lát biztató jeleket. A fejezet inkább általánosságban szól a K+F statisztikákról, végül összegzi az egészségügyi statisztikákat és folyamatokat.

A XI. fejezet „áttekintést nyújt a Székelyföld műemlék-állományáról, a művelődési élet, kulturális intézmények és szerveződések helyzetéről, a kulturális ágazatok fejlődési potenciáljáról és a kulturális turizmus lehetőségeiről”. Ez a fejezet is fontos adalékokkal szolgál tehát a turizmus gazdaságfejlesztési lehetőségeihez, számba veszi az örökségmenedzsment, az „örökségesítés” szerepét a turizmusban és az identitás meghatározásában (első látásra talán kissé meglepő lehet a jégkorong szerepeltetése, az örökségattrakciók között, de aki hallott már a csíki meccsek hagyományos hangulatáról, az biztos nem csodálkozik a tágabb fogalomértelmezésen). A továbblépés irányait illetően is fontos az a megállapítás, miszerint „az autonóm fejlődésre képes magyar kultúra alapjai” részben (szervezetileg, szellemileg) adottak, szükség lenne ugyanakkor állami – nemzetközi normáknak megfelelő – garanciákra, jogi, pénzügyi kötelezettségvállalásokra. Szóba kerülnek imázskérdések is, úgymint a *székely*, *Székelyföld* hívószavak eladása, a „csomag” alkotóelemeinek meghatározása. Ez utóbbi feladat – valamint a turizmus és a műemlékvédelem – kapcsán is kiemeli a szerző a partnerség, az összehangolt cselekvés fontosságát.

Tulajdonképpen az első fejezet folytatása a területi igazgatás kereteit a kilencvenes évektől bemutató (XII.) fejezet. Bemutatja az önkormányzati és területi államigazgatási rendszer egyes szintjeinek feladatait és legfőbb működési problémáit, bizonytalanságait. Hangsúlyos az erős – a centralizáció eszközeként működő – prefektusi intézmény bemutatása, valamint az a megállapítás, miszerint a rendszerbe be van kódolva a kisebbségi autonómiatörekvések elfojtása. A XIII. fejezet szorosan kapcsolódik az előzőhöz, hiszen először általában beszél a román államháztartásról, az önkormányzatok pénzügyi szabályozásáról, majd szól a székelyföldi megyei és városi önkormányzatok bevételeinek, forrásainak, valamint kiadásainak összehasonlításáról is. Fejlesztéspolitikai szempontból fontos, hogy a kisebbségi lét következményeként az oktatásra és kultúrára fordított összeg az átlagosnál nagyobb a kiadási oldalon – a városfejlesztés rovására.

A záró fejezetek (XIV–XV.) szintetizáló és koncepcionális természetüknél fogva a legátfogóbbak, legvegyesebbek és leginkább jövőorientáltak, annak ellenére, hogy több korábbi fejezetben is találkoztunk koncepcionális elemekkel, lehetséges prioritások, stratégiai irányok felvázolásával. Az utolsó előtti fejezet elsősorban szintetizáló jellegű, fejlesztéspolitikai, stratégiai, taktikai kérdések, dilemmák, esélylatolgatás jellemzi, bár a fejlesztés keretrendszeré kapcsán további, eddig nem vagy részben érintett témákat tárgyaló helyzetelemző alfejezetek is ide kerültek (romániai területfejlesztési politika, Székelyföld a romániai gazdasági térben). A szerzők székelyföldi szemszögből definiálják a fejlődés (mint kulturálisan meghatározott folyamat) és a modernizáció tartalmát (a régió társadalmának megújulási és alkalmazkodási képességének és készségének fejlesztése, a szükséges változások és a valódi kialakult értékek sikeres egyeztetése), vala-

mint az ezzel kapcsolatos kulcskérdéseket (humán erőforrás minősége, mennyisége, fejlesztéspolitika etnocentrikus jellegének csökkentése, helyi gazdasági lehetőségekre építő, kulturális sajátosságokat figyelembe vevő, keresletorientált fejlesztési stratégiák). A helyzetelemző fejezetek részbeni összefoglalására szolgál a SWOT tábla, érződik a helyzetelemzésben foglaltakat moderáló, súlyozó, mederbe terelő tervezői szándék. Bizonyos elemek kimaradtak, másokkal – főleg a lehetőségek és a veszélyek (pl. a tradíciók túlértékelése) terén – bővült a tábla. A fejezet végül a felmerülő kételyek, feszültségek miatt a kulturális régió koncepcióját tartja elfogadhatónak, melyben „a kulturális sajátosságok vezérelni tudják a közösségi részvételen alapuló fejlesztési folyamatokat”, és az önkormányzatok együttműködése, a kistérségi szerveződések megteremtik a térség regionalizálódásához vezető intézményrendszert. Kérdés, hogy a helyzetelemzés és a SWOT analízis kellően alátámasztja-e ezt a mérsékelt, puha tényezőkre építő felfogást ahhoz, hogy az esetleges soktényezős politikai csatákban védhető legyen? Ráadásul a záró fejezet az alapelvek felsorolása után a fejlesztési stratégia elemeinek számbavételkor olyan célokat, prioritásokat, programokat is felsorol, amelyek kifejezetten egy erős fejlesztési régió irányába hatnak.

Természetesen nem egy könyv alakban publikált fejlesztési koncepcióval van dolgunk, mégis a további, gyakorlati lépések tervezése miatt fontos és üdvözlendő, hogy a kötet nem marad meg a helyzetelemzésnél. Erény ez még akkor is, ha az utolsó két fejezet és a helyzetelemzés nem egységes szerkezetű. Ez lehet tudatos szerzői, szerkesztői súlyozás, kiemelés a koordináló területfejlesztési tervezés jegyében, és mutathatja a szerzők értékítéletében, felfogásában, esélyértékelésében, jövőképében megmutatkozó különbségeket, ezáltal is jelképezve a székelyföldi fejlesztéspolitika összetettségét és nehézségeit. Örömteli azonban, hogy kiolvasható a közös nevező, és célszerű lenne a jövőben az energiát, lelkesedést, erőforrásokat erre a közös nevezőre összpontosítani (erős kulturális régió hálózati együttműködési alapokon), úgy, hogy az érintettek (székelyföldi, magyar, román kormányzati és nem kormányzati döntéshozók, tervezők, befektetők, hétköznapi és gyakorlati emberek) világosan értsék (lehetőleg el is fogadják), de semmiképpen ne értsék félre az üzenetet.

A kötetet 65 ábra és 145 táblázat gazdagítja, segítve a megértést, hol illusztrálva, hol összefoglalva, hol pedig kiegészítve a leírtakat, és többször közvetlenebb hangnemű keretes írások színesítik a képet. Kétségtelen, hogy nem útikönyvről van szó, mégis az olvasó néha nem bír ellenállni a kísértésnek, hogy a sorok közé bújtott érdekességeknek ne nézzen utána az interneten, és a keményfedelű borítók gyönyörű képei (Nagy-Hagymás, csíkszeredai székely kapuk) is biztos elraktározódnak/felfrissülnek emlékezetében.

Novotny Gábor

Deáky Zita: A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban

Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 304 oldal

Deáky Zita könyve a 18. század második és a 19. század első felében Magyarországon működő akadémikus orvosokról és népi gyógyítókról, vagy másképpen: az orvosok és népi gyógyítók Magyarországról szól. Az orvoslás évezredes gyakorlatában főszerepet játszó tanult és laikus gyógyítók kulturális közegének, sokoldalú tevékenységének, szakmai identitáskeresésének vizsgálata talán szokatlan ösvény a társadalom megismeréséhez. Deáky Zita a hivatalos és a hagyományos gyógyítás történelmi kölcsönhatását, egymás mellett élésének bonyolult, szövevényes folyamatát négy különböző műfajú, eddig szinte teljesen feldolgozatlan forráscsoport segítségével vizsgálja. Témájához komplex módon, az interdiszciplinaritás jegyében közelít, éppen ezért eredményei mind a néprajztudomány, az orvostörténet, mind a társadalom- és kultúrtörténet, de ugyanígy az oktatás- és közigazgatástörténet, a szociológia és nyelvészet számára egyaránt fontosak.

A könyv felépítése a feldolgozott egykorú kéziratok és nyomtatásban megjelent dokumentumok (tisztai orvosi jelentések, orvosi topográfiák, orvosi disszertációk és az egészségügyi felvilágosító irodalom) tematikáját követi. A kötet nagy érdeme, hogy a szerző hagyja „beszélni” a forrásokat, és ezáltal hagyja gondolkodni az olvasót, mert következtetéseit nem erőlteti egy megdönthetetlennek vélt, spekulatív elméleti rendszerbe. Így szinte életre kel a hivatali jelentést író vármegyei tisztai főorvos, a működési engedélye ügyében a hatóságokhoz beadványt intéző laikus gyógyító, a beadványt egy tollvonással elutasító hivatalnok, a felvidéki szlovák vándor gyógyszeráros (olejkár), a kuruzslónak megbélyegzett falusi bába, a titkos szereket árusító és azokkal gyógyító fűszerkereskedő, a hideglelést saját készítésű vadgesztenye porral gyógyító szőlősgazda feleség, a gyomorbalzsamát árusító várallyai szabómester, vagy a szószékről az egészséges életmódról az „együgyű köznépnek” prédikáló pap. A társadalom széles rétegei szólalnak meg tehát, a korabeli Magyarország különböző vallású, különböző etnikumú területeiről.

A forrásokból megismerjük azokat a hivatalos fórumokat is, ahol a tanult orvosok és a hagyományos gyógyítók megküzdének egymással; lépésről-lépésre, szinte mozaikszerűen rajzolódik ki az a társadalmi közeg és kulturális tér, amelyben a népi gyógyító hagyomány és az akadémikus orvostudomány évszázados szimbiózisa, termékeny párbeszéde a 18. század második felétől Európa-szerte látványosan megszakad. Ám a gyakorlat kényszerűségéből és az orvosi rend struktúrája következtében Hippokratész korától egészen a 18. századig elfogadta és alkalmazta is az adott vidék népességének gyógyító ismereteit, hagyományait. Az orvosok és gyógyítók e munkamegosztása, önkéntes vagy kényszerű egymásrautaltsága szoros kapcsolatot, eleven kommunikációt tartott fenn az elméleti orvoslás és az inkább gyakorlat-

orientált, hagyományos eljárások között. A 17–18. század fordulójától a kísérleti orvostudomány, a botanika, a kemiatria, jatrofizika, farmakognózia, a különféle műszerek megjelenése lehetővé tette, hogy az orvos immár fizikális vizsgálatokat alkalmazzon a diagnózis felállításában. Ez nemcsak pénzt biztosított az orvos számára, de értékes, újszerű információt a betegségek természetéről, valamint hírnevet, szakmai tekintélyt is jelentett. Mindez kiélezte a hagyományos és tudományos orvoslás hívei közötti – addig lappangó – versenyhelyzetet.

A 18. század második felében a többé-kevésbé felvilágosult reformokat propagáló új típusú „gondoskodó államokban”, Angliától Franciaországon keresztül a Habsburg birodalomig átgondolt, állami egészségpolitikai koncepciók keretében – nagyjából egyidejűleg – megindult a társadalom „medikalizációja” az állami ellenőrzés, normatív szabályozás és szakszerűsítés révén. Az úton-útfélen a közjó szolgálatát hangsúlyozó központi hatalmak az akadémikus orvosok támogatásával rendeleti úton egyszerűen diszkriminálták a népi gyógyítókat, a sebészek, patikusok, bábák hivatalos működését pedig orvos előtt letett vizsgához kötötték. Mindez hosszútávon alapvető strukturális, mentális változásokhoz vezetett, amelyek eredményeképpen a hagyományos gyógyítók a 19. század második felére szinte teljesen kiszorultak az egészségügyi szolgáltatások piacáról, a népi gyógyászat lassan abba a méltatlan pozícióba süllyedt, amelyet a mai világunkban is elfoglal.

Deáky Zita nem véletlenül választotta kutatásai időbeli kiindulópontjául a 18. század második felét. Magyarországon a fent vázolt – egyébként óriási fejlődést elindító – nagyszabású állami egészségügyi reformok éppen Mária Terézia és II. József uralkodása alatt kezdődtek meg: 1738-ban került felállításra a Helytartótanácson belül az Egészségügyi Bizottság, majd 1783-ban helyét a jóval kiterjedtebb, pontosabban körülírt jogkörrel rendelkező Egészségügyi Ügyosztály (Departamentum Sanitatis) vette át. E két centralizált szakhivatal feladata a kiadott állami normatívák végrehajtásának ellenőrzése, konfliktushelyzetek megoldása, az országban működő hivatalos és nem-hivatalos orvosok, gyógyítók számszerű és minőségi felmérése, a lakosság egészségi állapotának, a közegészségügyi helyzetnek a feltérképezése volt. Az 1752. évi uralkodói rendelet értelmében – európai mintát követve – nálunk is megjelent az államilag alkalmazott és fizetett megyei tisztí főorvos (physicus). A következő dátum 1770 – egy dokumentum kiadása és egy újabb intézmény alapítása. Ebben az esztendőben került kibocsátásra az *Egészségügyi Normatíva*, ami az egész birodalomra nézve egységesen szabályozta az orvosok, sebészek, patikusok és bábák jogait és feladatait, pontokba szedett munkaköri leírást téve kezükbe, a „csak tapasztalataikra” támaszkodó gyógyítóktól pedig megvonta jogosítványait. 1770-ben orvosi fakultással bővült a nagyszombati egyetem. Már néhány évvel az alapítást követően az orvoskar a Helytartótanács egészségügyi szakhivatalának úgymond „meghosszabbított kezévé”, hivatalos ellenőrző szervvé és egészségügyi kérdésekben az állam közvélemény formáló eszközévé vált.

Eddig a száraz tények. Deáky Zita ezek mentén, rendkívüli problémaérzékenységgel mutatja be az egészségügy modernizációjának problematikus, „fájdalmas műtéti beavatkozásokkal” járó folyamatát, a felülről sürgetett reformkoncepciók

mindennapi gyakorlatban történő végrehajtásának nehézségeit. Vázolja azt az általa vizsgált időszakban még köztes helyzetet, amikor az akadémikus orvoslás még nem utasította el explicit módon a hagyományokra építkező tudást.

A kötet négy fő fejezete négy világ, négy külön nézőpont. A sorban az első feldolgozott forráscsoportot a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályához beérkezett megyei tisztai főorvosi jelentések, valamint az ezekhez kapcsolt *Kuruzslóügy*, *Titkos szerek* valamint a *Járványok* című aktakötegek képezik. Az éves és negyedéves megyei főorvosi jelentéseknek 1786-tól az 1870-es évekig meghatározott felépítése volt. Deáky Zita e hatalmas kéziratos anyagból az 1845–1849 és 1852–1863 évek-re vonatkozó iratokat mutatja be.

A jelentések olyan, az emberi élet, valamint az embert körülvevő szűkebb és tágabb természeti környezetre vonatkozó leírásokat, kimutatásokat tartalmaznak, amelyeket a korszak fontosnak tartott az egészség megőrzését, a betegségek gyógyítását illetően. A jelentések első része minden esetben havi bontásban az időjárási viszonyok taglalásával kezdődött. Deáky Zita igen szemléletes példákon keresztül illusztrálja a jelentésekben megjelenő holisztikus orvosi szemléletet, amely magától értetődő egységként kezelte az ember és természeti környezetének kapcsolatát, de ugyanígy a mindennapi gyakorlatban az emberi és állati egészségügyi helyzetet és a környezet adottságait, valamint a természet változásait. A korabeli orvos számára ez utóbbiak ismerete, figyelembe vétele jelentette a gyógyító munka kiindulópontját.

A jelentésekben a klimatikus viszonyokról szóló leírások mellett, ehhez kapcsolódva találjuk az előforduló betegségek kórképét, majd mindazokat a szereket és beavatkozásokat, amelyeket az orvos sikeresen vagy sikertelenül alkalmazott. E szövegek nyomán Deáky Zita rámutat arra, hogy a korabeli orvosok a tanult gyógymódok mellett sokminden mást is kipróbáltak, szinte kétségbeesetten küzdöttek egy-egy betegért, a nagy bajban megfért egymás mellett a tudományos és a népi gyógyítás gyakorlata.

A jelentések többé-kevésbé részletes leírást adnak még a gyógyszerárak állapotáról, az embereket és állatokat sújtó járványokról, a gyógyvizek, ispotályok és kórházak állapotáról, az orvosi eszközökről, az orvosrendészet hatáskörébe tartozó közegészségügyi és higiénés viszonyokról. A jelentésekhez minden orvos statisztikai kimutatást is készített a rá bízott területen működő orvosok, sebészek, barom orvosok, gyógyszereszek és bábák személyéről és munkavégzéséről.

Ezekben a jelentésekben és táblázatos kimutatásokban a készítő orvos szemüvegén keresztül a társadalom széles rétegei szólnak meg. Deáky Zita utal arra, hogy a jelentést író orvosok többsége a hitelességre és pontosságra törekedett, de néhol elkerülhetetlenül számolnunk kell torzító hatásokkal is. Különösen ha például a kuruzslókról, babonáról, szülészeti viszonyok áldatlan állapotáról próbált képet festeni az orvos, miközben a felülről sürgetett elvárásoknak is meg akart felelni.

A könyv egyik legizgalmasabb része az, amelyikben a szerző az orvosi jelentésekhez csatolt *Kuruzslók* és *Titkos szerek* aktákat szólaltatja meg. E forrásokon keresztül az elit és a népi kultúra között élő „köztes réteg”-et, a laikus gyógyítók különleges világát mutatja be. Ők – Deáky Zita meghatározása szerint – nem tartoztak a hagyományos gyógyítók csoportjába, tudásukat, ismereteiket nem a hagyomány

szabta úton szerezték, hanem mint írástudók, akik kevés kivétellel városi polgárok, mesteremberek, kereskedők, papok, tanítók voltak, és akik így közvetlen módon adtak hírt magukról. A laikus gyógyítók által megfogalmazott, a Helytartótanács-hoz intézett beadványokból ismerhetjük meg gyógyító tudásuk forrását, működési közegüket, betegek körét. Az akták tanulmányozása nyomán Deáky Zita igen fontos, eredeti következtetésre jut: ez a gyógyító réteg gyakran a híd szerepét töltötte be a betegek és orvosok között, amit a népi gyógyítókról nem lehet elmondani.

A következő forráscsoport az orvoskaron 1772 és 1848 között készült mintegy 1000 latin, német és magyar nyelven írott disszertáció. Ezek közül a szerző azokból a magyar nyelvű értekezésekből ad reprezentatív válogatást, amelyek tematikájában hangsúlyosan jelent meg a közegészségügyi helyzet, a népbetegségek és járványok, a népi orvoslás, a higiénés szokások, az egészségnevelés, valamint a népi gyógy módhoz és népi gyógyszerekhez való viszony kérdése. A disszertációk tanulmányozása kapcsán Deáky Zita több lényeges megállapításra jut: az értekezésekben elutasítás helyett inkább elméleti kérdésként merül fel a népi gyógy módok helyes vagy helytelen alkalmazásának a problematikája. Ez is azt bizonyítja, hogy a hivatalos orvoslás és a népi gyógyítás nem vált még ekkor élesen el egymástól. Az, hogy disszertációt eleve a nyilvánosság-nak címeztek és publikáltak, bizonyítja, hogy az orvostudomány még nem zárkózott be teljesen szűk szakmai világába, mind témakörében, mind megfogalmazásában és nyelvben képes volt megszólítani a laikus ám írástudó rétegeket is.

A következő forráscsoport, a német minta nyomán a 18. század végétől megjelenő mintegy 40 magyarországi orvosi topográfia, mely túl a néprajzi és történeti, orvostörténeti értékeken, a nyelvész és a szociológus számára is valóságos kincsbányát jelenthet. A helyiratokat elszánt, komoly műveltséggel bíró tudós orvosok írták, kezdetben orvoskollégáik számára, később a természet- és társadalomtudományokat művelő értelmiségi köröknek. Megjelenésük összefüggött azzal az általános orvosi véleménnyel, amely szerint a természeti környezet, az éghajlat, a vizek minősége, az életmód, a gazdálkodás, a hiedelem- és szokásvilág, a hagyományos gyógyító gyakorlat határozza meg egy-egy közösség egészségügyi helyzetét és demográfiai viszonyait, éppen ezért történeti, statisztikai, néprajzi adatok összegyűjtése is részét képezte a topográfiai munkának.

A szerző által bemutatott utolsó forráscsoport az egészségügyi felvilágosító irodalom igen sokszínű és sokműfajú nyomtatott forrásegyüttese. Ezek a dokumentumok szép példái az egész társadalmat mozgósító együttműködésnek, a felvilágosítás pozitív hatásának egy mindenki számára alapvető és közös ügyért: az egészség megóvásáért és a betegségek megelőzésének érdekében. A Deáky Zita által felvonultatott források között van külföldi népszerűsítő könyv fordítása vagy átírása, vannak originális munkák, prózában, katekizmus formában vagy éppen versben megfogalmazott rövid és vaskos kötetek, vannak néhány oldalas füzetek és egyoldalas táblák. Ezeket a kiadványokat tanult orvosok kezdték el írni vagy fordítani, majd a 19. század első felében papok és paptanárok is bekapcsolódtak a munkába. Vajon kikhez szóltak? Tanítókhöz, papokhoz, bábákhoz, egyszerű emberekhez, vagy műveltebb írástudókhöz, azaz mindenkihez, aki törődni kívánt testi állapotának megőrzé-

sével. Tematikájuk is igen változatos: orvosi, egészségügyi, ápolási, nevelési, higiéniai kérdések egyaránt megjelennek bennük. Nagy példányszámban adták ki őket, sőt lefordították a hazai nemzetiségek nyelvére is. Az egyik talán legérdekesebb műfaj ezen írások között – a Deáky Zita által elsőként feltárt – a *medicina pastoralis* irodalom, amit a 18. század közepétől orvosok írtak segédletként, útmutatásként papok, lelkészek számára.

A források bravúros felsorakoztatásával, értelmezésével Deáky Zita eredeti, jól használható, továbbgondolásra ösztönző alpművet alkotott. Mindezt élvezetes stílusban, a tudományos kutatómunka iránti alázattal és szoliditással tárja az olvasó elé. A kötetet képi illusztrációk gazdagítják és segédletként egy jegyzék zárja, amelyben megtaláljuk a korabeli dokumentumokból származó idézetekben előforduló – ma már elavult – népies betegségek neveinek és egyéb orvosi kifejezéseknek a magyarázatát.

Krász Lilla

Óri Péter: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében. 1774–1783. /Kutatási jelentések 75./ KSH Népeştudományi Kutatóintézet, Budapest, 2003, 388 oldal

Vajon alkalmazhatja-e egy történeti tanulmány egyszerre sikeresen a Foucault-i biopolitika fogalmát és az SPSS programcsomagot? Lehet-e egy tanulmányon belül beszélni politikai hatalmi játszmákról és nyers halandósági arányszámról? Megférhet-e egymás mellett a diskurzus-elemzés és a regressziós klaszteranalízis? Óri Péter tanulmányát olvasva – még ha ez manapság meglepő is – ezekre a kérdésekre igenel lehet válaszolni.

A szerző az első állami, részben demográfiai célból készült összeírás, az ún. Conscriptio Animarum elemzésére vállalkozik. A történetírás – elsősorban Fügedi Eriknek és Dányi Dezsőnek köszönhetően – ismeri ezen forráscsoport jelentőségét, azonban még senki nem vállalkozott olyan részletes és gondos vizsgálatra, mint jelen munka, melyben Óri Péter az 1774 és 1783 között Pest megyében lefolytatott összeírásokat dolgozta fel.

A könyv három nagyobb szerkezeti egységre bontható. Az első rész a lélekösszeírások történetét dolgozza fel. Arra keresi a választ, hogy a hatalom milyen céllal és milyen elképzelések szerint igyekezett a népesség összeírására, valamint, hogy az összeírás folyamata során, hogyan módosultak ezek az elképzelések. A második részben egy olyan forráskritikára kerül sor, amelynek legfőbb célja az összeírásokból nyerhető, statisztikai elemzésére alkalmas adatsorok előállítás. Elsősorban a józsefi népszámlálás valamint anyakönyvek bevonásával határozza meg a lélekösszeírások számadatainak érvényességét. A harmadik nagy szerkezeti egységben kerül sor a tényleges demográfiai elemzésre, amely során összességében 121 Pest megyei település községsoros adatai alapján elemzi a legfontosabb demográfiai mutatókat.

A területi és demográfiai különbségek azonosítása során azonban a hagyományos történeti vizsgálatoktól eltérő utat jár be. A szociológiából kölcsönzött korrelációs elemzés, valamint a regressziós klaszteranalízis a szerző számára lehetővé teszi, hogy egyszerre több demográfiai jelenséget vegyen alapul, valamint hogy a csoportképzés ezen demográfiai jelenségek közötti összefüggéseken alapuljon. Célja a korábbi magyar történeti demográfiai kutatásoktól különbözően nem az, hogy előzetesen meghatározott felekezeti, etnikai avagy gazdálkodási csoportok demográfiai viselkedését írja le, hanem az, hogy a demográfiai viselkedés mintái alapján alakítson ki csoportokat, majd ezután keresse a különbségeket magyarázó faktorokat.

E módszertani megfontolások szorosan kapcsolódnak az utóbbi évtizedben, elsősorban a francia társadalomtörténeti- és történeti demográfiai diskurzusban megfogalmazott azon elképzelésekhez, amelyek szintén szkeptikusan viszonyulnak a nagy társadalmi kategóriák magyarázóerejéhez. A magyarországi kutatások közül elsősorban Benda Gyula keszthelyi monografikus kutatásához, valamint Faragó

Tamásnak a pilisi régió, illetve újabban Miskolc és Borsod megye demográfiai viszonyait feltáró vizsgálataihoz kapcsolható Őri munkája.

A kötet első fele első pillantásra a demográfiai elemzést bevezető forráskritikának tűnhet, ami bemutatja a felhasznált forrás kontextusát. Azonban ez – az önálló tanulmánynak is beillő – fejezet sokkal több egy hagyományos tiszteletkörnél, a szerző megfogalmazása szerint ugyanis „az összeírások adatainak elemzéséhez szükségesnek tűnik, hogy megértsük az általuk használt kategóriák tartalmát, jelentését.” (74.) Őrit elsősorban a táblázatok rovatfejeként szolgáló kategóriák tartalma, tartalmi változásai, illetve azok rendszere izgatja. A lélekösszeírásokat nem egyszerűen csak statisztikai nyersanyagnak, hanem egyben egy sajátos hatalmi-politikai technika eszközének és dokumentumának tekinti.

A központi kormányhivatalok és az egyházi intézmények levéltáraiban megtalálható hivatalos iratok, levelek, tervezetek, jegyzőkönyvek, valamint az elkészült táblázatokhoz kapcsolódó megjegyzések alkotta forrásanyag elemzésével lényegében a népesség-összeírások körül található diszkurzív tér rekonstruálására vállalkozik. Ennek eredményeként arra a következtetésre jut, hogy „a népesség-összeírások végrehajtása, a végrehajtás minősége egy többszereplős hatalmi játszma eredménye.” (56.) E játszma szereplői között nem csak az uralkodót és tanácsadóit, illetve a magyar kormánysszervek tagjait és a megyék vezetőit találjuk meg, hanem aktív részesei az egyházi vezetők, valamint a plébánosok is. Ugyanis helyi szinten az összeírásokat a plébánosok végezték, akik ebben már bizonyos gyakorlatra tettek szert a már évtizedekkel korábban megkezdett egyházi célú összeírások során. Őri számos olyan levelet talált és idéz, amelyben a plébánosok az összeírásokkal kapcsolatos technikai nehézségeket panaszolják el, vagy a használandó kategóriákkal kapcsolatos értetlenségüknek adnak hangot. A népesség-összeírás, mint társadalmi gyakorlat nem csak a hatalmi játszmák, hanem az eltérő társadalmi reprezentációk közötti interakciók eredménye is. Természetesen ez az interakció aszimmetrikus, a helyi, lokális társadalmi reprezentációk csak ritkán befolyásolják az összeírásoknak az állam által kialakított rendszerét, azonban meg nem értésével, vagy figyelembe nem vételével képes használhatatlanná tenni azokat. Nem csak lokális társadalomképek befolyásolták az összeírásokat, hanem a fordított irányú folyamat is megfigyelhető volt. Őri Péter több példával is megerősíti azt a feltételezést, hogy az összeírások jelentősen befolyásolták az anyakönyvezés gyakorlatát. A hetvenes évektől kezdenek állandósulni az anyakönyvekben pl. a házasulandók életkorára, társadalmi állására vonatkozó bejegyzések, olyan információk, amelyekre egyértelműen a lélekösszeírások elkészítése miatt volt szüksége a plébánosoknak. Ugyanígy megfigyelhető, hogy egyházi és megyei szinten az összeírások gyakorlata annak ellenére is megszilárdult, hogy a 19. század első felében az országos szintű, állami összeírások abbamaradtak.

Természetesen a helyi társadalom képzetei csak korlátozott módon tárhatóak fel az összeírásokból, azok kategóriarendszerét elsősorban a hatalom, az állam társadalmi képzetei határozták meg. A politika- és a művelődéstörténet hagyományosan minden nehézség nélkül a felvilágosult abszolutizmus eszméit látta megjelenni a Mária Terézia korabeli lélekösszeírásokban és a józsefi népszámlálásokban. Őri azonban megkérdőjelezi, hogy a közjó, a racionalitás ideái kielégítően megma-

gyaráznak a lélekösszeírásokból kirajzolódó kategóriarendszert. Az összeírásokban többféle szempont szerint igyekeztek csoportosítani az embereket: megtalálható bennük a rendi-felekezeti megkülönböztetés, elválasztják egymástól a helybeli és a nem helybeli lakosokat, valamint a produktív és az improduktív népességet. „E dimenziók nem konzisztens módon bontják csoportokra az adott lakosságot, így folyamatos egyeztetések és viták folyamán szilárdult meg az összeírások mögött húzódó kategória-rendszer, amely alapvetően két nagy csoportra osztotta a társadalmat.” Az egyik oldalra került a keresztény (lehetőleg katolikus), biztos egzisztenciával rendelkező (házbirtokos, helybenlakó) produktív (házas) népesség, míg a másik oldalra a nem keresztény (lényegében zsidó), bizonytalan egzisztenciájú (csavargók, cigányok, szolgák, idegenek, zsidók) vagy improduktív (egyedülállók, szerzetesek, apácák) népesség. Világosan kirajzolódik az a hatalmi szándék, amely elsősorban a megbízhatónak és megbízhatatlannak ítélt népesség nagyságára és arányára kíváncsi, valamint az a fajta populacionalista népesedéspolitika, amely elsősorban a produktív és hasznosnak ítélt népesség növelését tekinti céljának.

E tanulságok fényében találóan jegyzi meg a szerző, hogy a felvilágosult abszolutizmus eddigi értelmezései „átveszik az elemzett szövegek érvrendszerét, az állam fokozódó beavatkozásában nem elsősorban hatalmi kontrollt látnak, hanem a »közjó« érdekében történő beavatkozást, nem az állampolgárok megfegyelmezését, hasznos és kevésbé hasznos polgárokká minősítését, hasznos alattvalókká nevelését, hanem az ő érdekeiket szolgáló, belső morális indítékból is fakadó pozitív törekvést”. (102.) Ezért egy alternatív értelmezési keret figyelembevételét javasolja a Foucault-i biopolitika fogalmának bevonásával. A biopolitika alatt Foucault egy olyan hatalmi technikára gondol, amivel a modern állam irányítani és szabályozni próbálja a népesség viselkedését. A modern demográfia kialakulása fontos lépés ebben a folyamatban, ugyanis ez a tudomány teszi lehetővé a népesség megismerését a hatalom, az állam számára, melynek legfontosabb eszközei a népszámlások lettek. Ezek közé könnyedén beilleszthető az 1770-es években Magyarországon lefolytatott lélekösszeírások hasznos és produktív népességet kereső sorozata is. Ezen értelmezési kontextus hívja fel a figyelmet arra, hogy az összeírásokat nem csak a türelmi- és jobbágy-rendelettel lehet párhuzamba állítani, hanem érdemes lenne utána járni az ekkoriban szintén kiadott, cigányokkal, zsidókkal, koldusokkal foglalkozó rendeleteknek, amelyek az abszolutista állam represszív oldalát tükrözik.

Mint azt már fentebb jeleztük, Őri osztja azokat a nézeteket, amelyek a társadalmi kategorizáció folyamatát, a társadalmi gyakorlatot játékként, interakciós folyamatként értelmezik, tehát a pozitív előjelű lineáris értelmezést nem kívánja felváltani egy negatív előjelű, de ugyancsak egyirányú fejlődésmodellel. Az általa felvetett értelmezési keret azonban megkérdőjelezhetővé teszi a 18. századi politikatörténet hagyományos és bevett diskurzusának érvényességét, valamint felhívja a figyelmet arra, hogy a modernizáció magyarországi története nem lesz megérthető az ebben résztvevő 18. századi társadalmi csoportok (jelen esetben az állami és a megyei adminisztráció, továbbá a falusi plébánosok) történetének megismerése nélkül.

Az összeírásokban működő kategóriarendszer feltárásának Őri munkájában nem csak elméleti, hanem gyakorlati jelentősége is volt. Többek között az ebből levonható tanulságok révén az elemzés során figyelmen kívül hagyta az összeírások által használt társadalmi kategóriákat, valamint világossá vált, hogy a kis- és nagykorúak közötti életkori határ településenként és összeírónként más és más lehet. A kontrollforrások bevonásával pedig azt elemezte, melyik településről feltételezhető, hogy az összeírások nem a teljes népességet mérték fel, és így a statisztikai elemzésre nem alkalmasak. Ezen összehasonlítások során végül egy 121 települést és 40 változót tartalmazó adatbázis született.

Pest megye 18. századi demográfiai viszonyainak elemzése során meg kívánja haladni az eddigi magyarországi történeti demográfiai kutatások módszertani és elemzési korlátait. A kutatások nagyobbik hányadát kitevő, egy településre koncentrált – szerencsésebb esetben a családrekonstrukció módszerével dolgozó – tanulmányokból levonható következtetések reprezentativitása joggal kérdőjelezhető meg. E munkák másik korlátját jelenti, hogy általában csak egy kérdésre, nevezetesen a termékenységre koncentrálnak és háttérbe szorulnak az egyéb demográfiai folyamatok. A pólus másik oldalán álló, országos vagy legfeljebb megyei szintű aggregált adatokkal dolgozó tanulmányok ellenben elfedik a regionális sokféleséget és a leegyszerűsített változók használatával ugyancsak megnehezítik az érvényes válaszok kidolgozását.

Őri Péter ezzel szemben egy olyan kutatási programot fogalmaz meg, amely egyrészt hosszútávon, másrészt egyidejűleg több léptékben is vizsgálná a demográfiai folyamatokat. E dinamikus szemléletű kutatásban az elemzési egységek nincsenek előre meghatározva. A kutatás alapvonásait a makroszintű kutatások jelölik ki, az így kialakuló feltételezések igazolása és magyarázata pedig mikroszintű vizsgálatokon keresztül valósítható meg. Ezen elgondolás több ponton emlékeztet a francia társadalomtörténetírásban is sokat hangoztatott léptékváltó avagy multifokális történetírásra. Őri munkáját tekinthetjük – maga is részben annak tekinti (23.) – egy ilyen kutatási program első mérföldkövének, az egyik – feltételezhetően a kezdő – időpontra végrehajtott makrovizsgálatnak.¹

Őri Pest megyét az elemzés során adottsággént kezeli, nem tételezi fel, hogy a demográfiai szempontból önkényes megyehatárok bármilyen relevanciával bírnának, így nem is törekszik a megye egészére érvényes állítások megfogalmazására. Viszont kihasználja azt a lehetőséget, hogy a változatos összetételű Pest megye egy kicsit egész Magyarországot reprezentálja (a változatos föld- és vízrajzi viszonyok között szinte az összes Magyarországon előfordult nemzetiségi és vallási csoport megtalálható.)

Mint fentebb említettük, a kutatás célja a különböző demográfiai viselkedések feltárása és azok lokalizálása, így a vizsgálat két oldalról indult. Egyrészt földrajzi, vallási és etnokulturális változók szerint 16 földrajzi kistérső osztotta a megye területét, másrészt a Conscriptio Animarumból valamint a józsefi népszámlálásból és az 1789-es kataszteri összeírásból származó adatok klaszter-elemzésével sikerült

1 A Kárpát-medence hosszútávú népesedéstörténeti folyamatait és regionális demográfiai különbségeit feltáró kutatás az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport keretében zajlik. A csoport eddigi eredményei a *Történeti Demográfiai Évkönyvek*ben olvashatóak.

a településeket kilenc, jellegzetes demográfiai viselkedést mutató csoportba besorolni. Azonban e csoportok nem alkottak összefüggő földrajzi tájegységeket. Két-három hasonló település mozaikjaiból épült fel a megye területe. E mozaikos vagy molekuláris elrendeződés nagy tanulsága, hogy a demográfiai viselkedés bevett magyarázó tényezői (felekezeti, etnikai különbségek) valójában igen kevésbé magyarázzák e jelenségeket. Őri Péter eredményei inkább más tényezőkre irányítják a figyelmünket, lényegesebbnek tűnik a földrajzi-ökológiai-gazdálkodási viszonyok feltárása. Pest megyében jellegzetes régió rajzolódik ki. A megye, északi, dombvidéki, szőlőtermelő vidékeire magas halandóság, az északi mezővárosokra (Szentendre, Vác) pedig egészen „városias” demográfiai viselkedés a jellemző (magas halandóság, fiatalok alacsonyabb aránya). Ezzel szemben az Alföld tágas területű, állattartással foglalkozó vidékein sokkal kedvezőbb halandósági viszonyok uralkodnak. Ezen belül is a Kecskemét környéki régiót a nagyarányú bevándorlás és magasabb természetes szaporulat jellemzi. A statisztikai elemzés eredménye az is, hogy demonstrálja, a felhasznált változók önmagukban nem képesek magyarázni a demográfiai viselkedés különbségeit. Így a demográfia viselkedések sokfélesége mögött magyarázatként feltételezhetően olyan „társadalmi-kulturális” faktorok állnak, amelyeket a rendelkezésre álló forrásokból nem lehetett meghatározni.

Őri Péter kvantitatív elemzése így kettős eredménnyel járt. Megerősíti azt az újabb keletű elképzelést, hogy a 18. századi népességre ugyan magas termékenységi- és halandósági arányszámok a jellemzőek, de már nem tizedelik nagy halandósági krízisek. Ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy ezen általános megfogalmazás mögött a demográfiai viselkedés sokfélesége húzódik meg. Még az ország közepén található megye társadalma sem „intézhető el” egy homogén paraszti tömeg feltételezésével, így demográfiai viselkedése sem írható le általánosításokkal. A kor társadalma rendkívül heterogén volt és számot kell vetni azzal, hogy tagjai a demográfiai viselkedéssel szoros összefüggésben többféle családi-, házassági-, gazdálkodási stratégia közül választhattak. A továbblépés útja e stratégiák és azok sokféleségének mikroszintű kutatással való meghatározása lehet. Őri vizsgálatának másik fontos eredménye, hogy – legalábbis Pest megye tekintetében – lényegében felvázolja egy ilyen irányú továbblépés lehetséges csapásait. Elemzései eredményei alapján valóban releváns kérdések tehetők fel a monografikus, település-központú kutatásokban; településszintű adatai felhívják a figyelmet az egyedi, érdekes demográfiai viselkedésű helységekre.

Befejezésül megemlíteném, hogy a diskurzus-elemzés szerves részét alkotva hosszú idézetek teszik élvezetessé a kötet olvasását. Az összeírás lezajlását bemutatva a saját hangjukon szólalhatnak meg a diskurzus korabeli résztvevői: kormányzati hivatalnokok gondolkoznak „hangosan” arról, hogy egy-egy kategórián mit is kell pontosan érteni, a bonyolultabb szituációkat hogyan kell megoldani. További jó példa az, amikor egy falusi plébános ecseteli, hogy lehetetlent kívánnak tőle, ti. öt nap alatt kellene télvíz idején az egész plébániáját körbejárnia és a táblázatokat elkészítenie. Aki már próbálkozott újkori világi, hivatali latin fordításával, azt tudja, hogy e szövegek elkészítése legalább akkora erőfeszítésbe és időbe került, mint a statisztikai elem-

zések elkészítése, amelyek megértését – és akár ellenőrzését – a kötet végén közölt nagy számú táblázatos adatközlés is elősegíti. A telhetetlen recenszens legfeljebb az adatok és eredmények térképi ábrázolását látta volna még szívesen.

A kötet nagy erénye, hogy a recenzió elején szónokiasan felvetett, látszólag egymást kizáró elemek szerves egységet alkotnak. A mikro-makro, kvantitatív-kvalitatív megközelítések, a politikai diskurzus- és demográfiai elemzések nem egymást kizáró alternatívaként jelennek meg, hanem természetesen kiegészítik, és kölcsönösen értelmezik egymást. Talán nem túlzás azt mondani, hogy nem is érvényesek egymás nélkül.

Sohajda Ferenc

Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.):

Munkástörténet – munkásantropológia

Napvilág Kiadó, Budapest, 2003, 216 oldal

A rendszerváltás után a magyarországi tudományos és köznapi nyelvhasználatból szinte teljesen eltűnt a „munkás” vagy a „munkásság” kifejezés. A folyamat összetevői között nyilvánvalóan nagy szerepet kell tulajdonítanunk a szó korábbi ideológiai töltetének, illetve az ezzel együtt járó tartalmi kiüresedésnek is. Gyáni Gábor meglátása szerint „(a) 20. század második felében olyannyira visszaéltek a munkás, munkásság, proletariátus kifejezések használatával a politikai diktatúra ideológiai legitimációja során, hogy ma már jobbnak tűnik magáról a szóról is elfelejtkezni.” (7.) A munkás szó devalválódása ugyanakkor a poszt szocialista (posztmodern?) átalakulási folyamatok során mindinkább fontossá váló „diszkurzív tér” szerepére is felhívja a figyelmet. A modern szociológiai, történetírói megközelítések mind nagyobb mértékben hangsúlyozzák a diszkurzív tér, a diszkurzív szint előtérbe kerülését. Ez nem jelent mást, minthogy az egyes társadalmi csoportok számára a reprezentációk, az „imázsok” szerepe rendkívüli módon felértékelődik, hozzáfért tesz lehetővé különböző forrásokhoz – hiányuk ellenben elzárja a létfenntartást, illetve fejlődést biztosító „csapokat”.

A munkásság ebből a szempontból nézve meglehetősen veszélyes helyzetbe került. („Ma már nincsenek munkások.” – jelentette ki egyik alkalommal beszélgetés közben szociológus kollégám.) A munkásságról szóló diskurzus a szocialista rendszernek köszönhetően kiüresedett, a rendszerváltás óta eltelt időszakban pedig kifejezetten háttérbe szorult. Mindennek hátrányos következményeit nem szükséges ecsetelni – mind a közélet, mind a mindennapok terén hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy amiről nem beszélünk, az nincs is. Ezen problémák miatt fogadtam nagy örömmel a *Munkástörténet – munkásantropológia* című tanulmánygyűjtemény megjelenését, ez ugyanis annak az ígérletét hordozta magában, hogy több mint tíz évvel a rendszerváltás után végre ismét sikerül beemelni a tudományos érdeklődés – és ennek révén a közéleti érdeklődés – körébe ezt az (egykor?) jelentős társadalmi makrocsoportot.

A kötet a Budapesten 2002 februárjában rendezett „Munkástörténet és munkásantropológia” című konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza, „szerkesztett” formában. Gyáni Gábor előszavában a kötet újszerűségére hívja fel a figyelmet: „...e múlt elbeszélése azzal jár, hogy a történésznek olykor le kell tértie a fogalomalkotás addig követett útjáról. Az új téma új forrásokat és természetesen a források megszólaltatásának merőben új módját követeli...” (11.) A szándék és a célkitűzés elismerésre méltó. A megvalósításba azonban sajnos helyenként komoly fogyatékok csúsztak.

A konferencia és a kötet (szerkesztett) előadásai négy témakör köré csoportosulnak: *Életmód- és munkáskutatások; Munkások és a hatalom; Lakóhely és identitás; Munkáskutatások a rendszerváltás óta*. Az első tematikus blokk tanulmányai a cím eltérő értelmezési lehetőségeit mutatják. Paládi-Kovács Attila nagy ívű áttekintést ad az európai (néprajzi indíttatású) munkáskutatások eredményeiről. Tanulmányának (*Az ipari munkásság néprajzi kutatása Magyarországon és Európában*) érdeme, hogy – a Gyáni Gábor által vázolt szellemben – a történetírás és a szociológia által nem nagyon ismert tudományterület értékes munkáira, azok eredményeire hívja fel a figyelmet. A blokkból Paládi-Kovács cikke mellett Bódy Zsombor esettanulmánya emelkedik ki – *Egy bérharc dramaturgiája. Esettanulmány*. Bódy az 1924-es budapesti nyomdászsztrájk elemzésére vállalkozott, és ezzel egy – meglepő módon – alig feldolgozott területre hatolt. „A sztrájkok, ha nem vesszük figyelembe a korábbi évtizedekből származó – eredetükben nagyrészt nem is a történeti irodalomhoz kötődő – kliséket, fehér foltot jelentenek a munkásság történetének szakirodalmában.” (36.) Az írás levéltári anyagok, korabeli röpiratok, illetve újságcikkek alapján mutatja be a korabeli bérharc lefolyását, az ennek során egymásnak feszülő – gyakran ellentétes érdekű – csoportokat, a szakszervezetek és az állam szerepét e helyzet alakításában, a problémák elsimításában.

Rásky Béla, Balázs Géza és Hermann von Laer tanulmányaikban egy-egy közép-szintű téma – többé-kevésbé alapos – elemzését végzik el. Rásky Géza a munkásmozgalom ünnepeinek integráló szerepét ismerteti, Balázs Géza az alkoholizmus és az antialkoholista kampányok történetébe nyújt betekintést. Hermann von Laer írása, *Osztály vagy réteg? A németországi textil- és gépipari munkások életkörülményei és jövedelmi viszonyai a 19. században* meglehetősen elnagyoltra sikeredett. Tekintettel arra, hogy egy konferencián elhangzott előadásról van szó, nem tudok másra gondolni, minthogy egy nagyobb, kidolgozottabb munka vázlatos ismertetése a mű, bár erre vonatkozóan a kötetben kifejezett utalás nem található.

A második blokk tanulmányai az államhatalom és a munkásság közti érintkezés köré szerveződtek. Majtényi György, valamint a Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne szerzőpáros írásai – *Önfejű munkások, vagy öntudatos proletariátus? Vásárosorsók a diktatúrában; „Kemény tanulság volt” Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei a munkáscsaládokban* – jól megírt, alapos, a mikroszint felől kibontakozó munkák. Valamennyien saját szélesebb kutatási területük egy-egy kis szegmensét választották ki és járták körül. Mindkét tanulmány az oral history eszközeivel operálva, interjúkra (Majtényi emellett naplókra és levelezésekre) alapozva személyes közelségbe hozza a 20. századi magyar történelem sorsfordító éveit, évtizedeit, megrázó politikai és társadalmi történéseit. Kulcsfontosságú a két írás értékelésénél a sikeresen megválasztott stílus. Majtényi kiválóan ötvözi egységes szövegé interjú-, levél- és naplórészleteit, valamint saját értékelő-értelmező mondatait, a Kőrösi–Molnár páros interjúszöveg-használata pedig egyenesen példaértékű. Az eltérő karakterisztikájú szövegrészek mindkét tanulmányban zökkenőmentesen váltanak át egymásba, és valóban élményszerűvé, átélhetővé teszik az ábrázolt folyamatokat.

Tóth Eszter Zsófiának *Egy kitüntetés befogadástörténete. Egy állami díjas női szocialista brigád képe a sajtóban és a tagok emlékezetében* című munkájában a korabeli *Nők Lapjából*, *Nők Magazinjából*, és egyéb lapokból származó – amúgy kiváló – szövegrészeket már nem sikerült tökéletes egységbe forrasztani a saját értelmezésekkel. A tanulmány emiatt helyenként kissé dőcögős. A szerző védelmében felhozható, hogy a mű egy konferencia előadása – az előszó és az írott szöveg között pedig nem elhanyagolhatóak a különbségek. (Ez a „megoldás” ugyanakkor a kötetbe szerkesztés folyamatának, a szöveggondozásnak a hiányosságait veti fel.) A témakör három további – két német és egy angol történész által jegyzett tanulmánya felületesnek, illetve túl rövidre szabottnak tűnik. Mark Pittaway már a címhez csatolt megjegyzésben is jelzi, hogy a tanulmány (*Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948–1953*) egy doktori disszertáció összefoglalója, a másik két írás származása, „előtörténete” azonban homályban marad. Joachim Kuroпка divatos témát dolgoz fel (*A nők emancipációja mint társadalmi racionalizáció. A családi kapcsolatok totalitárius viszonyok közötti átalakulásának kérdéséhez*), de igazán nem mélyül el abban; Ingrid von Miethe pedig egy érdekes és jelentős intézmény, az NDK-ban létrehozott egyetemi előkészítőként funkcionáló munkás-paraszt-karok (Arbeiter-und-Bauern-Fakultät) történetéhez nyúl, de sajnos túl szűk időmetszetben és túl kicsi mintán végzi el elemzését.

A kötet harmadik tematikus blokkja (*Lakóhely és identitás*), amely szerkesztettség és egységesség tekintetében is a legjobb, négy helytörténeti jellegű tanulmányt tartalmaz. Fűrészné Molnár Anikó, Horváth Réka és Dobák Judit írása (*Tatabányai munkáskolóniák a 20. század első felében; Egy falu – két életforma; A diósgyőri munkáskolónia*) egyaránt a „szabvány” helytörténeti irodalom fősodrába illeszkedik. A tatabányai, lábatlani és diósgyőri munkásság életformájáról és lakhelyéről szóló tanulmányok (Paládi-Kovács Attila néprajzos cikkéhez hasonlóan) a társadalomtörténet és a szociológia egy fontos további „rokontudományára”, a helytörténet-írás eredményeinek hasznára és használhatóságára világítanak rá. Erényük, hogy a helytörténet-írás „kellékeit” szemmel láthatóan ismerik és jól alkalmazzák, címükkel pedig nem ígérnek többet, mint amennyinek teljesítésére cikkükben vállalkoztak. Horváth Sándor *„Mi nem vagyunk ám proliváros!” Sztálinváros képe és mítoszai* című írásában Sztálinvárost mint a kiépítés alatt álló kommunista rendszer reprezentatív alkotását mutatja be. Reprezentációs és diszkurzív stratégiákra koncentráló írása jó betekintést nyújt egy totalitárius rendszer, valamint a másik oldalról egy emblematis város lakóinak definíciós-öndefiníciós, imázs- és identitásteremtő szándékaiba, módszereibe.

A harmadik témakör a legjobb, a negyedik, záró blokk ellenben a kötet talán legproblémásabb része. *Munkáskutatások a rendszerváltás óta* – hangzik a cím; itt kellene hát tömörülni azon anyagoknak, melyek jeleznék, hogy a konferencia szervezői (és a kötet szerkesztői) megtalálták és összehívták a ma munkáskutatással foglalkozó szociológusokat, társadalomtörténészeket, esetleg antropológusokat. Ehhez képest a blokk mindössze három tanulmányt tartalmaz, rendszerváltás utáni

munkáskutatásról pedig ezeken belül is csak egyben esik szó. Havellant Orsolya *Lakáshelyzet és szuburbanizáció Dunaiújvárosban* című cikke a dunaújvárosi lakásviszonyok alakulásáról nem igazán tűnik munkáskutatásnak. Pethő László arra vállalkozott, hogy tanulmányában *A rendszerváltás óta folyó munkáskutatások néhány eredményéről* informálja az olvasót. Cikkének első részében viszont inkább fogalomtörténeti elemzésbe kezd, majd egy kistérségi vizsgálat néhány megállapítását villantja fel. A cikk fő problémája, hogy hivatkozásai (szociológiai bevezető alaptankönyvre, illetve irodalmi szociográfiára) nem elég megalapozottak, a szövegbe helyezett interjúrészletek, illetve környezetleírások pedig kissé funkciótlanak, illetve rosszul beágyazottak. R. Nagy József „*Te ember, itt mindenki cigány?*” *Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata* című, kifejezetten jó tanulmányának elhelyezését nem lehet érteni. R. Nagy az észak-magyarországi munkáskolóniák kialakulásának és két világháború közti történetének élvezetes módon megírt elemzését adja, és ezen minőségében írása tartalmilag egyértelműen a harmadik blokk cikkei közé illeszkedne.

A *Munkástörténet – munkásantropológia* nem egységes könyv. Fontos, egyben üdvözlendő, hogy új történetírói eszközökkel, illetve a társtudományok bevonásával igyekszik visszaemelni a munkásságot a történetírói diskurzusba, de nem mindig tud megküzdeni a még nem kitaposott út nehézségeivel. Nagy tanulsága, hogy a jó téma megtalálása, a jó forrásanyag önmagában kevés a sikerhez – mindezt jól is kell megírni ahhoz, hogy valóban kiemelkedő, jól fogyasztható, informatív és egyben olvasmányos mű szülessen.

Kiss László

SZERZŐINK

- Stefano Bottoni (1977) történész Ph.D. hallgató (Bolognai Egyetem BTK)
stefanob77@yahoo.it
- Gagyi Jozsef (1953) történész (Sapientia EMTE)
gagyijozsef@yahoo.com
- Gaucsik István (1973) történész–levéltáros
(Pozsonyi Állami Levéltár, Vágsellyei Fiókleveletár)
gaucsik_s@saba-psa.vs.sk
- Gyurgyik László (1954) szociológus (Teleki László Intézet)
l.gyurgyik@tla.hu
- Hámori Péter (1967) történész (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK)
hamori@btk.ppke.hu
- Kiss László (1975) szociológus Ph.D. hallgató (ELTE TáTK)
laskiss@freemail.hu
- Kiss Tamás (1977) szociológus (Kolozsvár, RMDSz ügyvezető elnökség)
t.kiss@freemail.hu
- Kovács Attila (1973) történész
(Inštitut za narodnostna vprašanja – Nemzetiségi Kutatóintézet, Ljubljana)
attila.kovacs@guest.arnes.si
- Krász Lilla (1971) történész
(ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék)
krasz@ludens.elte.hu
- Lajtai L. László (1977) történész Ph.D. hallgató (ELTE BTK, Atelier)
la_lajta@freemail.hu
- Novotny Gábor (1974) közgazdász (Pénzügyminisztérium)
novotny@pm.gov.hu
- Oláh Sándor (1954) társadalomkutató
(KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda)
issigyo@yahoo.com
- Simon Attila (1966) történész (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja)
simon@realmail.sk
- Sohajda Ferenc (1975) történész (MTA–NKI Demográfia Módszertani Kutatócsoport)
sohajda@hotmail.com
- Vogel Sándor (1940) történész
s.vogel.mki@tla.hu

CONTENTS

THE SOCIAL DEVELOPMENT OF THE HUNGARIAN MINORITY, 1920–2000

Kovács, Attila	Land Reform and Colonization in the Lendava Region between the Two World War	5
Simon, Attila	Slavic Colonization in Southern Slovakia between the Two World Wars	30
Gaucsik, István	The Business Organizations of the Czechoslovakian Hungarians, 1918–1938	48
Hámori, Péter	Hungarian Attempts at the Organization of Society in Northern Transylvania, 1938–1944	65
Oláh, Sándor	Practical Thinking and Rigid Etatism, 1940–1944	98
Bottoni, Stefano	Intellectuals in Power – the Power of the Intellectuals. The László Földes Case	113
Gagyí, József	Power, Expertise, Transformation	135
Gyurgyík, László	The Development of the Social Structure of Slovakian Hungarians, 1980–2001	155

BOOKS

From Nations without Nationalism to a „Nationalism without Nations“? Kántor, Zoltán (ed.): Nacionalizmuselméletek	– Lajtai L., László	177
Szabó M. Attila: Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I–II.	– Vogel, Sándor	182
What to do with Narratives? Keszeg Vilmos: Homo Narrans	– Kiss, Tamás	187
Horváth Gyula (ed.): Székelyföld	– Novotny, Gábor	191
Deáky Zita: A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban	– Krász, Lilla	196

-
- Őri Péter: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században.
Lélekösszeírások Pest megyében. 1774–1783. – Sohajda, Ferenc 209
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (eds.):
Munkástörténet – munkásantropológia – Kiss, László 215

ABSTRACTS

Bottoni, Stefano: Intellectuals in Power – the Power of the Intellectuals. The László Földes Case

This study analyses the emergence and the development of the political conflict occurred in the second part of the 1950's between two groups of left-wing intellectuals belonging to the Hungarian minority in Romania. Both of the groups gathered around literary reviews: the first around the Cluj-based *Utunk* (Our way), whose leader was the reform-oriented critic and aesthete László Földes, and the second around the Târgu-Mureş-based *Igaz Szó* (True word), having as chief editor Győző Hajdu. After the Hungarian Revolution of 1956, the Hungarian élite loyal to the Romanian communist government found itself in crisis. While Hajdu condemned the so-called „counter-revolution”, while Földes manifested his dissatisfaction with the mass-repressions that took place both in Hungary and Romania. The conflict between the two groups reached its peak in 1958, when four writers from Târgu-Mureş denounced Földes. As a consequence, he was relieved of its position, expelled from the Party and he was forbidden to publish.

The two most interesting aspects of this case are that, although it started as an inner minority issue, a competition between two elite groups, its resolution came through an “external” intervention from the political center solicited by one of the factions. Moreover, the aftermath of the conflict gave the winners the illusion of possessing an increased power within the Romanian communist regime. However, several files of the secret police reveal that after 1956, the state of affairs of the Hungarian minority became a national security issue for the government. This brought to an increased control over them, leading to a situation in which not even the most loyal Hungarian intellectuals enjoyed the true confidence of the state.

Gagyi, József: Power, Expertise, Transformation

In Romania, the modernization process characteristic to socialism gained impetus at the end of the ‘fifties. The result of this was that concentrated resources were utilized for a short term to support consumption, in a way that ensured clearly felt increasing prosperity for the population, providing communities and individuals with a possibility to accumulate wealth. Such modernization affected the more backward regions of Transylvania, thus the Seckler region too. Statistics indicate that the changes were the greatest at the end of the ‘seventies. Industrial production volumes, employment figures, real incomes and consumption increased. During the period, the accumulated basis was the highest between 1975–1980 and the most in-

dustrial products were manufactured at the beginning of the 1980s. Production, however, fell back during the final years of the period. The great political turn was witnessed by a declining country in a state of increasing economic and moral crisis.

Underlying all this is a massive change in lifestyles and we may discern the outlines of a major socio-historical turn. This is not a closed period yet; it is even difficult to pinpoint the boundaries of the turn. The processes of the 'seventies slowed down during the 'eighties, and became chaotic and multidirectional during the 'nineties. To date, Romania's most successful period during the post-WWII era is that of post-Stalinist development.

Gaucsik, István: The Business Organizations of the Czechoslovakian Hungarians, 1918–1938

The paper examines the structures of Hungarian business interest bodies and the self-organization forms that assumed various roles in business life. The analysis covers the business federations, cooperatives and industrial associations with Hungarian membership, located in the areas inhabited by the Hungarian minority, which were organized in the new economical-political space defined by the new centers of business in the Czechoslovakian Republic (Prague, Bratislava), examining the situation and the various phases of integration of these professionally led organizations within the framework of the state economy. With respect to business federations, the study pays special attention to the interest protection and organization building strategies that were adopted by the Hungarian opposition parties in Czechoslovakia in response to the discriminative minority policy measures taken after the change of power. Within the cooperative movement, the paper aims for a more detailed and balanced assessment of the Hanza and examines the problem of non-consumer cooperatives against a broader background. The continuation and transformation of pre-1918 institutional forms and the evolution of new ones are examined from the aspect of organization building (the creation of interest groups, centers and federations, the existence of monitoring and supervisory rights), and also attempts to define the inner temporal milestones of the process of institution organization.

Gyurgyík, László: The Development of the Social Structure of Slovakian Hungarians, 1980–2001

The paper examines the development of the social structure of Hungarians in Slovakia during the period 1980–2001 on the basis of the data of the 1980, the 1991 and the 2001 census. The differences are analyzed from both a diachronic and a synchronic aspect.

Ambivalent changes may be discerned in the structural indices of the Hungarians: the examined structural indices of the Hungarians (educational level, distribution according to occupational groups, ratio of unemployment) are less favorable than the national trends. The proportion of Hungarians amongst those holding favorable positions is below the national average and their proportion among the disadvantaged is higher. At the same time, the proportion of Hungarians in favorable positions is increasing more dynamically than the national average, though the proportion of Hungarians in disadvantageous positions is also decreasing at a slower pace than the national trend. We may assume, therefore, that social inequalities are rising faster among the Hungarians than in the country as a whole.

In the second part of the study we examine the relationship between the regional distribution of the Hungarian population and the differences in social structure. The unfavorable social composition may, for the main part, be correlated with the fact that there is a greater proportion of Hungarians living in disadvantageous regions. At the same time, within the individual micro-regions we have only found minor differences between the social structure of the Hungarians and that of the entire region. By and large we may say that in economically more favorable regions the structural indices of the Hungarians are above average, while in economically disadvantaged regions they fall below the indices of the entire region concerned.

Hámori, Péter: Hungarian Attempts at the Organization of Society in Northern Transylvania, 1938–1944

Following 1920, the associations of the remaining Hungarian minority in Romania found themselves in a difficult situation in many respects, and were only able to reorganize themselves slowly. It was in parallel with this process that the National Hungarian Party came into being, providing political representation for the minority.

During the second half of the 1930s, criticism against the National Hungarian Party gradually grew stronger. Especially many members of the younger generations believed the Party's leadership to have broken away from its popular basis. Therefore, they set out to implement a model of social organization capable of integrating the entire Hungarian ethnic minority into a homogeneous organization, simultaneously representing its political, economic and cultural interests. Peculiarly, it was in 1938, with the introduction of the royal dictatorship and the one-party system that the possibility opened up to realize these ideas by calling to life the Hungarian Popular Community.

In 1940, following the new change in supremacy, the establishment and operation of Hungarian associations once again became free from obstacles in the Northern Transylvanian regions attached to Hungary. The concepts of organizing the Hungarians in Northern Transylvania on a national, but supra-class basis did not perish either.

Using the fragmentary sources available, the present paper wishes to show the extent of the success or failure of such notions and endeavors, and the underlying reasons for them.

Kovács, Attila: Land Reform and Colonization in the Lendava Region between the Two World Wars

The paper reviews the land reform and the parallel process of colonization in the Lendava Region attached to the newly formed Yugoslavian state during the two World Wars. Primarily we have attempted to find answer to two sets of questions: what were the changes brought about by the distribution of land in the estate structure and ownership composition of the region, and what economic consequences did these changes result in? Besides this, we have also described the changes resulting from the land reform and, especially, the colonization process in the ethnic composition of the Lendava Region and the Hungarian-Slovenian linguistic boundary.

Prior to the land reform, the estate structure of the Lendava Region had been bipolar. One typical form was represented by the huge Esterházy estates, in contrast to the other, the multitude of dwarf holdings of less than 15 acres. As a consequence of the land reform, the 23,000-acre Esterházy estate of Lower Lendava was split up. The arable areas were distributed among the colonists and the landless or dwarf holder population of the area, while the estate's forests were purchased by the firm Našièka. The land reform, in itself, bore little fruit economically: the meager lots provided to dwarf holders proved to be insufficient for self-subsistence.

Prior to the land reform, the majority of the population of the Lendava Region (82%) had been Hungarian, forming a contiguous ethnic block along the Hungarian-Yugoslav border. The process of colonization performed by the Yugoslav authorities within the framework of the land reform – during which they relocated mainly Slovenians and, to a lesser extent, Croats to the Lendava Region – disjoined the contiguous Hungarian settlement structure. The fact that during the Yugoslav land reform, only members of the state constituent nation could receive arable land, whereby many ethnic Hungarians emigrated in the hope of a better life, also has a major effect on the ethnic composition of the region.

Oláh, Sándor: Practical Thinking and Rigid Etatism, 1940–1944

Following the euphoric weeks of the re-annexation, after the second Vienna decision in fall 1940 the Transylvanian territories re-annexed to post-Trianon soon began to experience conflicts and tensions both in the relationship between the state and society and among the various social groups as well. The paper takes the

example of two Seckler counties – Csík and Udvarhely – to examine the development of the relationship between the state and the various groups of society, as well as between these groups themselves.

In public discourse, the state featured as a personified entity: usually as an understanding, benevolent and charitable party, toward which society should be grateful. There was, however, another type of discourse in Transylvania: this regarded the relationship between the state and the organizations of society critically, criticized the extended authority of state institutions and emphasized the necessity of the independence of social organizations.

A new phenomenon in the local societies of the Seckler region following the re-annexation was the tension between the „parachutists” coming from the parent country and the „natives”. The social basis of this tension was that such „parachutists” usually landed in better jobs and social positions, while the role of Transylvanian social organizations shrunk.

The attitude of producer groups towards the state was fundamentally different from that of the state employees. The state interfered with the self-subsistent independence of such groups via the amendment of taxation rules, the regulation of produce prices and wages, thereby upsetting the traditions and customs of farming. The introduction of the new taxation rules gave rise to the most complaints. The administrative measures aimed at the establishment of wages did not harmonize with the traditional conditions of exchange in the region.

Simon, Attila: Slavic Colonization in Southern Slovakia between the Two World Wars

The paper discusses the processes of Slavic colonization in Southern Slovakia between the two World Wars. The first Czechoslovakian land reform conducted during the ‘twenties of the previous century formed an integral part of the national-democratic revolution that started in the Czechoslovakian Republic in 1918. Besides its indubitable social and economic motives, the land reform may be primarily derived from national objectives, which objectives are the most evident and the best discernible within the colonization endeavors carried out within its framework. The settling of Czech and Slovakian colonialists on the territories inhabited by Hungarians was carried out along nation-political and nation-strategic considerations. To ensure the success of the process, special attention had been paid to the selection of the large estates to be settled as well as the settlers. The colonization process led to a series of tensions, primarily between the Hungarian population and the Slavic colonialists, but it also brought to light antagonisms between the Czechs and the Slovaks themselves. Besides this, however, the settlement process had also enriched the social and economic structure of Southern Slovakia with new elements: previously unknown architectural solutions and farming methods gained ground. According to the final balance of the colonization process, between 1920

and 1930 more than 3 thousand Slovak and Czech families, i.e. some 15–20 people were settled in Southern Slovakia. Though this result fell short of the expectations, it nevertheless had a significant effect on the ethnic structure of the region. We may say that the colonization was the start of the process whereby the southern regions that had been homogeneously Hungarian-inhabited at the time of the Trianon Pact have become mixed populations by today.

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek, továbbá azt, hogy anonim külső lektort kér fel a kézirat tartalmi vizsgálatára.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirati szöveget lemezen (MS Word 97, 98, 2000, XP) kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Előzetes cikk változatot, bemutatkozó részletet elég e-mailben csatolt fájlként elküldeni a korall@mailbox.hu címre.) Amennyiben később javít még a szerző, úgy azokat egyértelműen, korrekúrajelekkel a nyomtatott példányon jelölje. Célzerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől – idegen nyelvű fordításra – kérünk egy kb. 1000 leütés terjedelmű rezümét is.

A korrekúra javítási mintáját lásd: Révai Nagy Lexikona (Bp. 1915, reprint 1993) „korrekúra” címszavánál (12. kötet, 58–59. oldal).

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldal-szám, melléletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni.

Kéziratot nem őrzünk meg.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést *lábjegyzetben* kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, hogy a második előfordulástól kezdve rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítés módját az első hivatkozásnál jelezze. (pl. első hivatkozásnál: Somogy Megyei Levéltár (= SML) Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935. – további hivatkozások esetén: SML Fi 1852/1937.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfunál 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.
(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

Kiss, Attila 1977: *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary II*. Budapest [– idegennyelvű írásmód].

[Tanulmánykötetből:]

Gróh Dániel 1994: Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. In: Lőrinczy Gábor (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged, 239–247. [oldalszámmal!]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.) *Mágnások, birtokosok, címerlevelese. /Rendi társadalom – polgári társadalom 9./* Debrecen, 219–227. [sorozat nevét egyenes zárójelben normál betűvel!]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

Ecsedy István 1990: Dombay János (1900–1961). *Baranya* 3. 2. 168–170.

[mindig jelezzük a kötet-, füzetszámot, valamint az oldalszámokat, esetleg az évfolyamot is!]

[Évkönyvből:]

Dombay János 1959: Próbaátatások a villánykövesdi későrézkori lakótelepen. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 55–74. [oldalszámmal!]

[Lexikonszócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.
[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott

irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szöveg-
elemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levél-
tár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként hasz-
náljuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hi-
vatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. megjelenés
előtt

[Idegen nyelvű publikációnál előre kerül a családnév, több szerzős mű esetén (hosszú)
kötőjellel válasszuk el a szerzőket (szerkesztőket):]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. c. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé kerüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem), esetleg a szerző monogramja zárójelben
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI:

Korall Szerkesztősége –

ELTE TÁTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék
1117 Budapest, Pázmány P. sétány I/a B. ép. 2129.

(1) 209-05-55/6874; korall@tla.hu www.korall.org

Czoch Gábor, g.czoch@tla.hu

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@lib.pte.hu

Sasfi Csaba, sasfics@freemail.hu

Szegedi Péter, szegedip@freestart.hu

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6/8.

Írók Boltja
1061 Andrásy út. 45.

Kis-Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Kódex Könyvárúhá
1054 Honvéd u. 5.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4-6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Bagolyfészek Könyvesbolt
7621 Ferencesek u. 27.

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZÁZADVÉG

Új folyam, 34. szám

Vágy és valóság

Hámori Péter: Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetről a huszadik század első felében

Bódy Zsombor: Kislakás, társasház, családi ház. Lakásépítkezés és az otthon ideáljának változása Budapesten az I. világháború körül

Nagy pénz – kis foci

Szegedi Péter: Az utánpótlás-nevelés a magyar labdarúgás struktúrájában

András Krisztina: Üzleti alapon működik-e napjainkban a magyar hivatásos labdarúgás?

Törzsanyag

Anne O. Krueger: A járadékvadász társadalom politikai gazdaságtana

William C. Mitchell – Michael C. Munger: Az érdekcsoportok közgazdasági modellje

Századvég-szövegelő

„Élni a talentumokkal.” Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Benda Gyulával